І. Д. Назаренко

СВІТОГЛЯД Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Держлітвидав України

Г. Д. Назаренко

СВІТОГЛЯД Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1957

ВСТУП

В історії українського народу, в його боротьбі проти соціального рабства і національного гніту, в розвитку передової суспільно-політичної та філософської думки, в становленні української літератури і мистецтва видатну роль відіграв Тарас Григорович Шевченко. Геніальний поет і художник, послідовний революціонер-демократ, Т. Г. Шевченко є справді національною гордістю українського народу, а разом з тим і гордістю всіх народів нашої великої Батьківщини. Його натхненна революційно-демократична поезія, реалістичне мистецтво, активна політична боротьба, що не знала жодних компромісів, хвилюючий особистий приклад безмежної відданості справі народу виховували і надихали на боротьбу проти самодержавства і кріпосництва широкі народні маси, передових мислителів і діячів України.

Глибина і сила думки, велич ідей, втілених у творчості Шевченка, полягали насамперед у тому, що вони вірно і сміливо виражали корінні інтереси народу, закликали до боротьби за свободу і щастя.

В тісному єднанні з російськими революціонерами-демократами Т. Г. Шевченко вів запеклу і нещадну боротьбу проти царизму і кріпосництва, проти українських буржуазних націоналістів, великодержавних шовіністів, проти лібералів.

Своїми геніальними творами, пройнятими безмежною відданістю пригнобленому трудовому народові і глибокою ненавистю до гнобителів, Т. Г. Шевченко відіграв величезну роль у розвитку класової і національної самосвідомості українського народу.

Як і Бєлінський, Герцен, Чернишевський і Добролюбов, Шевченко був передовим діячем своєї епохи, що вірно розумів непримиримість класових суперечностей між кріпаками і поміщиками з одного боку, між пригнобленими народами і самодержавством — з другого. Антикріпосницькі і антицаристські ідеї Т. Шевченка — головні і вирішальні в усій його творчості,— поряд з антикріпосницькими ідеями Бєлінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова були сприйняті як загальноросійські, загальнонародні ідеї.

Т. Шевченко, будучи однодумцем Герцена, Чернишевського, Добролюбова, своєю революційною діяльністю і своєю творчістю зробив достойний і важливий вклад у велику справу боротьби за визволення трудящих України від соціального і національного гніту. В цьому його велика заслуга перед народом та історією.

Т. Г. Шевченко належить до плеяди тих великих революціонерів-демократів XIX ст., які, будучи попередниками російської соціал-демократії, підготували грунт для виникнення її в Росії.

Ідеї непримиренної боротьби проти кріпосництва і царизму, проти соціального і національного гноблення становлять головний і основний зміст творчості Шевченка. Він був справді національним поетом у повному розумінні цього слова, поетом, що виражав інтереси $^{9}/_{10}$ частин нації, поетом, вільним від національної обмеженості, що рішуче й нещадно боровся проти всіх ворогів трудящих за справу визволення народу. Він був полум'яним поборником зміцнення дружби і найтіснішого революційного єднання українського народу з усіма слов'янськими народами, з народами колишньої царської Росії, які також боролися проти самодержавства.

В революційному єднанні всіх слов'янських народів на чолі з великим російським народом Т. Г. Шевченко бачив запоруку здійснення заповітних сподівань і прагнень українського народу, його успішної боротьби проти соціального і національного гніту, бо російський народ виступав як головна і вирішальна антицаристська, антикріпосницька сила.

Саме тому творчість Тараса Григоровича Шевченка на протязі ряду десятиліть зазнавала всіляких спотворень і фальсифікацій з боку українських буржуазних націоналістів, які прагнули вихолостити з його творів революційний

дух, ідею дружби українського і російського народів, використати їх у своїх контрреволюційних, антинародних цілях. Дуже вірно, образно і влучно писав з цього приводу в кінці XIX ст. видатний український письменник В. Стефаник. Він підкреслював, що «інтелігенція... (йдеться про українську буржуазно-націоналістичну інтелігенцію.— *І. Н.*) декламує поетів — декламує до загину. Великого Шевченка так роздекламували, що з нього майже нічого не лишилося, лише декламація. Руські панни, як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба би віднаходити й прояснювати Шевченка. Федьковича завернули з дороги, що вела в село, і заставили компонувати декламації на лад згаличеного Шевченка»[1].

З винятковою художньою майстерністю, з надзвичайною поетичною силою і правдивістю Т. Шевченко відобразив у своїх творах надії і сподівання народних мас, гноблених кріпосниками й самодержавством, змалював їх тяжке становище, показав їх глибоку ненависть до поміщиків і царизму, виразив їх прагнення до боротьби за свободу. Від його творів дійсно віє духом класової боротьби, духом селянської революції, активної боротьби за соціальне й національне визволення.

У 1914 році більшовицька газета «Путь Правды» в чудовій статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» відзначила: «З глибокою ненавистю ставився він до кріпосного права і скрізь виступає на захист пригнобленого народу» [2].

Поряд із змалюванням яскравих картин кріпосного життя, дикої, розгнузданої сваволі кріпосників над мільйонними масами селянства, картин, що викривали нелюдську політику насильства і гноблення народів з боку царизму, Шевченко талановито показав усю гнилість кріпосництва, російського самодержавства і нікчемність його бюрократії.

Образи й герої всіх його творів є, з одного боку, втіленням пекучої ненависті народу до поміщиків, до царизму, а з другого — прикладом непереможності, величі й сили народних мас у боротьбі за краще майбутнє. Цим Т. Г. Шевченко заслужив високої оцінки «як перший і

---

[1] Василь Стефаник. Повне зібрання творів в трьох томах. т. II, Вид-во АН УРСР, Київ, 1953, стор. 81—82.

[1] «Путь Правды», № 21, від 25 лютого 1914 р.

воістину народний поет, що не перекручував суб'єктивними доповненнями народних дум і почувань» [1].

Серед представників української інтелігенції першої половини XIX ст. Т. Г. Шевченко найвірніше зрозумів роль і значення російського народу, що виступав як головна сила в боротьбі проти кріпосництва й царизму, збагнув велич його передових діячів, які надихали народні маси на боротьбу. І тому він усіма силами сприяв зміцненню союзу й дружби українського і російського народів у їх спільній боротьбі проти кріпосництва й царизму як загальноросійської системи класового гніту і сваволі. У творчості Т. Г. Шевченка, і в поезії і в прозі, дано глибоку і всебічну критику кріпосництва, показано всі прояви гноблення і поневолення українського народу як «чужими», так і «своїми» панами. Шевченко написав ряд поетичних творів, а також всю свою прозу російською мовою, щоб якнайдоступніше, якнайкраще показати братньому російському народові поневолену Україну, підкреслити спільність інтересів українського й російського селянства та необхідність їх спільної боротьби проти гніту поміщиків і царизму. Його помисли і дії були спрямовані на те, щоб зміцнити зв'язки і дружбу між двома великими народами.

На відміну від панів із середовища тодішнього українського «освіченого» товариства, ліберальствуючих істориків, націоналістичних письменників і публіцистів, Шевченко був чистий і ясний у своїх поглядах і переконаннях, рішучий і послідовний у своїх діях, бо він по-справжньому любив свій народ, вірно розумів його інтереси і був непримиренним до його ворогів.

У відомій рецензії на «Кобзар» Добролюбов цілком слушно і правдиво підкреслював, що «вірші Шевченка саме тим і відзначаються, що в них штучного нічого нема», що Шевченко — «поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцова не можна порівнювати з ним, бо складом своїх думок і навіть своїми прагненнями він іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчувань цілком відповідає смислу і ладові народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, але

[1] М. Горький. История русской литературы, М., 1939, стор. 189.

обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний» [1].

Шевченко виступив як один з ідеологів покріпаченого селянства не тільки на Україні, але й у всій Росії. В українській літературі він вперше з винятковою глибиною і високою художньою майстерністю показав кріпака як головного героя боротьби проти кріпосницького самодержавного гніту.

Шевченко полум'яно і нещадно виступив проти тих письменників, які під прапором «укра'їнолюбства», «патріотизму» насправді поширювали шкідливі для українського народу ідеї «єдиного потоку» в історії України, намагалися всіляко затушувати класову боротьбу в середині нації, відгородити та ізолювати український народ від братнього російського народу, ідеалізувати відсталі, віджилі свій вік форми життя українського народу, закриваючи, таким чином, очі на дійсне, сучасне життя трудящих мас селян з усіма їх стражданнями й муками. Шевченко нещадно бичував ліберал-поміщиків і націоналістів, які всіляко розпалювали національну ворожнечу, насаджували взаємну недовіру між народами, отруювали свідомість трудящих отрутою націоналізму і цим сприяли мерзенній самодержавній політиці нацьковування одних народів проти інших.

Ще в дитинстві Шевченко бачив і на собі особисто відчув весь жах кріпаччини в її найбільш нелюдській формі. Його особиста сумна доля багато в чому відбивала підневільне становище пригнобленого кріпосництвом українського народу, а історія його життя — частину історії України. В листі на ім'я одного з редакторів «Народного Чтения» Шевченко писав про своє життя:

«Я вполне сочувствую вашему желанию познакомить читателей «Народного Чтения» с историей жизни людей, выбившихся своими способностями и делами из темной и безгласной толпы простолюдинов. Подобные сведения поведут, мне кажется, многих к сознанию своего человеческого достоинства, без которого невозможны успехи общественного развития в низших слоях населения России. Моя собственная судьба, представленная в истинном свете, могла бы навести не только простолюдина, но

[1] Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений в шести томах, т. 2, ГИХЛ, 1935, стор. 562—563.

и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы,— тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духу входить во все ее подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчет себе подобных внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение вашего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 24, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домашних лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок,— заметьте, горький пьяница,— и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моем положении. Как бы то ни было, только в течение двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с о с л о в е ц и наконец П с а л т ы р ь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать, вместо себя, Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку, в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом Ионою Лымарем, так что, по возвращении от молитвословного подвига, я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со

мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди,— местью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с к у н ш т и к а м и, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счел грехом или не устоял против искушения — похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя в особе маляра-диакона, который, как я скоро убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило, и я бежал в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина. К сему-то Апеллесу обратился я с твердой решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство хоть в самой малой степени желал я страстно. Но, увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объявил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к ш е в с т в у или б о н д а р с т в у.

Потеряв всякую надежду сделаться каким-нибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однакож, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, «пастырем стад непорочным»,

и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы,— тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духу входить во все ее подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчет себе подобных внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение вашего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 24, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домашних лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок,— заметьте, горький пьяница,— и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моем положении. Как бы то ни было, только в течение двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с о с л о в е ц и наконец П с а л т ы р ь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать, вместо себя, Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку, в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом Ионою Лымарем, так что, по возвращении от молитвословного подвига, я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со

мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди,— местью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с к у н ш т и к а м и, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счел грехом или не устоял против искушения — похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя в особе маляра-диакона, который, как я скоро убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило, и я бежал в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина. К сему-то Апеллесу обратился я с твердой решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство хоть в самой малой степени желал я страстно. Но, увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объявил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к ш е в с т в у или б о н д а р с т в у.

Потеряв всякую надежду сделаться каким-нибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однакож, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, «пастырем стад непорочным»,

и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы,— тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духу входить во все ее подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчет себе подобных внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение вашего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 24, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домашних лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок,— заметьте, горький пьяница,— и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моем положении. Как бы то ни было, только в течение двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с о с л о в е ц и наконец П с а л т ы р ь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать, вместо себя, Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку, в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом Ионою Лымарем, так что, по возвращении от молитвословного подвига, я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со

мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди,— местью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с к у н ш т и к а м и, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счел грехом или не устоял против искушения — похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя в особе маляра-диакона, который, как я скоро убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило, и я бежал в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина. К сему-то Апеллесу обратился я с твердой решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство хоть в самой малой степени желал я страстно. Но, увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объявил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к ш е в с т в у или б о н д а р с т в у.

Потеряв всякую надежду сделаться каким-нибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однакож, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, «пастырем стад непорочным»,

и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы,— тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духу входить во все ее подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчет себе подобных внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение вашего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 24, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домашних лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок,— заметьте, горький пьяница,— и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моем положении. Как бы то ни было, только в течение двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с о с л о в е ц и наконец П с а л т ы р ь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать, вместо себя, Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку, в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом Ионою Лымарем, так что, по возвращении от молитвословного подвига, я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со

мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди,— местью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с к у н ш т и к а м и, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счел грехом или не устоял против искушения — похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя в особе маляра-диакона, который, как я скоро убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило, и я бежал в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина. К сему-то Апеллесу обратился я с твердой решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство хоть в самой малой степени желал я страстно. Но, увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объявил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к ш е в с т в у или б о н д а р с т в у.

Потеряв всякую надежду сделаться каким-нибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однакож, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, «пастырем стад непорочным»,

и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон. Вот почему я решаюсь обнаружить перед всем светом несколько печальных фактов моего существования. Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы,— тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины. Но я не имею духу входить во все ее подробности. Это мог бы сделать человек, успокоившийся внутренно и успокоенный насчет себе подобных внешними обстоятельствами. Все, что я могу покамест сделать в исполнение вашего желания, это — представить вам в коротких словах фактический ход моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надеюсь, оправдаете чувство, от которого у меня сжимается сердце и коснеет рука.

Я — сын крепостного крестьянина Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 24, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имении одного помещика. Лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью, на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. Все домашние работы и выполнение всевозможных прихотей самого хозяина и его домашних лежат на них безусловно. Предоставляю вашему воображению представить, чего мог требовать от меня дьячок,— заметьте, горький пьяница,— и что я должен был исполнять с рабской покорностью, не имея ни единого существа в мире, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моем положении. Как бы то ни было, только в течение двухлетней тяжкой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с о с л о в е ц и наконец П с а л т ы р ь. Под конец моего школьного курса дьячок посылал меня читать, вместо себя, Псалтырь по усопших крепостных душах и благоволил платить мне за то десятую копейку, в виде поощрения. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежнего любимому своему занятию, вместе с своим другом Ионою Лымарем, так что, по возвращении от молитвословного подвига, я почти всегда находил их обоих мертвецки пьяными. Дьячок мой обходился жестоко не со

мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости. Этот первый деспот, на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим. Мое детское сердце было оскорблено этим исчадием деспотических семинарий миллион раз, и я кончил с ним так, как вообще оканчивают выведенные из терпения беззащитные люди,— местью и бегством. Найдя его однажды бесчувственно пьяным, я употребил против него собственное его оружие — розги и, насколько хватило детских сил, отплатил ему за все его жестокости. Из всех пожитков пьяницы-дьячка драгоценнейшею вещью казалась мне всегда какая-то книжечка с к у н ш т и к а м и, то есть гравированными картинками, вероятно, самой плохой работы. Я не счел грехом или не устоял против искушения — похитить эту драгоценность и ночью бежал в местечко Лысянку.

Там я нашел себе нового учителя в особе маляра-диакона, который, как я скоро убедился, очень мало отличался своими правилами и обычаями от моего первого наставника. Три дня я терпеливо таскал на гору ведрами воду из речки Тикача и растирал на железном листе краску медянку. На четвертый день терпенье мне изменило, и я бежал в село Тарасовку к дьячку-маляру, славившемуся в околотке изображением великомученика Никиты и Ивана Воина. К сему-то Апеллесу обратился я с твердой решимостью — перенести все испытания, как думал я тогда, неразлучные со всякою наукою. Усвоить себе его великое искусство хоть в самой малой степени желал я страстно. Но, увы! Апеллес посмотрел внимательно на мою левую руку и отказал мне наотрез. Он объявил мне, к моему крайнему огорчению, что во мне нет способности ни к чему, ни даже к ш е в с т в у или б о н д а р с т в у.

Потеряв всякую надежду сделаться каким-нибудь хоть посредственным маляром, с сокрушенным сердцем возвратился я в родное село. У меня была в виду скромная участь, которой мое воображение придавало, однакож, какую-то простодушную прелесть: я хотел сделаться, как выражается Гомер, «пастырем стад непорочным»,

с тем, чтобы, ходя за громадскою ватагою, читать свою любезную краденую книжку с куншти́ками. Но и это не удалось мне. Помещику, только что наследовавшему достояние отца своего, понадобился расторопный мальчик, и оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку, в такие же шаровары и наконец — в комнатные козачки.

Изобретение комнатных козачков принадлежит цивилизаторам заднепровской Украины, полякам; помещики иных национальностей перенимали и перенимают у них козачков, как выдумку, неоспоримо умную. В краю некогда козацком сделать козака ручным с самого детства— это то же самое, что в Лапландии покорить произволу человека быстроногого оленя... Польские помещики былого времени содержали козачков, кроме лакейства, еще в качестве музыкантов и танцоров. Козачки играли, для панской потехи, веселые двусмысленные песенки, сочиненные народною музою с горя под пьяную руку, и пускались перед панами, как говорят поляки, сюды-туды-навприсюды. Новейшие представители вельможной шляхты, с чувством просвещенной гордости, называют это покровительством украинской народности, которым-де всегда отличались их предки. Мой помещик, в качестве русского немца, смотрел на козачка более практическим взглядом и, покровительствуя моей народности на свой манер, вменил мне в обязанность только молчание и неподвижность в уголку передней, пока не раздастся его голос, повелевающий подать стоящую тут же возле него трубку или налить у него перед носом стакан воды. По врожденной мне предерзости характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни и срисовывал украдкой картины суздальской школы, украшавшие панские покои. Рисовал я карандашом, который — признаюсь в этом без всякой совести— украл у конторщика.

Барин мой был человек деятельный: он беспрестанно ездил то в Киев, то в Вильно, то в Петербург и таскал за собой, в обозе, меня, для сиденья в передней, подаванья трубки и тому подобных надобностей. Нельзя сказать, чтоб я тяготился своим тогдашним положением: оно только теперь приводит меня в ужас и кажется мне каким-то диким и несвязным сном. Вероятно, многие из русского народа посмотрят когда-то по-моему на свое

прошедшее. Странствуя с своим барином с одного постоялого двора на другой, я пользовался всяким удобным случаем украсть со стены лубочную картинку и составил себе таким образом драгоценную коллекцию. Особенными моими любимцами были исторические герои, как-то: Соловей Разбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов и другие. Впрочем, не жажда стяжания управляла мною, но непреодолимое желание срисовать с них как только возможно верные копии.

Однажды, во время пребывания нашего в Вильно, в 1829 году, декабря 6, пан и пани уехали на бал в так называемые р е с с у р с ы (дворянское собрание), по случаю тезоименитства в бозе почившего императора Николая Павловича. В доме все успокоилось, уснуло. Я зажег свечку в уединенной комнате, развернул свои краденые сокровища и, выбрав из них козака Платова, принялся с благоговением копировать. Время летело для меня незаметно. Уже я добрался до маленьких козачков, гарцующих около дюжих копыт генеральского коня, как позади меня отворилась дверь и вошел мой помещик, возвратившийся с бала. Он с остервенением выдрал меня за уши и надавал пощечин — не за мое искусство, нет! (на искусство он не обратил внимания), а за то, что я мог бы сжечь не только дом, но и город. На другой день он велел кучеру Сидорке выпороть меня хорошенько, что и было исполнено с достодолжным усердием.

В 1832 году мне исполнилось восемнадцать лет и, так как надежды моего помещика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то он, вняв неотступной моей просьбе, законтрактовал меня на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву, в С.-Петербурге. Ширяев соединял в себе все качества дьячка-спартанца, дьякона-маляра и другого дьячка-хиромантика; но, несмотря на весь гнет тройственного его гения, я, в светлые весенние ночи, бегал в Летний Сад рисовать со статуй, украшающих сие прямолинейное создание Петра. В один из таких сеансов познакомился я с художником Иваном Максимовичем Сошенко, с которым и до сих пор нахожусь в самых искренних братских отношениях. По совету Сошенка я начал пробовать акварелью портреты с натуры. Для многочисленных, грязных проб терпеливо служил мне моделью другой мой земляк и друг, козак Иван Ничипоренко, дворовой человек нашего

помещика. Однажды помещик увидел у Ничипоренко мою работу, и она ему до того понравилась, что он начал употреблять меня для снятия портретов с любимых своих любовниц, за которые иногда награждал меня целым рублем серебра.

В 1837 году Сошенко представил меня конференц-секретарю Академии художеств В. И. Григоровичу, с просьбой — освободить меня от моей жалкой участи. Григорович передал его просьбу В. А. Жуковскому. Тот сторговался предварительно с моим помещиком и просил К. П. Брюллова написать с него, Жуковского, портрет, с целью разыграть его в частной лотерее. Великий Брюллов тотчас согласился, и вскоре портрет Жуковского был у него готов. Жуковский, с помощью графа М. Ю. Виельгорского, устроил лотерею в 2500 рублей ассигнациями, и этой ценой куплена была моя свобода, в 1838 году, апреля 22.

С того же дня начал я посещать классы Академии художеств и вскоре сделался одним из любимых учеников-товарищей Брюллова. В 1844 году удостоился я звания свободного художника.

О первых литературных моих опытах скажу только, что они начались в том же Летнем Саду, в светлые безлунные ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращенного жизнью в школе, в помещичьей передней, на постоялых дворах и в городских квартирах; но, когда дыхание свободы возвратило моим чувствам чистоту первых лет детства, проведенных под убогою батьковскою стрехою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой стороне. Из первых, слабых моих опытов, написанных в Летнем Саду, напечатана только одна баллада «Причинна». Как и когда писались последовавшие за нею стихотворения, об этом теперь я не чувствую охоты распространяться. Краткая история моей жизни, набросанная мною в этом нестройном рассказе в угождение вам, сказать правду, обошлась мне дороже, чем я думал. Сколько лет потерянных! Сколько цветов увядших! И что же я купил у судьбы своими усилиями — не погибнуть? Едва ли не одно страшное уразумение своего прошедшего. Оно ужасно, оно тем более для меня ужасно, что мои родные братья и сестра, о которых мне тяжело было вспоминать в своем рассказе, до сих пор — крепост-

ные. Да, милостивый государь, они крепостные до сих пор!»[1]

Тяжкі умови життя кріпосного селянства породили і розвинули в Шевченка насамперед глибоку огиду і презирство до-будь-якого насильства людини над людиною. Його розум і талант були виплекані пекучою ненавистю народу до гнобителів. Його сили були спрямовані на те, щоб збуджувати і виховувати в народі ненависть і зло до панів гнобителів.

Устами одного з героїв поеми «Варнак» поет говорить:

Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла...[2]

Разом з тим ця ж ненависть з юних літ виховувала й розвивала в Шевченкові безмежну любов до знедолених і принижених, прагнення безмежно служити їх інтересам. Метою своєї творчості, смислом свого життя він вважав боротьбу за визволення і звеличення трудящих, всілякий захист їх прав і допомогу їм полум'яним, сильним і правдивим революційним словом, яке вселило б віру в перемогу.

Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово[3].

Його мужнє, гнівне, революційне слово викликало з боку царизму і поміщиків гоніння, цькування і жорстоке переслідування.

За сміливі революційні думки, за революційну діяльність царські сатрапи жорстоко карають Шевченка засланням у солдати, де він пробув більше десяти років (1847—1857). Цар-кат Микола I, якого великий Пушкін дотепно і влучно називав «прапорщиком на престолі», до вироку у справі Шевченка власноручно додав: «Під найсуворі-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. V, Вид-во АН УРСР, стор. 224—227.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, 1953, стор. 65.

[3] Там же, стор. 289.

ший нагляд з забороною писати й малювати». Це було більш, ніж жорстоко.

«Если бы я был изверг, кровопийца,— писав Т. Г. Шевченко з приводу цього вироку,— то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать... Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностию.

Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин Николай запретил мне то и другое. Оба палачи» [1].

Десять років невимовно тяжких страждань на засланні підірвали здоров'я Т. Г. Шевченка. Але і в цих умовах, ховаючись від жандармів та наглядачів, під загрозою ще жорстокішого покарання, Шевченко продовжував боротися: писати, малювати. Велика і непохитна віра в перемогу справедливого народного діла додавала йому сил, щоб перенести весь тягар заслання і суворого солдатського життя.

Подібно до Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Шевченко не лякався нічого, навіть жорстокої солдатчини часів Миколи I — цього черствого, упертого, безжалісного деспота. Ніщо не могло вбити в Шевченкові благородного прагнення служити своєму народові, ніщо не могло похитнути його поглядів, зломити його великий геній.

Більше того, в далекому засланні з особливою силою виявилась ідейність і залізна, незламна воля Шевченка як борця-революціонера. Про це сам поет писав:

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє...[2]

Незважаючи на приниження і знущання з боку царських катів, Шевченко ще глибше проймається революційно-демократичними переконаннями і стає ще більш гнів-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 12.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 48.

ним, рішучим і нещадним до ворогів. З обуренням і зневагою відзивався він про тих патріотів і «народолюбців», які бачили кріпосницький гніт і самодержавно-поліцейську сваволю, але тільки в кращому випадку виявляли співчуття пригнобленим масам, плакали, а то й просто мовчали, не думаючи про боротьбу за визволення народу.

...Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини.
. . . . . .
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Украйні
Дивитись, плакать — і мовчать! [1]

Не мовчати, а протестувати, не плакати, а діяти, не тільки обурюватися існуючими порядками, але боротись за їх повалення — такий був девіз усього славного життя видатного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка. До цього він кликав передових діячів України і весь знедолений український народ.

В період заслання жодна риса в його внутрішньому образі не змінилася, більше того,— він ще міцніше загартувався. Непотрібні зойки і зітхання з приводу тяжкого становища широких народних мас були для нього гірші казематів, заслання і солдатчини. «Караюсь, мучусь, але не каюсь», «не продамся нікому, в найми не наймуся», писав він.

Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав,
І третій в добрий час почну [2].

Повертаючись із заслання постарілим, з підірваним здоров'ям, Тарас Григорович пише: «Странно еще вот что. Все это неисповедимое горе, все роды унижения и

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 111.
[2] Там же, стор. 163.

поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо»[1].

Незламну силу революційного духу, непохитну волю до боротьби і безмежну віру в перемогу народу Т. Г. Шевченко зберіг до останніх днів свого життя. Більшовицька газета «Путь Правды» в день сторіччя з дня народження поета писала: «...Тарас Шевченко, цей різносторонній могутній талант, на багато років позбавлений можливості проявлятися, все-таки не втратив віри в життя і жадоби дії»[2].

На далекому засланні Т. Г. Шевченко не був одиноким. Він зв'язується з солдатською масою, яка до нього ставилася з великою повагою і любов'ю, а також з прогресивними людьми того часу — поетом-петрашевцем О. М. Плещеєвим, вченим-мандрівником і близьким другом петрашевця М. О. Момбеллі — О. І. Макшеєвим, художником О. П. Чернишовим, полковником Ю. М. Матвеєвим (через якого він вів листування з друзями в Петербурзі, Москві і на Україні), з польськими революціонерами Сераковським, Залеським та багатьма іншими.

Творчість Т. Г. Шевченка завоювала глибоку любов не лише українського, але й російського і усіх народів Росії. Незважаючи на заборону царського уряду видавати й читати твори великого українського поета-революціонера, передові діячі України й Росії видавали, переписували і розповсюджували їх. Російські поети О. Плещеєв, М. Курочкін, Л. Мей, М. Гребель, П. Гайдебуров та інші перекладали твори Т. Г. Шевченка на російську мову. Це сприяло тому, що твори Шевченка читали широкі народні маси не тільки на Україні і в усій Росії, а й за її межами, особливо в слов'янських країнах.

Після смерті поета широкі громадські кола України й Росії ще за царизму докладали багато зусиль, щоб

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 14. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] «Путь Правды», № 21, від 25 лютого 1914 р.

увічнити його пам'ять, і зокрема, щоб спорудити пам'ятник у Києві. Були створені об'єднані комітети й журі по присудженню премій за проект пам'ятника. Знаючи про палку любов і пошану російського та інших народів Росії до великого українського поета, комітет добивався дозволу організувати всеросійський збір коштів на спорудження пам'ятника. Проте царський уряд всіляко перешкоджав цьому. Кінець кінцем відомий душитель революції Столипін оголосив об'єднаний комітет «незаконним», а збір коштів — «недопустимим». Так було накладено заборону на увічнення пам'яті Шевченка.

Разом з українськими прогресивними діячами активну участь у підготовці спорудження пам'ятника Шевченкові брали видатні діячі російської культури. Багато праці доклав до цієї справи геніальний російський художник І. Ю. Рєпін. Для популяризації творчості Шевченка і збільшення збору коштів на спорудження йому пам'ятника Рєпін намалював і подарував комітетові малюнок-ілюстрацію до відомих рядків з поеми Шевченка «Кавказ»:

Споконвіку Прометея
Там орел карає...

Працюючи над ескізами пам'ятника, Рєпін присвятив Тарасу Григоровичу вірш, у якому з винятковою теплотою і сердечністю висловлював любов до нього передової російської інтелігенції і високо оцінював його безсмертну творчість:

О Тарасе!
Великий страстотерпче!
Неволя... Кайданы...
Таким является всегда мне образ твой.
Крепостным ты был Апостолом свободы.
Рабом — ты равноправным был, народу другом верным.
Аристократ ума, души,
Поэт — ты муку Прометея
В груди носил и пел красу Украйны.
Бессмертен ты, и голос твой
Все громче слышен угнетенным!
Растет, колышется толпа бездольных...

«На всех языках»
Сестер и братьев чтут тебя!
Ты равенства и чести рыцарь.
И ныне вечной благодарной памятью к тебе
славянский мир горит и славит.
И статую тебе — герою —
Мать-Украина посвящает [1].

У 1914 році, в зв'язку з століттям з дня народження геніального українського поета, прогресивна громадськість України під керівництвом більшовицьких організацій готувалась гідно відзначити цей ювілей. В історичних архівах збереглось багато документів, що характеризують широкий рух прогресивних сил країни за вшанування пам'яті «великого співця України і всього слов'янства» — Тараса Григоровича Шевченка.

Громадяни міста Миколаєва у своєму листі на ім'я миколаївського міського голови писали: «25 лютого 1914 року минає сто років з дня народження геніального українського поета Тараса Григоровича Шевченка, який зайняв одно з перших місць серед поетів слов'янських народів і в особі якого постав образ геніального слов'янина і провісника загальнолюдського братерства. Його поезія прославилася не тільки в нас у Росії, але й по всьому світу, а його загальнолюдські ідеали, полум'яне прагнення загальнолюдської правди, непохитна віра в те, що прийде, нарешті, апостол правди і науки,— дає йому почесне місце серед багатьох інших геніїв людства.

Багато міст починають уже готуватися до цього урочистого дня. В Києві, наприклад, міська дума, ідучи назустріч побажанням своїх співгромадян, висловленим у їх петиції за 1183 підписами, обрала спеціальний комітет з 17 осіб для гідного святкування цього дня; в Катеринославі, Москві, Полтаві утворено за відповідним дозволом ювілейні комітети; в інших же містах порушено питання про участь у відзначенні ювілею міських самоврядувань.

Ми, громадяни міста Миколаєва, вважаючи своїм моральним обов'язком вшанувати пам'ять великого співця України і всього слов'янства Тараса Григоровича Шев-

[1] З матеріалів музею Т. Г. Шевченка в Києві, журнал «Образотворче мистецтво», № 7, липень, 1940, стор. 29.

ченка, просимо Миколаївську міську думу взяти на себе ініціативу і створити спеціальний комітет по організації гідного вшанування поета.

Просимо ваше превосходительство це наше клопотання внести на розгляд Миколаївської міської думи на найближчому її засіданні».

(Далі йдуть численні підписи) [1].

Царський уряд вжив рішучих заходів до того, щоб не допустити вшанування пам'яті поета-революціонера. За вказівкою Міністерства внутрішніх справ губернатори розіслали головам земських управ, міським головам, міським старостам і начальникам поліції циркуляр про категоричну заборону відзначати роковини Шевченка.

Так, подільський віце-губернатор у своєму секретному циркулярі писав: «Головам земських управ, міським головам, міським старостам і начальникам поліції Подільської губернії.

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор повідомив мене, що, за погодженням його високопревосходительства з Міністерством внутрішніх справ, визнано необхідним почекати, до особливих розпоряджень, з дозволом будь-якого вшанування пам'яті малоруського поета Шевченка, яке має публічно-громадський характер.

Повідомляючи про це, прошу голів земських управ, міських голів та міських старост не допускати вшанування пам'яті Шевченка з боку земських і міських громадських управлінь, а начальникам поліції ставлю в обов'язок мати суворий нагляд за недопущенням публічного вшанування пам'яті названого поета з боку як громадських груп, так і окремих осіб» [2].

Циркулярами однак царський уряд не обмежився. Бачачи, що підготовка до вшанування століття з дня народження Т. Г. Шевченка набирає дедалі ширшого політичного характеру, власті приводили до бойової готовності війська. Харківський губернатор в секретному листі начальникові гарнізону м. Харкова писав: «З огляду на можливість 25 цього лютого, в день ювілею малоросій-

[1] Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, Київ, 1950, стор. 348—349.

[2] Там же, стор. 351.

ського поета Шевченка, безпорядків, маю честь найпокірніше просити ваше високопревосходительство, чи не визнаєте ви за можливе командирувати в цей день зранку одну сотню козаків в розпорядження поліцмейстера, а дві сотні козаків мати в казармах напоготові на випадок необхідності допомогти цивільним властям в ліквідації безпорядків» [1].

Заборона вшанування пам'яті геніального українського поета-революціонера викликала обурення серед прогресивних кіл тодішньої Росії, серед широких мас трудящих, які, на відміну від буржуазних націоналістів, що зразу капітулювали перед царизмом, продовжували боротьбу за те, щоб гідно відзначити століття з дня народження Т. Г. Шевченка. Цю боротьбу очолила і надихнула партія більшовиків.

В. І. Ленін у статті «До питання про національну політику», написаній у 1914 році, вказував: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід» [2].

Київський комітет РСДРП у спеціальній прокламації з приводу заборони святкування століття з дня народження Шевченка писав:

«Пролетарі всіх країн, вднайтеся!

Т о в а р и ш і!

Минуло сто років, як народився великий народний поет України Тарас Григорович Шевченко... Сто довгих років, протягом яких уряд мучив народ безправністю і гнітом.

«Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить»,—

писав Шевченко. Уряд і досі продовжує знущатися з безправної держави, переслідує і гнобить кожну національність.

[1] Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, Київ, 1950, стор. 355.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 196.

Останнім часом особливо улюбленим знаряддям боротьби з робітничим рухом є цькування кріпосницько-дворянським урядом усіх національностей. Організовуючи «патріотично-руські» товариства, що переслідують людиноненависницькі цілі, провадячи ганебні процеси на зразок справи Бейліса, уряд прагне через національні незгоди роздробити сили пролетаріату, нацькувавши одну частину суспільності на другу. Та ж сама політика провадиться і в зв'язку з ушануванням пам'яті народного поета. Так робив уряд завжди, коли народ хотів шанувати пам'ять кращих синів своїх.

Тарас Григорович Шевченко був не лише український народний поет. У своїх творах він показав увесь гніт кріпосницького ладу, весь жах народної безправності. Гоніння і заслання випали на долю співця. Робітничий клас високо шанує пам'ять поетів-демократів. В їх скорботі він відчуває свою скорботу, їх закликам до боротьби: за право він знаходить відгук у своєму серці.

Сто років минуло... і пролетаріат не спить, як спав народ в часи Шевченка, пригноблений кріпосниками-поміщиками. Пролетаріат веде героїчну боротьбу з капіталістичним ладом. Рік у рік робітничий рух все ширшає і глибшає, згуртовуючись у широку інтернаціональну сім'ю, робітник бореться проти гноблення всіх націй. У широкому розмаху боротьби за своє звільнення він висунув лозунг — свобода усім національностям. Соціал-демократія, справжній провідник робітничих ідей, на своїх бойових прапорах написала — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Цей заклик пролунав по всьому світу, і мільйони робітників ідуть під прапори свої на захист потоптаних капіталістами прав.

У день пам'яті поета ви, товариші, приєднуйтесь до загального протесту проти урядового гніту, протестуйте проти поневолювачів ваших прав і прав націй. Тільки з падінням самодержавного ладу буде легше робітникові боротися за свою долю, про яку так часто згадував покійний поет. В день пам'яті поета-трибуна згадайте про світлий прийдешній лад, про соціалізм. Пам'ятайте, що в боротьбу за соціалізм проти гнобителів усіх націй іде робітничий клас — пролетаріат.

Міцніше пов'язуйте, товариші, боротьбу воєдино: куйте міцні зв'язки класової солідарності.

Геть самодержавство!

Хай живе демократична республіка!

Хай живе соціалізм!

Хай живе Російська соціал-демократична робітнича партія!» [1]

Комуністична партія завжди високо цінила і цінить геніального українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка, його творчість, революційні традиції, створені ним в українській літературі і мистецтві, всіляко захищала і захищає їх від буржуазно-націоналістичних перекручень та фальсифікації.

---

[1] Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, К., 1950, стор. 374—375.

Розділ І

ЕПОХА Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Епоха, в яку жив і боровся Т. Г. Шевченко, характеризується посиленням розкладу феодально-кріпосницького ладу, розвитком капіталістичних відносин на Україні і в Росії в цілому. В 30—50-х роках XIX століття кріпосницька система господарства в країні вступила в смугу гострої кризи. Феодальні виробничі відносини перетворилися на гальмо розвитку продуктивних сил і духовної культури в країні.

Прагнучи одержати якомога більше сільськогосподарської продукції для збуту її головним чином на зовнішніх ринках, поміщики посилювали гноблення і експлуатацію кріпосного селянства, підвищували оброк, збільшували кількість панщинних днів, застосовуючи урочну систему денних панщинних завдань, поширювали заорювання земель за рахунок селянських наділів. На Лівобережній Україні одна шоста, а на Правобережній — одна третя частина поміщицьких селян були зовсім позбавлені земельних наділів.

Селянство, як головна продуктивна сила, віддавало всю свою працю поміщикові. Панщина досягла 5—6 днів на тиждень. Крім того, селяни були обтяжені різноманітними податками і повинностями, рекрутськими наборами і т. д. Їх власне господарство занепадало. У зв'язку з підвищеним попитом на світовому ринку на хліб і сировину для легкої і харчової промисловості, поміщики почали ще більше посилювати експлуатацію селянства. Гніт кріпосників ставав нестерпним. Багато селян кидали свої села і тікали в міста на фабрики і заводи.

Кріпосники все тугіше й тугіше затягували петлю неволі. Поміщицький гніт, сваволя, грабіжництво і хабарництво царських чиновників стали нестерпними. Все це доповнювалось національним гнобленням народів, що населяли Росію, з боку царського уряду.

Придушений темнотою, постійно грабований поміщиками і урядом, селянин на кожному кроці зазнавав тілесних покарань різками й батогом. Більше того, поміщикам офіційно надавалося право продавати селян, міняти й закладати їх. Поміщик був повновладним хазяїном селянина.

В. І. Ленін вказував, що «кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималось і набрало найгрубіших форм, нічим не різнилось від рабства» [1].

Посилення кріпосницького гніту і експлуатації привело до швидкого зростання стихійних виступів селян проти поміщиків і самодержавства. Доведені до відчаю, селяни піднімалися на активну боротьбу за визволення від кріпосного рабства. Цей масовий рух селян розхитував основи феодально-кріпосницького ладу, розчищаючи шлях для розвитку капіталістичних відносин. Українське селянство пліч-о-пліч з російським селянством боролося проти кріпосного ярма.

Селянськими заворушеннями було охоплено багато районів Росії, а також України. Тільки за період з 1826 р. в Росії було зареєстровано 674 селянські повстання, з них 120 на Україні. Карл Маркс, який в той час дуже цікавився станом справ у Росії, в одному з листів до Енгельса писав: «На мою думку, найбільші події в світі в даний час — це, з одного боку, американський рух рабів, що почався з смерті [Джона] Брауна, а з другого боку — рух рабів в Росії» [2].

Боротьба проти кріпосництва і царизму набирала характеру загальноросійського руху селян. В процесі цієї боротьби зміцнювалися дружні взаємозв'язки між пригнобленими масами всіх національностей царської Росії. У передових людей росла свідомість і розуміння того, що скинути царизм і знищити кріпосництво можна тільки при умові братерського єднання всіх народів Росії, при умові зміцнення дружби з російським народом, що є голов-

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 423—424.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXII, стор. 474.

ною і вирішальною силою в боротьбі проти царизму, як загального зла, як всеросійської системи гноблення.

В секретному політичному огляді за 1857 рік «Про поліпшення побуту селян» царські сатрапи писали царю: «З усіх предметів, що найбільше займають тепер Росію, найважливішим є чутки про звільнення поміщицьких селян, чутки про зміну їх побуту, що виникли близько трьох років тому, поширились по всій імперії і привели в напружений стан як поміщиків, так і кріпосних людей, для яких справа ця є життєвим питанням.

Більшість дворян думає, що наш селянин надто ще неосвічений, щоб розуміти громадські права; що він на цілковитій свободі — лютіший за звіра; що заколоти, грабежі і вбивства будуть майже неминучі, і що в багатьох губерніях, особливо Приволзьких, пам'ятають іще страшний час пугачовщини» [1].

Селяни, виступаючи проти кріпосництва і царизму, являли собою грізну силу. Прагнучи завоювати собі насамперед землю, вони бунтували і повставали, але їх бунти і повстання лишалися одинокими, стихійними, через що їх легко придушували. У селян ще не було керівника в особі промислових робітників, без якого вони не могли об'єднатися і самостійно скинути царизм та знищити кріпосництво, стати на відкриту свідому, організовану боротьбу проти поміщиків і самодержавства.

«Селянські повстання того часу,— вказував Ленін,— лишились одинокими, роздробленими, стихійними «бунтами», і їх легко придушували» [2].

Хоч стихійна, революційна боротьба селянства і не могла закінчитися перемогою, однак, як уже говорилося раніш, вона розхитувала основи феодально-кріпосницького ладу. На основі селянського руху виникає революційно-демократичний рух серед передової частини різночинної інтелігенції, вождями й ідеологами якої виступили великі російські революціонери-демократи — Бєлінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов.

В центрі уваги передової громадсько-політичної думки і прогресивної літератури стає кріпак, як основна про-

[1] Центрархив, «Крестьянское движение 1827—1869 годов», випуск I, 1931, стор. 112.

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

дуктивна сила феодального суспільства, найчисленніший клас, що протистоїть поміщикам і царизму, бореться проти них. Неорганізовано, стихійно, починаючи з підпалів поміщицьких садиб аж до масових виступів, селяни зводили рахунки з своїми гнобителями, домагалися своїх прав на землю.

У зв'язку з загостренням класових суперечностей розвивається і загострюється ідейна боротьба. Проти реакційної кріпосницько-царистської ідеології, як панівної, виступає передова ідеологія — революційно-демократична. Центральним пунктом ідейної і політичної боротьби революціонерів-демократів було питання про ліквідацію кріпосництва і царизму, про звільнення селян, про селянську революцію.

На грунті селянського руху в Росії виникла теорія селянського утопічного соціалізму, по суті дрібнобуржуазна теорія, яка, проте, відіграла велику роль у боротьбі проти кріпосництва, в підготовці грунту для проникнення і розвитку в Росії соціалізму пролетарського. Видатні російські революціонери-демократи — Бєлінський, Чернишевський, Герцен, Добролюбов та інші, опираючись на вчення Сен-Сімона, Фур'є і Оуена — цих трьох мислителів, що,— як указував В. І. Ленін, — «незважаючи на всю фантастичність і весь утопізм їх учень, належать до найбільших умів усіх часів і які геніально передхопили безліч таких істин, правильність яких ми доводимо тепер науково» [1], пішли далі їх, визнавши, що тільки шляхом селянської революції можна скинути царизм, знищити кріпосництво і звільнити селян із землею. Все ж їх соціалістичні погляди також мали утопічний характер, і тому соціалізм вони бачили в звільненні селян із землею, в общинному землеволодінні, в селянській ідеї права на землю. В селянстві вони бачили основну силу, здатну, на їх думку, перетворити суспільство на началах соціалізму. Але по суті це був не соціалізм, а прекраснодушна фраза про соціалізм, добрі мрії про нього. Вони не зрозуміли і не могли в тих історичних умовах розвитку Росії — коли про виділення робітничого класу із загальної маси кріпацького стану не могло бути й мови — зрозуміти того, що носієм соціалізму і провідною силою суспільства в боротьбі за перемогу соціалізму може бути тільки пролета-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 333.

ріат, який веде свою боротьбу проти буржуазії і поміщиків в союзі з трудовим селянством.

Однак теорія селянського утопічного соціалізму, створена російськими революціонерами-демократами, найважливішим моментом якої був заклик до революції, відіграла певну позитивну роль у розвитку класової боротьби.

Протиріччя і соціальні конфлікти набули особливо гострих форм у 40—50-х роках XIX століття, в період, коли царював Микола I.

Характеризуючи самодержавно-поліцейський гніт у Росії, особливо в цей період, О. І. Герцен писав: «Все було прибите до землі, сама тільки офіціальна підлість гучно говорила, література була припинена і, замість науки, викладали теорію рабства» [1].

Страшна розправа чекала на кожного, хто насмілювався підвести голову і подати голос на захист народу. Однак, незважаючи на це, збільшується кількість виступів селянства, створюються таємні політичні товариства, поширюється революційно-демократичний рух. В центрі уваги передової громадсько-політичної думки, революційно-демократичної літератури стають питання громадського життя, боротьби проти кріпосництва і царизму, критики реакційної кріпосницької ідеології та моралі, самодержавної політики. Видатні, передові діячі нашої батьківщини завдали влучних і сильних ударів по всіх видах і проявах реакційної кріпосницької ідеології, по антинародній царистській політиці.

У 1825 році дворянські революціонери-декабристи, що продовжували революційні традиції Радіщева, піднесли прапор боротьби проти кріпосництва і царизму. Але були вони страшенно далекими від народу, були занадто дворянами для народної революції і тому потерпіли поразку.

Царизм розбив декабристів, стративши їх вождів. Але їх діяльність і боротьба не пропали марно. Декабристи розбудили нове покоління борців за справу народу — революціонерів-демократів. «...Ми бачимо ясно, — писав В. І. Ленін,— три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не заги-

[1] А. И Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. XIII, П., 1919, стор. 109.

нула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом»[1].

У 40-х роках минулого століття пропаганду революційних ідей розгорнули Герцен, Огарьов, Бєлінський, а також організована підпільна група петрашевців. Вони намагалися використати не тільки нелегальні, але й ті обмежені легальні умови, які були для боротьби проти самодержавства, з тим, щоб добитися встановлення в країні республіканського демократичного ладу. Своєю революційною діяльністю петрашевці відіграли визначну роль у громадсько-політичному русі в Росії, ставши важливою ланкою в ланцюгу його розвитку. Ще більше значення мало створення Герценом і Огарьовим безцензурної російської преси, яка розгорнула революційну агітацію проти царизму, нещадно викриваючи всі його паскудства і злочини.

Найвищого рівня революційно-демократичний рух в Росії досяг у період діяльності М. Г. Чернишевського — цього справжнього вождя і видатного ідеолога російських революціонерів-демократів. Революціонери-демократи розгорнули широку пропаганду своїх ідей, використовуючи для цього публіцистику, художню літературу і мистецтво.

Однією з головних особливостей розвитку революційно-демократичного руху в Росії є його тісний, нерозривний зв'язок з боротьбою селян проти кріпосництва і самодержавства.

Рішучість, з якою виступали доведені до відчаю кріпосні селяни Росії проти поміщиків і царизму, різниця інтересів селянства і буржуазії, яка не тільки не зважувалась на серйозні битви з царизмом і кріпосниками, а йшла у них на поводу, зумовили, те, що селянство в ході дальшого розгортання класової боротьби не стало резервом буржуазії, як це було в країнах Західної Європи. Це з самого початку визначило особливість творчості і політичної діяльності російських революціонерів-демократів.

Спираючись на величезний історичний досвід класової і визвольної боротьби, а також на досягнення науки і культури не тільки Росії і Західної Європи, але й світової,

---

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.

російські революційні демократи створювали філософські і суспільно-політичні вчення, що відповідали інтересам, розмахові і цілям масового селянського руху в XIX столітті, сприяли утворенню специфічних загальноросійських політичних та ідейних традицій, які відіграли величезну історичну роль не тільки тоді, але і в подальшому розвитку класової та ідейної боротьби, науки і культури. Блукаючи і хитаючись, помиляючись і розчаровуючись, вони жадібно шукали правильної революційної теорії, прагнули самі виробити теорію, яка служила б справі перетворення Росії, справі боротьби за краще майбутнє народу. В зв'язку з цим видатні представники російського революційно-демократичного руху піддали серйозній критиці насамперед царистсько-кріпосницьку ідеологію, а також довели реакційність філософських, соціологічних та інших модних у той час учень представників Західної Європи. Їм удалося піти далі за них, створити своє вчення, свої теорії, більш послідовні і революційні. В умовах тодішньої Росії дехто з них, як, наприклад, Герцен і Чернишевський, дуже близько підійшли до діалектичного матеріалізму і зупинилися перед матеріалізмом історичним.

Цю рису російської передової думки того періоду особливо яскраво підкреслив В. І. Ленін у характеристиці Герцена, вказавши, що він «дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом» [1], а також Чернишевського, підкреслюючи, що Чернишевський єдиний справді великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 1888 року залишитися на рівні цільного філософського матеріалізму, відкинувши жалюгідні нісенітниці неокантіанців, позитивістів, махістів та інших плутаників.

Перша половина XIX століття була періодом, коли в російській літературі стався корінний переворот. Цей переворот виразився в великому поширенні передових революційних ідей, в розвитку критичного реалізму. Вся російська революційно-демократична література, публіцистика, критика були пройняті смертельною ненавистю до царського ладу, пройняті закликами до боротьби за ліквідацію кріпосництва, національного гніту, за освіту і культуру в на-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

роді. Прогресивні ідеї російських революціонерів-демократів не тільки благотворно впливали на виникнення і розвиток прогресивних ідей серед народів національних окраїн царської Росії, але й відіграли величезну роль в загальноросійському русі XIX століття проти царизму, кріпосництва і національного гноблення.

* * *

В умовах царської Росії український народ зазнавав подвійного гніту — соціального і національного. В розвитку передової громадської думки і політичної боротьби це знаходило відображення в тому, що поряд із постановкою питання про соціальне визволення гостро ставилось питання про національну незалежність, про знищення національного гніту.

До возз'єднання України з Росією український народ довгий час перебував під тяжким гнітом польської шляхти, зазнавав постійних розбійницьких нападів султанської Туреччини і татарських ханів. Політика грабежу, розорення і насильства, політика задушення національної мови і культури, яку провадили іноземні загарбники, не тільки гальмувала економічний, політичний і культурний розвиток України, але й загрожувала знищенням українського народу як нації.

В результаті героїчної народно-визвольної війни 1648—1654 рр. проти польської шляхти український народ, при постійній братній допомозі російського народу, вигнав з більшої частини України іноземних загарбників і під проводом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького домігся в цей період здійснення своєї головної мети — возз'єднання з братнім російським народом.

Возз'єднання України з Росією в єдиній Російській державі, здійснене в 1654 році Переяславською Радою на основі могутнього волевиявлення українського народу, стало переломним моментом в історії України і відіграло величезну прогресивну роль в дальшому історичному розвитку двох великих братніх народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» [1].

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

Здійснивши возз'єднання на справді братніх началах цілковитого довір'я і дружби, об'єднавши свої економічні ресурси і військові сили, український і російський народи зміцнили свою державу в економічному і політичному відношенні, підняли її міжнародний авторитет. Все це дало можливість українському народові врятувати себе від іноземного поневолення і від навислої загрози винищення і не тільки зберегти себе як націю, але й добитися дальшого національного розвитку. Після возз'єднання на Україні почала швидше розвиватися економіка і культура. В спільній боротьбі проти російських і українських кріпосників зростала і міцніла єдність українського і російського народів.

«Найлютішим ворогом російського, українського та інших народів Росії було царське самодержавство. Спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, царизм проводить політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури» [1].

Особливо посилився соціальний і національний гніт у період царювання Миколи I, який створив у всій країні жорстокий терористичний режим. Нестримну поліцейську сваволю здійснювали на Україні призначені царем генерал-губернатори. Правобережною Україною правив Д. Бібіков, Лівобережною — М. Долгоруков, а Південною Україною — Кримом та Бессарабією — М. Воронцов. Ці царські сатрапи здійснювали на Україні самодержавну політику соціального і національного гноблення, нещадно придушували будь-які вияви визвольного руху, національного життя, спираючись при цьому на всебічну підтримку з боку українських поміщиків та української буржуазії, яка саме в той час народжувалась.

В поемі «Юродивий» Т. Г. Шевченко так схарактеризував діяльність цих вірних слуг царського уряду, катів українського народу та їх холуїв з середовища панівних класів України, які, прикриваючись гаслом національної

[1] Тези про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), Держполітвидав, 1954, стор. 13.

незалежності, творили чорну справу запроданства і зради:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим
Та жвавим, на лихо лихим.
До того люд домуштровали,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім,
І «благосклонні пребували
Всегда к єфрейторам своїм».
А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш?[1]

В тяжкій неволі перебувало відірване від матері-України населення західноукраїнських земель. Сотні років воно зазнавало гніту польської шляхти. Після поділу Польщі, в останній чверті XVIII століття, західноукраїнські землі захопила феодально-монархічна Австрія. Австрійський уряд при підтримці українських, польських, румунських та угорських поміщиків і буржуазії встановив на цих землях справжній колоніальний режим, намагався насильно асимілювати українське населення, позбавити його рідної мови і культури, розірвати зв'язок українського населення Західної України з Україною, яка вхо-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 280.

дила до складу Російської держави, зруйнувати історичні та культурні зв'язки українського і російського народів.

Відстоюючи національну незалежність, український народ завжди спирався на братню підтримку російського народу, в тісному союзі з ним боровся проти царизму як душителя свободи народів.

«Всупереч царській реакційній політиці жорстокого національно-колоніального гноблення кращі сини російського народу визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти ганебної політики нацьковування народів Росії один на одного, яку проводили російські та українські поміщики і буржуазія та їх прислужники — великодержавні шовіністи і українські буржуазні націоналісти. Революційні діячі Росії, завжди визнаючи право українського народу на вільний національний розвиток, пов'язували його з поваленням царизму і визволенням як російського народу, так і українського та інших народів нашої країни» [1].

У зв'язку з національним гнітом, на прогресивному громадсько-політичному русі на Україні, на прогресивній літературі, що була спрямована головним чином і насамперед проти кріпосництва як соціального зла, яскраво відбилася національно-визвольна боротьба. Боротьба широких народних мас проти кріпосництва і царизму була органічно пов'язана з боротьбою за національне визволення.

У 40-х роках минулого століття в середовищі української інтелігенції фактично існувало два різко протилежних напрями: революційно-демократичний і ліберально-дворянський, націоналістичний. На чолі революційно-демократичного напряму стояв Т. Г. Шевченко, а на чолі ліберально-дворянського, націоналістичного напряму стояли Костомаров і Куліш. На основі першого напряму в подальшому розвивалася революційна течія, а на основі другого напряму розвивалась антинародна, націоналістична течія. З самого початку між цими двома напрямами виникла і розвивалась гостра і непримиренна політична боротьба.

Кожен з цих напрямів представляв інтереси протилежних одна одній історичних сил у розвитку України і ви-

[1] Тези про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654 — 1954 р.р.), Держполітвидав, 1954, стор. 13.

ражав інтереси ворожих один одному класів тодішнього суспільства. Революційно-демократичний напрям виражав корінні інтереси і прагнення широких мас селянства, гнобленого кріпосниками і самодержавством. Представники цього прогресивного напряму вважали, що знищення кріпосництва, самодержавства, національного гніту можливо здійснити лише шляхом селянської революції, що для цього необхідно міцно зв'язати боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення із загальноросійським народним рухом проти кріпосництва і царизму. Другий напрям, представлений насамперед Кулішем, був націоналістичним за своїми політичними цілями і ліберальним за методами боротьби. Куліш і його прибічники виступали як ідеологи українських дворян-поміщиків і виникаючої української національної буржуазії, що добивалася для себе особливих привілеїв, виключних вигод і, прикриваючись ідеєю «автономності» України, прагнула до безроздільної експлуатації мільйонів кріпаків, до необмеженого панування над трудящими України. Антинародну політику царизму і поміщиків, спрямовану на жорстоке гноблення всіх народів, що населяли Росію, в тому числі і українського народу, вони намагалися використати не для боротьби проти царизму і поміщиків, а для того, щоб протиставити український народ російському народу, затушувати класові суперечності і класову боротьбу в середині української нації і цим самим послабити загальноросійську боротьбу кріпаків проти свого спільного ворога. Ця зрадницька політика українських націоналістів цілком і повністю відповідала класовим цілям українських поміщиків та буржуазії. Націоналісти прагнули довести, що український народ нібито не розчленований на класи, що йому чужа класова боротьба, що всі українці, незалежно від їх соціального стану, спаяні в одно насамперед і головним чином національною ідеєю, що в середині нації нема ворогів українського народу. Вони твердили також, що вороги українського народу перебувають поза Україною і всупереч історичній правді, всупереч незаперечним доказам дружби і щирого братерства російського народу намагалися зобразити не російський царизм, не російських поміщиків і капіталістів, а російський народ як ворога українського народу. Так, Куліш, звертаючись до української інтелігенції, писав: «Українці — чужі росіянам»; він закликав панів і селян

об'єднатися разом для рятунку «свого наслідного слова». Ці зойки були потрібні націоналістам для того, щоб обдурити український народ і домогтися ізоляції його від братнього російського народу і якщо не зупинити, то хоч би загальмувати могутнє прагнення трудящих обох народів до єднання для досягнення перемоги над спільним класовим ворогом.

Проти лібералізму, проти ворожих зазіхань націоналістів, їх підлого і брудного холуйства і пристосування до підлоти завжди проводили рішучу боротьбу прогресивні діячі України. На історичному досвіді спільної боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів український народ переконався, що тільки в єднанні з великим братнім російським народом можна звільнитися від соціального і національного гніту, від іноземного поневолення. Т. Г. Шевченко нещадно критикував буржуазних націоналістів і лібералів, зривав з них машкару зради і викривав їх лицемірне заграванння з народом. Він гнівно картав «народолюбство» галаганів, кочубеїв та інших українських поміщиків-експлуататорів, а також їх прислужників, з особливою силою підкреслював, що українські багатії, так само як і російські, держать в неволі народ, що ті й інші нахабно і безжально пригноблюють його.

Т. Г. Шевченко був одним із найвидатніших представників української інтелігенції XIX століття, першим поетом і мислителем, який піднявся на таку висоту, що по праву може бути названий однодумцем і найближчим соратником М. Г. Чернишевського. До Т. Г. Шевченка на Україні ніхто так активно, відкрито, рішуче і сміливо не виступав на захист кріпосного селянства, ніхто не дивився так правдиво, всебічно і глибоко на життя трудових мас українського народу. В тих конкретно-історичних умовах класової та ідейної боротьби саме Шевченко найбільш повно і вірно виражав в літературі і мистецтві соціальні відносини на Україні і бачив основний шлях до розриву тяжких кайданів соціального рабства і національної неволі в революційній боротьбі селянських мас всієї Росії.

Своїми глибоко правдивими, високохудожніми творами Т. Г. Шевченко геніально оспівав з силою, нечуваною доти на Україні, страждання уярмленого народу, виховуючи і зміцнюючи в ньому почуття людської гідності, віру в перемогу над гнобителями.

На протязі всього свого життя Т. Г. Шевченко боровся за справу свого народу не тільки полум'яним і правдивим словом поета, але й як політичний діяч.

Яскравим свідченням цього є активна робота поета в Кирило-Мефодіївському товаристві, тісний зв'язок з петрашевцями, а також з російськими революціонерами-демократами і спільна боротьба проти самодержавно-кріпосницького ладу.

Розділ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Розглянемо основні риси світогляду Т. Шевченка, його погляди на найважливіші політичні, ідейні і літературні питання того часу.

Насамперед зупинимося на розгляді його суспільно-політичних поглядів.

Суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка складалися і розвивалися в обстановці наростання селянського протесту проти кріпосництва і самодержавства, в умовах активної боротьби проти реакційно-монархічної ідеології, поміщицько-буржуазного лібералізму і націоналізму.

Велике значення для формування суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка мало його перебування в Петербурзі, який на той час став центром прогресивного руху Росії. Петербурзький період життя був дуже плодотворним у діяльності поета, тому в цей час він зміг глибоко і всебічно познайомитися з передовими революційними ідеями того часу, встановити особистий контакт і дружбу з багатьма видатними діячами російської культури і громадського руху.

Повернувшись у 1843 році на Україну, поет, як пізніше дуже вірно про цей період писав український письменник Марко Черемшина, побачив страшне горе народного життя. «Кріпацтво, кнут і нагайка, самоволя і биття, зрада і темнота гарцювали і плюндрували сучасну поетові Україну, калічили і сікли весь український народ так, що тодішнє народне життя України — се була одна велика народна рана. Щоб ту велику народну рану відчути, її

переболіти, її народові і світові показати і грозою її власної величини стати вже раз лічити, на се дійсно треба було народного генія. Шевченко довершив сього. Все народне лихо-горе виявив і вилляв він в майстерних, потрясаючих і незвичайно вразливих картинах»[1].

В цей період на Україні Т. Г. Шевченко розвиває особливо активну політичну і літературну діяльність.

Було б помилкою думати, що суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка і його світогляд в цілому з самого початку являли собою щось цілком сформоване і закінчене. Ні, вони складались, розвивались і кристалізувались у процесі політичної боротьби і багатогранної творчості, в процесі хитань і шукань.

В ідейному розвитку Т. Г. Шевченка, у формуванні його суспільно-політичних поглядів можна умовно відзначити два періоди. Перший період за часом охоплює 1837—1843 рр., другий період 1843—1861 рр. При цьому, звичайно, не можна собі уявити справу так, що між цими періодами існувала чітка грань, подолана на якомусь етапі, що кожний з цих періодів являє собою щось закінчене, непорушне, позбавлене нитки, яка зв'язувала б усю творчість поета в єдину систему революційного демократизму.

Однак слід відзначити, що кожний з цих періодів має свої особливості. Кожному з них властиві певні характерні риси, саме в них і відображається процес ідейного розвитку Т. Г. Шевченка, процес формування його революційного світогляду.

Перший період діяльності Т. Г. Шевченка проходить у Петербурзі.

Як відомо, ціною величезних зусиль і наполегливих клопотань передової російської інтелігенції на чолі з відомим поетом В. А. Жуковським і за активною участю видатного російського художника, а згодом учителя Шевченка, К. П. Брюллова, а також О. Г. Венеціанова, М. Ю. Вієльгорського та інших пощастило добитися особистої волі для Т. Г. Шевченка шляхом викупу його з кріпацтва. Звільнення поета з кріпосної неволі було неоціненною допомогою українському народові, його культурі з боку прогресивної російської громадськості.

[1] Марко Черемшина. Відчит в 49 роковини смерті Тараса Шевченка. Цитується за рукописом, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Завдяки піклуванню передової російської інтелігенції, Т. Г. Шевченко вступає в Академію художеств, яку успішно закінчує. Навчаючись в Академії художеств, він одночасно вивчає історію, філософію, природознавство, приділяє величезну увагу вивченню історії українського народу. Будучи людиною, для якої творити і боротися, боротися і творити становило смисл життя, він встановлює зв'язки і особистий контакт з видатними діячами братньої російської революційної культури, які на той час вже кинули суворий виклик самодержавству, його політиці та ідеології.

Поет Струговщиков, наприклад, вказує, що серед членів гуртка, який у нього збирався в 1840 році, були В. Бєлінський, М. Глінка, К. Брюллов, Т. Шевченко та інші. З багатьма передовими діячами Росії зустрічався Тарас Григорович також у гуртку українського поета Є. Гребінки.

В цей час основним джерелом літературної творчості поета були, головним чином, його власний життєвий досвід, народні думи, пісні про героїчну боротьбу українського народу проти соціального рабства і національного гноблення, пісні про долю селян, знедолену і зганьблену дівчину та інші, які йому доводилося чути в дитинстві і в ранні юнацькі роки.

З цього приводу в епілозі поеми «Гайдамаки» він писав:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.

Це, звичайно, визначило і силу і слабість його поезії в цей період.

Сила полягала в тому, що основу її становила народна історія, відображена в народних думах і піснях, а слабість полягала в тому, що достатніх знань суспільних

відносин, ясного розуміння класових суперечностей і класової боротьби, не тільки в сучасному, але і в минулому, у Т. Г. Шевченка тоді ще не було. Тому в ряді творів поета цього періоду життя українського народу, особливо в минулому, освітлюється обмежено, загально, в дещо ідеалізованій формі, національний момент виступає як головний і часто у відриві від соціальної основи.

Перебуваючи на засланні, Тарас Григорович сам дав оцінку своєї творчості раннього періоду, кажучи: «О, если б я знал тогда, что когда-то придется мне писать историю обитателей этого роскошного уединения! (України.— *І. Н.*). Я бы тогда не ограничился одним поверхностным взглядом, а постарался бы проникнуть и в хоромы, и всюду, куда только можно проникнуть, всюду бы заглянул, и, может быть, тогда моя история была бы и полнее и круглее»[1].

Однак слід відзначити, що і в цей період збройна боротьба українського народу за свою свободу та незалежність проступає в більшості творів Шевченка як головний момент, а революційна пристрасть і революційна романтика, високі і благородні патріотичні устремління, ніжна, зворушлива і глибоколюдяна лірика становлять особливості його поезії.

В оцінці творчості Т. Шевченка буржуазні націоналісти особливо роздували і вважали головними і ведучими ті його ранні твори, в яких мала місце національна обмеженість, ідеалізація минулого і т. п., зате посилено і всякими методами фальсифікували і спотворювали ті головні і провідні твори Т. Г. Шевченка, в яких він найбільш яскраво виражав свої революційно-демократичні і антинаціоналістичні погляди, що особливо переконливо характеризують його як справжнього революціонера-демократа, який відіграв визначну роль у визвольній боротьбі українського народу.

Так, наприклад, буржуазно-націоналістичний біограф поета Чалий у своїй книзі «Життя й творчість Т. Шевченка» бачить заслугу Шевченка в тому, що він воскрешав у пам'яті народів тіні безповоротного минулого і оспівував подвиги козацтва взагалі. Всупереч висловлюванням самого Шевченка, він намагався довести, що твори, написані поетом у засланні і після заслання, слабі в порівнянні

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III. стор. 258. (Розрядка моя.— *І. Н.*).

з творами раннього періоду, який він вважає «квітучим».

Серйозний аналіз творчості Шевченка показує, що вже й на першому етапі ідейного розвитку поета прагнення показати соціальну і національно-визвольну боротьбу виступає як головна тенденція. Справді, в 1841 році Шевченко видає свою героїчну поему «Гайдамаки». В цій поемі він з винятковою художньою майстерністю змалював незабутню картину руху народних мас проти соціального гніту і національної неволі, проти польських панів. Гайдамаччина показана поетом як масовий, визначний рух українського народу на захист своїх соціальних і національних інтересів, як глибокий загальнонародний рух проти панів. «Жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки», писав Шевченко. Самі гайдамаки зображалися ним як справжні борці за свободу проти соціального і національного поневолення. Головний герой поеми наймит Ярема Галайда — образ великого соціального значення — збірний тип, що втілює героїзм і сміливість, непохитну волю до боротьби українського народу, виражає силу трудового селянства України. Малюючи образ Галайди, поет показав, що народ непереможний, якщо зрозуміє, що в нього виросли крила, «що неба достане, коли полетить».

Т. Г. Шевченко вже в цей період висловлював думку про те, що повсталий народ може завоювати перемогу і створити життя «без холопа і без пана». Тому-то в гайдамаках, в цих самовідданих борцях за долю свого народу поет бачив славу України.

Якщо в більшості своїх ранніх творів, присвячених історичному минулому України, боротьбі українського народу за свою свободу і незалежність, поет віддає певною мірою данину ліберально-дворянській історичній науці і літературі, які ідеалізували минуле як «золотий вік», описували козацтво взагалі, затушовуючи класову боротьбу, милуючись гетьманськими жупанами і булавами, залишаючи осторонь народ, трудящі маси,— то в поемі «Гайдамаки» він уперше в українській літературі ставить в центрі уваги широкі народні маси, їх масове повстання — коліївщину, і через неї прагне збудити думку про визвольну боротьбу, в нових умовах воскресити славні традиції народного героїзму в боротьбі за свободу; фактично це був заклик до нового масового повстання.

Саме тому коліївщина, гайдамаки стали темою такої значної за своїм соціальним значенням і такої прекрасної за своєю художністю і романтизмом поеми Т. Шевченка— «Гайдамаки».

Геніально оспівуючи минуле українського народу, воскрешаючи в пам'яті його героїчні сторінки визвольної боротьби, Т. Г. Шевченко прагнув надихнути широкі народні маси на боротьбу проти царизму і кріпосництва.

Що ж стосується тих істориків і літераторів, які оспівували минуле України як колишнє щастя всього народу, то про них Шевченко відзивався як про брехунів та лицемірів. «Теплий кожух, тілько шкода — не на мене шитий, а розумне ваше слово брехнею підбите» [1].

В цій же поемі Шевченко показує слабість гайдамаччини, відсутність в ній необхідної енергії для повної перемоги: «Гайдамаки залізную силу поховали; насипали високу могилу; заплакали, розійшлися, відкіля взялися» [2].

Про велике значення поеми «Гайдамаки» свідчить ще й те, що царська цензура заборонила випуск її в світ, мотивуючи це тим, що подібні картини, хоч би з далекого минулого, можуть спричинитися до загострення недружелюбного почуття певної категорії читачів до панів взагалі, що було б на руку «різним сіячам розбрату».

Про наявність революційно-демократичних ідей у творах, написаних в перший період творчості Шевченка, про справжню їх народність (ці якості найбільш яскраво виявилися в поемі «Гайдамаки») свідчить ставлення до них з боку Куліша,— ідеолога українських націоналістів. Так, ненавидячи гайдамаків як народних месників, Куліш всіляко принижував значення поеми. Цинічно ображаючи український народ, він називав гайдамаків брудними вбивцями, розбійниками і грабіжниками, а їх розправу з панами — «диким грабежем своєї братії». Гайдамаччина, оспівана Шевченком як народний рух, уявлялась Кулішеві як «шаленство розгнузданої юрби», як «шкідливий і морально-гріховний спалах інстинкту черні».

Така оцінка гайдамаччини царськими сатрапами і українськими націоналістами змусила Т. Г. Шевченка ще раз повернутися до цієї теми і написати другу значну поему «Холодний Яр» (1845). В цій поемі він не тільки

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 77.

[2] Там же, стор. 146.

відновлює і захищає історичну правду про гайдамаків як народних героїв, що боролися за святу правду-волю, не тільки викриває і відкидає геть наклеп і брехню людоморів та неситих розбійників із середовища «освіченого» панства на справжніх борців за інтереси народу, але з властивою йому пристрастю революціонера-борця закликає до нової гайдамаччини.

В ряді інших творів першого періоду, як, наприклад, «Думка», «Мар'яна-черниця», «Гамалія» та ін., хоч і в дуже загальних рисах, головною лінією є протиставлення бідності — багатству, безправ'я — волі, рабства — свободі, а головним завданням — розбудження в пам'яті народу мотивів минулої героїчної визвольної боротьби, продовження прогресивних традицій у розвитку українського народу, прагнення розвинути в народі свідомість і волю до боротьби.

У спогадах Т. Г. Шевченка про козацьку волю, як вказував О. М. Горький,— відчуваються спогади всього народу [1].

Взагалі кажучи, в історичному минулому українського народу Т. Г. Шевченка полонив і захоплював не просто козак «сивий», «похилий», який вставав з могили, мов таємнича примара, що нагадує про минуле України взагалі, а, насамперед, дух боротьби народних мас проти гнобителів і поневолювачів, що йшов з глибини віків. Поета цікавило не ветхе і пусте слово про минуле, а слово нове, яке «меж людьми криком пронесе і люд окрадений спасе».

Як уже було підкреслено, з самого початку своєї творчості Т. Г. Шевченко глибоко і уважно вивчав в історії України ті події, які найбільш виразно говорили про боротьбу народних мас проти іноземних загарбників, проти гноблення і рабства, з особливою увагою він ставився до тих традицій визвольного руху, які можна було використати для підвищення класової свідомості і загартування волі народних мас, що борються проти кріпосництва та самодержавства.

Сорокові роки у творчості поета були переломними. Послідовний революційний демократизм, чітко виражена ідея слов'янської єдності, палка і щира любов до всіх пригноблених і скутих кайданами соціальної нерівності,

[1] Див. М. Горький. История русской литературы, стор. 189.

неправди і національної неволі характеризують другий період діяльності і боротьби Т. Г. Шевченка. Ріднішою за все йому була пригноблена Україна. Поет шукав для неї виходу з тяжкого становища і знайшов його в об'єднанні всіх народів Росії для боротьби проти кріпосництва і царизму. Той факт, що поет з самого початку твердо і рішуче став на захист пригнобленого і поневоленого народу, виключав націоналізм у його поглядах. Борючись за свободу України, він виступав не з позицій української винятковості, а з позиції «покривдженої людності».

Другий період в ідейному розвитку Т. Шевченка охоплює перебування його на Україні після приїзду з Петербурга, а також час заслання і роки після заслання. Характерною особливістю цього періоду було ясне розуміння поетом того, що без соціального визволення не може бути й мови про визволення національне, що «до старого плуга тепер треба новий леміш і чересло» для того, щоб виорати поле громадського життя і засіяти його таким насінням, з якого виросли б «обоюдоострі ножі і розпанахали погане гниле серце», що для успіху боротьби селян проти кріпосництва і самодержавства необхідні нові сили, нові засоби і більш ясні цілі.

В 40-х роках минулого століття в середовищі революційно настроєної молоді, особливо Петербурга, широкою популярністю користувалися погляди прогресивного діяча того часу М. Буташевича-Петрашевського. В 1845 році Буташевич-Петрашевський створив таємний гурток «петрашевців». В основу діяльності цього гуртка були покладені ідеї французького утопічного соціалізму, на яких, до речі сказати, був вихований його організатор Петрашевський. Однак як Петрашевський, так і його однодумці, особливо з лівого крила гуртка (Спешнєв), не цілком поділяли ідеї французьких утопічних соціалістів. Вони вважали необхідним ліквідувати кріпосне право, замінити монархію республікою і для досягнення цього підняти загальноросійське повстання. На слідстві один з активних учасників гуртка Петрашевського — М. О. Момбеллі показав, що «Спешнєв пропонував просто політичне товариство з метою використати переворот, який, на його думку, мав статися сам собою в Росії через кілька десятків років, подібно до того, як це сталося в західних державах. Спешнєв... запропонував влаштувати з себе центральний

комітет (його вираз), в який ввійшли б представники різних думок...»[1]

Під час перебування в Петербурзі Т. Г. Шевченко зближається і встановлює особисті зв'язки з деякими петрашевцями, зокрема з Момбеллі та іншими. І як свідчать його твори, в цей період він палко підтримує передові ідеї, що пропагувалися в середовищі петрашевців. Петрашевці, в свою чергу, високо цінили революційні твори Шевченка.

У зв'язку з арештом Т. Г. Шевченка і членів Кирило-Мефодіївського товариства (1847), М. О. Момбеллі записує в своєму щоденнику, що він особисто знав Шевченка і що «Шевченко справжній поет, поет з почуттям, поет з натхненням», що він написав вірші і відозви, щоб закликати Україну до повстання. «А з повстанням Малоросії,— пише далі Момбеллі,— заворушився б і Дон, давно вже незадоволений заходами уряду. Поляки теж скористалися б нагодою. Отже, весь південь і захід Росії взявся б до зброї» [2].

Як уже вказувалося, в цей період Т. Г. Шевченко виступає вже як послідовний революціонер-демократ, пристрасний борець, видатний мислитель, творчість якого дихає пекучою ненавистю до поміщиків і самодержавства, пройнята безмежною відданістю трудовим масам народу.

Особливо важливим періодом в ідейному, політичному і творчому розвитку Т. Г. Шевченка були 1843—1845 рр.

Ще в поемі «Слепая» (1842) Шевченко пише:

Не тот я стал, что прежде был:
И путь унылый бытия
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили [3].

У своєму творі «Три літа» (1845) сам поет підкреслює перелом у своїй творчості і в своїх діях. Цей перелом був наслідком того, що, повернувшись на Україну, він на власні очі побачив те, над чим раніше глибоко не замислювався, чого навіть не уявляв у такому вигляді і в таких масштабах, як це було в реальному житті. Він побачив дику сваволю «своїх» і чужих панів, підневільне життя, безправність і злидні селянства, тяжкий національний

[1] «Дело петрашевцев», т. I, Издательство АН СССР, М.—Л., 1937 стор. 353.

[2] Там же, стор. 312.

[3] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 175.

гніт. Це відіграло вирішальну роль в дальшому розвитку світогляду поета, у визріванні його революційно-демократичних ідей і в підвищенні політичної активності.

«В продолжение моего странствования вне моей милой родины я воображал ее такою, какою видел в детстве: прекрасною, грандиозною, а о нравах ее молчаливых обитателей я составил уже свои понятия, гармонируя их, разумеется, с пейзажем. Да мне и в голову не приходило, чтобы это могло быть иначе. А выходит, что иначе» [1].

І поет почав, як він сам говорить, прозрівати, звільнятися від слабостей минулих літ, а саме — від елементів вузького абстрактно-романтичного ставлення до минулого і споглядальності до сучасного. Т. Г. Шевченко став інакше дивитися на реальне життя, глибше проникати в суть соціальних відносин, ще рішучіше виступати проти кріпосництва і самодержавства.

Прозріваючи, поет насамперед ясно побачив непримиренність класових інтересів, антагонізм між народом і царизмом, зрадництво в середовищі ліберального українського, так званого, освіченого товариства. Це особливо яскраво видно з таких творів Т. Г. Шевченка, як «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Єретик», «Заповіт», «Холодний Яр» та інші.

Українські поміщики і виникаюча українська буржуазія та їх вірні слуги — ліберально-націоналістичні історики і літератори, розуміючи величезну роль Т. Г. Шевченка і його революційної поезії в громадському житті України, відчуваючи силу і значення його творчості, намагалися зробити його «своїм», збити його на позиції лібералізму і націоналізму, ізолювати від трудового народу, від животворного впливу російської революційної думки.

Т. Г. Шевченко розгадав підлі задуми панів-поміщиків і їх прислужників — українських націоналістів. Йому вдалося нарешті остаточно прозріти, звільнитися від елементів ідеалізації становища на Україні, побачити в усій повноті суперечності між народом і його експлуататорами, зрозуміти, що недосить просто плакати з приводу страждань народних мас і оспівувати їхню долю, а треба боротися проти гнобителів за краще майбутнє. У вірші «Три літа», найважливішому в його збірці під цією ж назвою,

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 171—172. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

на адресу поміщиків, українських ліберáлів та націоналістів, в оточенні яких він тимчасово перебував, Т.Г. Шевченко кидає гнівне обвинувачення, називаючи їх не людьми, а зміями. В цьому зв'язку він особливо підкреслював те, що

І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою[1].

Страшні роки заслання не зламали волі та ідейних переконань поета, а ще більше загартували їх, розширили його політичний кругозір. Він гордо пройшов тернистий і тяжкий шлях випробувань та боротьби через похмуре чистилище солдатської муштри, не принизив у собі гідності справжньої людини, мислителя, поета і борця за справу свободи і незалежності українського народу.

У листі до А. І. Толстої, яка брала активну участь у визволенні його з заслання, Тарас Григорович писав: «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни»[2].

На засланні Шевченко власними очима побачив, як важко жилося не тільки українським, але й російським кріпакам, киргизам, вірменам та іншим народам. Він ще повніше пізнав беззаконня, що творилося по всій Росії. Для нього ще більш очевидним стало підневільне становище трудящих усіх націй Росії, їх близькість між собою по духу і боротьбі проти спільного ворога.

Велику роль у розвитку суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка відіграли його безпосередні зв'язки з представниками прогресивної інтелігенції інших національностей. На засланні він близько зійшовся з декабри-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 352. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 123.

стами, з учасниками гуртка петрашевців, а також польського повстання. Повернувшись із заслання, він шукає зустрічей з представниками прогресивного руху в Росії і встановлює зв'язки з ними. Це не тільки поширювало його кругозір, але й сприяло зміцненню його інтернаціональних переконань.

Коли Т. Г. Шевченко був на засланні, російські прогресивні інтелігенти на чолі з Ф. П. Толстим (віце-президентом Академії художеств) всіма силами домагаються його звільнення. Переборюючи всілякі перешкоди й перепони, їм вдається цього досягти. Поет дістає свободу і, як видно з листів та записів у «Щоденнику», він не знаходить слів, щоб висловити подяку за таке зворушливе і дійсно братнє ставлення до його долі з боку передових діячів російської інтелігенції. «О мои незабвенные благодетели! — пише він.— Без вашего человеколюбивого заступничества, без вашего теплого, родственного участия к моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении. Благодарю вас, мои заступники, мои избавители. Вся радость, все счастие, вся моя светлая будущность суть ваше нетленное добро, мои единые, мои святые заступники»[1].

Одержавши від А. І. Толстої (дружини Ф. П. Толстого), з якою він раніше не був навіть знайомий, листа, в якому вона повідомляла, що наближається день визволення з заслання, Т. Г. Шевченко з надзвичайною теплотою, радістю і хвилюванням дякує їй за це повідомлення, дякує російській передовій інтелігенції за те, що вона так наполегливо боролася за його свободу, за його життя.

«Слезы! Слезы беспредельной благодарности приношу в твое возвышенное благородное сердце. Радуйся, несравненная, благороднейшая заступница моя! Радуйся, сестро моя сердечная! Радуйся, как я теперь радуюсь, друже мой душевный! Радуйся, ты вывела из бездны отчаяния мою малую, мою бедную душу!» [2]

Після звільнення Т. Г. Шевченка з заслання передові діячі російської культури порушили клопотання про звільнення з кріпацтва і його родичів, гірку долю яких тяжко переживав великий поет. Члени товариства письменників і вчених звернулися з листом до поміщика Фліорковсько-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 58.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 122.

го.— власника родичів Шевченка,— в якому просили звільнити родичів шанованого і улюбленого, відомого всій Росії поета. Цей лист підписали Чернишевський, Тургенєв, Анненков, Ковалевський та інші.

Схвалення, щире співчуття і гарячу підтримку у своїй літературній та громадсько-політичній діяльності Т. Г. Шевченко завжди відчував з боку передових людей Росії. З великим хвилюванням описує поет у своєму «Щоденнику» теплі зустрічі в Москві, де він зупинився на кілька днів, повертаючись із заслання в Петербург: «В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии» [1].

Ідейна співдружність з прогресивними діячами Росії і насамперед з російськими революційними демократами стала найважливішим моментом в діяльності Т. Г. Шевченка як революціонера-демократа, геніального поета не тільки пригноблених мас України, але й пригноблених мас усієї тодішньої Росії.

В таких видатних творах, як «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Заповіт», «Єретик», «Неофіти», «Юродивий», «Марія», «Подражаніє 11 псалму» та ін., у повістях «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», а також у «Щоденнику» відбито не тільки різносторонню діяльність поета, його світогляд, погляди з різних питань громадського і політичного життя, історії, філософії, літератури, мистецтва, живопису, скульптури, музики але й такі визвольні ідеї та думки, які мали велике значення для трудящих усіх націй колишньої кріпосницької Росії, що боролися проти соціального і національного гніту, проти царської Росії як «тюрми народів».

Багатогранна творчість Т. Г. Шевченка могутнім потоком вливалася у велику ріку загальноросійського визвольного революційно-демократичного руху першої половини і середини XIX століття.

* * *

Найважливішою особливістю суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка є тверда і послідовна антикрі-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 163.

посницька та антицаристська спрямованість їх. Без перебільшення можна сказати, що Т. Г. Шевченко був у перших лавах загальноросійської революційно-демократичної інтелігенції того періоду і майже єдиним з українських інтелігентів, хто в своїх творах показав огидну суть кріпосництва, його органічний зв'язок з царизмом, класову боротьбу між кріпаками та поміщиками, антинародний характер самодержавства, катівство царизму щодо українського народу та всіх неросійських народів. Кінець кінцем Шевченко приходить до висновку про необхідність знищення кріпосництва і царизму шляхом селянської революції. Він виступає з палкою, відвертою і різкою критикою державних, соціальних та економічних порядків самодержавно-кріпосницької Росії, заснованих на поневоленні селянства, на насильстві та сваволі. Поет нещадно картає, особливо в таких творах, як «Сон», «Кавказ», «Юродивий», «Неофіти» та інших, поміщиків, всю систему самодержавства, геніально відображаючи революційно-демократичні настрої мільйонів закріпачених селян, їх непохитну волю до боротьби.

У творах, сповнених високих дум, справжніх людських почуттів, гострого гумору і нещадного сарказму, Т. Г. Шевченко малює царизм як систему політичного гноблення трудящих мас селянства, яка спирається на кріпосницьку політику поневолення і гніту народів. Кріпосництво і царизм він вважав основною причиною не тільки звірств і жорстокості, що панували в Росії, але й головною причиною її економічної та культурної відсталості.

Повертаючись із заслання, Т. Г. Шевченко пробув кілька днів в Астрахані. Там йому довелось побачити страшні злидні, бруд, безкультур'я. «Где же причина этой нищеты (наружной) и отвратительной грязи (тоже наружной) и, вероятно, внутренней? Где эта причина? В армяно-татарско-калмыцком народонаселении или в другой какой политико-экономической пружине? Последнее вероятнее. Потому вероятнее, что и другие наши губернские города ничем не уступают Астрахани...»[1]

На противагу офіціальній точці зору царської бюрократії і реакційної науки, яка пояснювала відсталість окраїн Росії відсталістю «інородців», Т. Г. Шевченко, як і видатні діячі революційно-демократичного руху в Ро-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 69.

сії,— Бєлінський, Герцен, і особливо Чернишевський,— вважав, що причина страждань усіх народів царської Росії, і насамперед українського народу, причина відсталості країни в цілому полягає в політико-економічних умовах Росії, тобто кріпосництві і його політичній формі — самодержавстві, які сковували розвиток країни. В кріпосницькому ладі і царському самодержавстві Т. Г. Шевченко бачив основу соціального рабства і національного гноблення, причину невимовних страждань народу, темноти і безкультур'я.

Он глянь,— у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне [1].

У кріпосному ладі і самодержавстві поет бачить ту машину, яка безжально душить трудящих Росії, а трудящих України та інших народностей душить вдвоє гірше.

Страждання і горе широких мас селянства глибоко хвилювали його. Показувати причину цих страждань і горя, розповідати про них полум'яним словом поезії, піднімати людей на боротьбу і викривати тих, хто приховував болючі місця громадського життя або «пом'якшував» становище широких трудящих селянських мас, намагаючись принести їх інтереси в жертву панам, зривати машкару з націоналізму та великодержавного шовінізму,— ось у чому Т. Г. Шевченко бачив завдання справжньої літератури та мистецтва. Народне життя, боротьба за народні інтереси, протиставлення їх по всіх лініях інтересам як «своїх», так і «чужих» панів були для Шевченка одною з головних і вирішальних тем творчості.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 242.

Глибоке розуміння необхідності активної, збройної боротьби проти всіх гнобителів та всілякого гноблення, боротьби за щастя широких мас селянства становило найважливішу рису суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка. «...Я ужасно люблю смотреть на счастливых людей. И, по-моему, нет прекраснее, нет усладительнее зрелища, как образ счастливого человека»[1], не раз говорив він. Але для того, щоб зробити трудову людину щасливою і вільною, треба боротися проти царя та поміщиків, які безжалісно висмоктують з неї сили, проти тих, хто, прикриваючись машкарою національного братерства та єдності, тільки й думає про те, як би ще більше нажитися на праці народних мас. Гнівно і нещадно Т. Г. Шевченко викривав спроби ліберálів і націоналістів, яких він називав «паничами»,— приховати горе і страждання трудових мас, неволю, тяжкий труд, непримиренність класових суперечностей всередині української нації створенням елегій «про тихий український рай», «про братерську любов». Він безжалісно зривав з них личину «народолюбства», викривав їхні хижацькі інтереси та антинародну суть, вчив ненавидіти їх...

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 252. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Малюючи страшну картину гніту, злиднів, голоду і вимирання в умовах кріпосництва, Шевченко в цьому ж вірші з особливою силою підкреслює, що причиною цього є кріпосницький лад.

Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм[1].

Полум'яним, глибоко правдивим і щирим словом Т. Г. Шевченко малював жахливі картини кріпосництва, яке душило людину не тільки економічно, політично, але й духовно:

Аж страх погано
У тім хорошому селі:

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 229, 230. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..[1]

Народ страждає, а пани, прикриваючись лжепатріотизмом, «українолюбством» і фальшивою поезією про самобутнє, мирне і прекрасне життя, грабують селян і на їхньому горі будують своє розкішне і розгульне життя. З гнівом і ненавистю до гнобителів поет пише:

Село! Село! Веселі хати!
Веселі здалека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
. . . . . .
Гуляє князь, гуляють гості;
І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;
І так за днями день минає,
Мужицькі душі аж пищать.
Судовики благають бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
— І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват!
А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може й знає, та мовчить[2].

У повісті «Музыкант» Т. Г. Шевченко описує свою поїздку до одного з українських поміщиків. Тут він доклад-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 110.
[2] Там же, стор. 9, 10. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

но змальовує життя поміщиків і непосильну працю кріпаків, які животіють у темноті і злиднях, вмирають від голоду.

З обуренням і гнівом Тарас Григорович пише про лібералів та націоналістів з середовища так званого «освіченого товариства»,— цих огидних панів, «своїх» та «чужих», які, удаючи з себе носіїв національних ідей, базікають про нові ідеї, про прогрес, західну культуру, яку треба насаджувати у себе, в той час, коли кріпосники останню вівцю у мужика грабують,— «кричат, распинаются за новые идеи, за цивилизацию, за человечество», а самі «мужиков под пресс кладут вместе с свекловицей».

Т. Г. Шевченко не тільки показував страждання, злидні та безправність кріпаків. В простих трудових людях він бачив головну соціальну силу, на якій тримається життя суспільства, в надрах якої складаються найкращі людські риси: моральна чистота, благородство душі, справжній гуманізм, ненависть до гноблення. У повістях «Художник» і «Музыкант», а також в інших своїх творах, Т. Г. Шевченко змалював образи талановитих людей, що вийшли з кріпосного селянства. Цим він одним з перших в українській літературі показав усьому світу, які таланти криються в простих людях, прибитих злиднями, темнотою, безправ'ям. Та й самому кріпосному селянству він, таким чином, розкривав очі, вказуючи, на що воно здатне, яка величезна сила і талант сховані в його надрах і хто цю силу душить, ламає, топче. Надзвичайно характерний у цьому відношенні образ кріпосного музиканта, змальований у повісті «Музыкант».

Герой повісті — талановитий віолончеліст Тарас Федорович, досяг надзвичайного, як пише Шевченко, божественного вміння у виконанні класичної і народної музики. Але будучи кріпаком, він не міг стати великим артистом: його роль звелась до того, що він на бенкетах і вечірках тішить панів музикою, виконуючи водночас обов'язки лакея.

«Ученик знаменитого Шпора!— кто-то шепнул возле меня.— Еще миг, и грянула «Буря» Мендельсона. И, правду сказать, грянула и продолжала греметь удачно. Меня задел не на шутку виолончель. Виолончелист сидел ближе других музыкантов к авансцене как бы напоказ (что, действительно, и было так).

Это был молодой человек, бледный и худощавый,— все, что я мог заметить из-за виолончеля. Соло свои он исполнял с таким чувством и мастерством, что хоть бы самому Серве так впору. Меня удивляло одно: отчего ему не аплодируют. Самому же мне начинать было неприлично.— Что я за судья, да и что я за гость такой? Бог знает что и бог знает откуда. Что скажут гости первого разбора!

Между тем «Буря» кончилась, и я услышал произносимые вполголоса похвалы артисту такого рода:

— Ай да Тарас! Ай да молодец! — Недаром побывал в Италии!

Пока оркестр строился, я успел узнать от соседа кое-что о заинтересовавшем меня артисте. Началася увертюра из «Прециозы» Вебера. И я, к удивлению моему, увидел виолончелиста со скрипкою в руках почти рядом с капельмейстером. И теперь я его мог лучше рассмотреть.

Это был молодой человек лет двадцати с небольшим, стройный и грациозный, с черными оживленными глазами, с тонкими едва улыбающимися губами, высоким бледным лбом. Словом, это был джентльмен первой породы. И вдобавок самой симпатической породы.

Когда он исполнил арию Прециозы, я не утерпел, закричал «браво!» и изо всей мочи стал аплодировать. Все посмотрели на меня, разумеется, как на сумасшедшего. Я однако ж не струсил и продолжал хлопать и кричать «браво!» — пока, наконец, воловьи глаза самого хозяина не заставили меня опомниться.

— Где я его видел (артиста.— *І. Н.*)? Где я с ним встречался? —спрашивал я сам себя. И после долгого напряжения памяти я вспомнил, что я видел его во время обеда, с рукой, обвернутой салфеткой, за стулом самого хозяина.

Мне сделалось почти дурно после такого открытия» [1].

Скрипач — глибоко обдарована людина, яка піднялася до вершин музичного мистецтва, і водночас раб, лакей пана з «воловьими глазами».

Далі письменник розповідає про те, скільки мук терпів блискучий артист, людина ніжної душі і благородного серця, як гнітили і затоптували його в бруд безсердечні і тупі пани, власністю яких він був, закриваючи йому дорогу в життя.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VIII, стор. 203.

Який же вихід для цієї високоталановитої, але кріпосної людини? — питає автор і, продовжуючи сумну повість, наводить свою розмову з Тарасом Федоровичем з цього приводу:

«— Что же вы намерены теперь с собою делать?— Ведь вы настоящий великий артист!

— А что мне с собою делать? Повеситься, ничего больше.

Правду сказать, я и сам не мог ему ничего лучшего предсказать.

— Прошедшего лета,— заговорил он (Тарас Федорович.— *І. Н.*),— приезжал к нам из Качановки Глинка, слушал мою игру на скрипке и на виолончели, хвалил меня и просил барина, чтобы отпустил меня на волю. Они (тобто пан.— *І. Н.*) обещали ему, но тем, кажется, и кончилось» [1].

На цю характерну рису кріпосників-поміщиків: «пообіцяли, тим і кінчилось», часто вказував у своїх творах Т. Г. Шевченко, підкреслюючи цим, що ні на які просьби, навіть найбільш шанованих людей, відпустити на волю кріпака, хоч би він був високоталановитою людиною, поміщик не зважить, щоб не порушити права власності на людей і не зменшити джерела своїх прибутків. Ось чому Шевченко, нещадно критикуючи кріпосництво, викриваючи його мерзенну суть, не тільки приходить до висновку, але й проповідує необхідність насильственого знищення кріпосного права і його політичного стража — царизму. У своєму «Щоденнику» він під враженням слов'янських пісень, виконаних на скрипці кріпосним музикантом, зробив такий запис: «Я никогда не наслушаюсь этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песен. Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ» [2].

На відміну від лібералів він не виявляв захоплення, коли стала відчутною підготовка до реформи, коли про неї вже почали говорити вголос. Як революціонер-демо-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 205.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 79—80. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

крат, Т. Г. Шевченко заперечував можливість мирним шляхом розв'язати головне питання для селян, питання про землю; він заперечував смисл і вигідність царської реформи для селян, а майбутню «свободу», про яку так багато писали різні царські холуї, він називав нікчемною. У листі до свого родича В. Шевченко з приводу майбутньої реформи Тарас Григорович писав: «Еще вот что: на той неделе президент литературного общества получил письмо от Флиорковского (поміщик, кріпаками якого були брати та сестра Шевченка). Он пишет, что братьев и сестру Ярину с детьми выпускает на волю без земли и усадьбы бесплатно, но они не берут такой никчемной воли. И хорошо делают»[1].

Поміщицько-буржуазні ліберальні діячі того часу, як казав В. І. Ленін, «хотіли «звільнити» Росію «згори», не руйнуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, спонукуючи їх тільки до «поступок» духові часу»[2], вони сіяли шкідливі, антинародні ілюзії, що ніби скасування кріпосного права створить на землі «царство загального благополуччя, що після реформи залишиться бажати одного — освіти звільненого народу». На противагу цим ілюзіям Т. Г. Шевченко був глибоко переконаний в тому, що поміщики ніколи не підуть на таку реформу, яка принесла б вигоду селянству. І дійсно, реформа на ділі набула урізаного і потворного вигляду: замість старих кріпацьких кайданів на селянина були надіті нові кайдани, ще тяжчі — його обдирали до останньої нитки. Селянство, пограбоване поміщиками, було приречене на ще гірші муки.

Т. Г. Шевченко розумів, що реформа торкнеться тільки одного боку життя суспільства, окремої його галузі, а корінь його лишиться недоторканним. Він усвідомлював також, що зло лежить у всій системі суспільного ладу. Отже, щоб знищити соціальне зло, необхідно знищити кріпосне право і царизм, а не реформувати їх.

Ліберали проповідували поміркованість і поступовість розвитку. На словах вони заграваліз масами, а на ділі спілкувалися з поміщиками. Вони були не від того, щоб іноді поспівчувати селянству, а на ділі хотіли «звільнити» Росію «зверху», не руйнуючи ні самодержавства, ні влади

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 210. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

поміщиків. Вони рішуче виступали проти демократії на захист поміщиків і царя.

Т. Г. Шевченко, як і М. Г. Чернишевський, розумів кріпосницький характер селянської реформи і знав, що це хитро задуманий обман широких народних мас. Він був глибоко переконаний в тому, що ніяка свобода для селянства неможлива, поки земля, ліси, луки, усі багатства знаходяться в руках поміщиків, поки існує самодержавно-поміщицький режим. Він знав, що поміщики добровільно своїх багатств не зречуться, землі народові не віддадуть. А селянин без землі не може бути вільний, без землі він приречений на тяжкі страждання, злидні і голод. Тому в передреформені роки, останні роки свого життя, Т. Г. Шевченко ще з більшою наполегливістю закликав селян до масового повстання.

В кінці 1858 року Т. Г. Шевченко писав:

Я не нездужаю, ніврoку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години
Мабуть ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого [1].

В цей період поет виступає як невтомний і непохитний пропагандист відкритих, ясних революційно-демократич-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 288. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

них ідей, як провісник повстання трудових мас проти гнобителів.

Т. Г. Шевченко був переконаний, що тільки тоді, коли люди «царя до ката поведуть», коли удасться «зогнать оскому на коронованих главах», коли народ подержить у руках «святопомазану чуприну» [1],може прийти визволення від кріпосного гніту і національного поневолення.

В інтересах великої і справедливої боротьби народу за свою свободу і щастя Т. Г. Шевченко нещадно висміював і картав не тільки одвертих ворогів селянської революції, ліберальствуючих інтелігентів, але й тих, хто міг піднести голос за правду, за волю кріпака, але мовчав, тих, хто міг помогти справі боротьби, пробудженню свідомості кріпака, а проте лише дивився і відсиджувався. Тоді, коли необхідно було підніматися на боротьбу і активізувати усі антикріпосницькі сили, ці люди, писав поет, здатні лише на одно — «дивитись, плакать — і мовчать».

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі... [2]

Т. Г. Шевченко закликав селян не вірити ні поміщикам, ні царю, ні його чиновникам, ні освіченим інтелігентам-лібералам, ні пастирям церкви, ні іншим катам народу, бовсі вони діють вкупі, обманюють народ, лицемірять і брешуть, прислужуючи царизмові і поміщикам, відстоюючи різними способами своє право на панування над народом.

Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі... [3]

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 69.

[2] Там же, стор. 349. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[3] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 272. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Т. Г. Шевченко розумів, що підняти народ на відкриту боротьбу — справа дуже складна, серйозна і важка, що на цьому шляху стоять великі перешкоди, можуть бути невдачі і т. д. Знаючи і розуміючи це, поет з усією властивою йому пристрастю справді відданого своєму народові революціонера, запалював народ, кажучи: «На те й лихо, щоб з ним битись». А щоб вселити в свідомість нерішучих маловірів і тих, хто вірив у вічність і непорушність існуючих порядків, думку про неминучу перемогу народу, Т. Г. Шевченко переконливо і просто писав, що корінь царизму та кріпосництва «уже гнилий, уже червивий, і малий, і худосильний» [1], що потрібне лише зусилля народу і він буде знищений.

Поет кликав не тільки до боротьби, він закликав до перемоги і глибоко вірив у цю перемогу. Вона, ця перемога, «повинна буть, бо сонце встане і осквернену землю спалить», «і буде правда на землі». Вірячи в перемогу народу над панами, Т. Г. Шевченко вважав, що вона буде завойована тільки тоді, коли ворог буде знищений фізично.

Т. Г. Шевченко багато разів писав, що кінець кінцем народ це зробить, зробить рішуче і безпощадно, що правда-помста знайде ворогів скрізь і врятуватися від неї неможливо.

... не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката,
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять... [2]

Сміливістю думки, прямо і рішуче висловленої, непримиренністю до всіх порядків, що тоді існували, Тарас Григорович викликав захоплення широких мас народу не

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 326.
[2] Там же, стор. 328. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

тільки на Україні, але й у всій Росії, бо він, як указував видатний український письменник Іван Франко, перший з середовища прогресивних діячів України показав царизм як машину, що душила Росію і Україну. Ось чому усі народи Росії вважали Т. Г. Шевченка своїм — близьким і рідним.

Поетична і геніальна своєю силою, ясністю і переконливістю пропаганда ідей селянської революції, яку провадив Т. Г. Шевченко, була доступна, зрозуміла і близька широким народним масам. Він глибоко вірив у краще майбутнє України, і цю віру він втілив у свою геніальну поезію, вселяв її у свідомість народних мас. Якщо нема глибокої віри у правоту своїх переконань, писав великий поет, то не може бути надії на успіх; втрата віри в свою справу, в її здійснення — «це найгірша отрута нашого життя». «В кому віри нема — надії нема».

Разом з російськими революціонерами-демократами Т. Г. Шевченко боровся за демократичне перетворення країни. Виражаючи прагнення селян до рівності, справедливого поділу землі, революціонери-демократи підтримували ці прагнення, пов'язуючи їх з ідеєю боротьби за цілковите знищення самодержавства і ліквідацію поміщицького землеволодіння.

Як відзначалося раніш, це був час утопічного соціалізму, головним представником якого був М. Г. Чернишевський. Характеризуючи цей утопічний соціалізм, В. І. Ленін писав: «Чернишевський був соціалістом-утопістом, який мріяв про перехід до соціалізму через стару, напівфеодальну селянську общину, який не бачив і не міг у 60-х роках минулого століття бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити матеріальні умови і суспільну силу для здійснення соціалізму. Але Чернишевський був не тільки соціалістом-утопістом. Він був також революційним демократом, він умів впливати на всі політичні події його епохи в революційному дусі, проводячи — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей» [1].

Палким прихильником цього соціалізму був Т. Г. Шевченко. Він вважав, що необхідно дати свободу селянству,

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91—92.

відібрати землю у поміщиків і без викупу віддати її селянам, утвердити право селянства на землю, щоб кожний міг працювати вільно «не на панській землі», а на «своїм веселім полі». І коли це буде здійснено, писав поет, тоді:

... спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті! [1]

Поет мріяв про такий соціальний і політичний лад, коли почнеться розквіт громадського життя, розвиток праці, господарства, культури, зміняться стосунки між людьми, настане свобода особистості:

Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
І не верствовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села [2].

Боротьба трудових мас народу повинна завершитися щастям і свободою для всіх, для кожного члена суспільства, в якому буде «братерськая... воля без холопа і без пана» [3].

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 291.
[2] Там же, стор. 292. (Розрядка моя. — *І. Н.*)
[3] Там же, стор. 35.

Т. Г. Шевченко, як і інші революціонери-демократи, не бачив слабих сторін селянського руху. В силу історичних умов, в яких йому доводилося діяти, він не міг зрозуміти того, що без свідомого пролетарського керівництва рух цей не зможе знищити соціального рабства і національного гніту, що без пролетаріату селянство здатне лише розчистити шлях для розвитку капіталістичного товарного господарства.

Через усю творчість Шевченка яскраво проходить ідея спільності інтересів кріпаків, принижених і безправних людей. Думка про те, що усіх кріпаків, без різниці національності, об'єднують, споріднюють спільність становища і спільна ненависть до класу панів,— є однією з головних у творчості і світогляді Шевченка.

Т. Г. Шевченко глибоко вивчав селянський рух, з винятковою теплотою відзивався про повстання селян і про героїв цих повстань. У «Щоденнику» та художніх творах він з великою повагою говорить про Разіна, Пугачова, Кармелюка та ін. Степана Разіна він образно називав «славним лицарем», «пугалом московського царя і персидського шаха». Поет рішуче відкидає погляди поміщицьких істориків на Разіна як розбійника. «...Разин не был разбойником,— пише Шевченко,— а он только на Волге брандвахту держал и собирал пошлину с кораблей и раздавал ее неимущим людям. Коммунист, выходит»[1].

Пугачова Шевченко називає видатним вождем селянства, повсталого проти царизму, вождем, слава про подвиги якого і досі живе в народі. Він гнівно засуджує тих, хто брав участь у придушенні повсталих селян. З жалем пише Шевченко про те, що селянська війна під проводом Пугачова не перетворилася на всенародну:

...Пу́гав Пугач над Уралом.
Піїти в одах вихваляли
Войну й царицю.— Тілько ми
Сиділи нишком... [2]

Т. Г. Шевченко однаково цікавився боротьбою селян проти поміщиків і царизму як на Україні, так і в Росії,

[1] Тарас. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 82. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 54.

в Білорусії, на Кавказі. Він захоплювався проявами протесту, активними виступами селян проти поміщиків і палко бажав, щоб ці виступи розвивалися й ширились по всій Росії, ставали активнішими й революційнішими, щоб вони злилися в єдине загальнонародне повстання проти царизму і кріпосництва.

Повертаючись із заслання, Т. Г. Шевченко дізнався, що в селі Зименки у поміщика Дадьянова влітку 1856 року селяни, коли їх вигнали на панщину жати хліб, підпалили його з усіх боків, щоб кінчити панщину за один раз. З цього приводу він записує у «Щоденнику»: «Жаль, что яровое не поспело, а то и его бы за один раз покончили бы. Отрадное происшествие» [1].

Сповнений революційного горіння, Т. Г. Шевченко засуджував недостатню рішучість селянських повстань. Він з жалем і непримиренністю викривав і показував цілковиту неспроможність віри деяких селян у добрість панів-поміщиків і царя, закликав пригноблені маси до рішучої боротьби проти поміщиків, до помсти панам за всі їх злочини.

Т. Г. Шевченко прислухається і жадібно ловить звістки про боротьбу селян за своє звільнення. Зустрівшись з Яковом Лазаревським, який їхав з Петербурга на місце служби у Вятку, він з винятковою увагою, з великим інтересом записує новини, передані йому Лазаревським, «о многих свежих гадостях в моем родном краю, в том числе и о грустном екатеринославском восстании 1856 года и про своего (тобто Лазаревського.— *І. Н.*) соседа и родственника Н. Д. Белозерского. Этот филантроп-помещик так оголил своих крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так:

А в нашого Билозера
Сывая кобыла,
Бодай же його побыла
Лыхая годына.
А в нашого Билозера
Червоная хустка,
Ой, не одна в сели хата
Осталася пустка.

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 101—102.

Наивное, невинное мщение!» [1].

В іншому місці «Щоденника» поет пише: «Крестьяне помещика Демидова, того самого мерзавца Демидова, которого я знал в Гатчине кирасирским юнкером в 1837 году и который тогда не заплатил мне деньги за портрет своей невесты, теперь он, промотавшийся до снаги, живет в своей деревне и грабит крестьян. Кроткие мужики, вместо того, чтобы просто повесить своего грабителя, пришли к губернатору просить управы, а губернатор, не будучи дурак, велел их посечь...

Интересно знать, что дальше будет» [2].

Усі злодіяння, які творили поміщики над кріпаками, Т. Г. Шевченко пов'язує з ім'ям царя, самодержавним ладом. Почувши від польського засланця Круликевича «огидно цікаву новину» про сваволю поміщиків, Шевченко робить у своєму «Щоденнику» такий запис: «Побочный сын гнилого сатрапа Перовского собственноручно зарезал своего денщика, за что был только разжалован в солдаты; но мелкая душонка [не вынесла?] и этого всемилостивейшего наказания, он вскоре умер или отравил себя. Туда и дорога. Выходит, яблоко недалеко от яблони упало. Мать этого малодушного тигренка, жена какого-то паршивого барона Зальц... однажды, собираясь к обедне, рассердилась за что-то на горничную да и хватила ее утюгом в голову. Горничную похоронили, и тем дело покончил всемогущий сатрап. О Николай, Николай! Какие у тебя лихие сподручники были. По Сеньке шапка» [3].

Всі ці й інші записи про нечуване знущання поміщиків над людьми усіх національностей стали грізним обвинуваченням самодержавного ладу. Цим обвинуваченням пройнята і вся творчість великого поета-революціонера. Коли, будучи в Лондоні, Герцен дізнався про те, що селянин убив поміщика за те, що той хотів збезчестити його наречену, він зараз же про це розповів у своєму знаменитому «Колоколе», додавши від себе: «І вірно зробив».

Як ці полум'яні слова Герцена співзвучні з висновками Шевченка: «Отрадное событие» — про підпал поміщицького хліба, «наивная, невинная месть» — про саркастичну пісню селян про поміщика Білозерського, «по Сеньке

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 139.
[2] Там же, стор. 121.
[3] Там же, стор. 136.

шапка» — про підлість баронеси Зальц і т. д. Ця єдність поглядів згуртовувала революціонерів-демократів Росії, давала впевненість у перемозі їх справедливого діла.

В цьому зв'язку слід згадати, як поет з гнівом і прокляттям виступав проти тих політиків, істориків і літераторів, які таврували і паплюжили повстання селян, перекручували їх значення, називали народні повстання «нестямним рухом черні», зводили наклепи на вождів народного руху, намагались всіляко приспати і притупити класову самосвідомість народу, відвернути його увагу від боротьби за розв'язання назрілих пекучих життєвих питань рівноправності, свободи, демократії, національної незалежності.

Ще в 1848 році Шевченко мудро і дошкульно в алегоричній формі називав їх січами і особливо підкреслював при цьому той факт, що в народі ці «діячі» не мали справжньої підтримки і співчуття до своїх дій. Т. Г. Шевченко писав:

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
З л і т а л и с я п о в о л і
С и ч і.
П о ж а р т у в а т ь,
П о м і р к у в а т ь,
Щоб б і д н е п т а с т в о з а с т у п и т ь,
О р л и н е ц а р с т в о з а т о п и т ь,
І г е т ь с п а л и т ь.
О р л а ж п о в і с и т ь н а т и ч и н і.
І п р и т а к і й г о д и н і
Р е с п у б л і к у з р о б и т ь!
І все б, здавалося? — А ні,
Щоб не толочили пашні...
(Воно було б не диво,
Якби хто інший) на тій ниві
Сільце поставив. А то зирк!
Т а к и г о л і с і н ь к и й м у ж и к
П о с т а в и в л ю б о. Т а й п і ш о в
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать...—Та й погані,
Усі до одного січі.—
О ц е т о б і в а р и й п е ч и! —

Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воронам
І не сказав нікому[1].

В. І. Ленін, аналізуючи і оцінюючи суть та історичне значення руху селян проти кріпосництва, вказував, що селянство в Росії завжди виявляло палку ненависть до поміщиків, що воно відчувало на собі весь тягар царського кріпосницького режиму і показувало, яке велике в ньому стихійне прагнення звільнитися від цього режиму і знайти краще життя. Водночас воно виявляло також свою недостатню свідомість у боротьбі, непослідовність у шуканнях кращого життя, обмеженість, зумовлену вузькими рамками приватної власності.

Незважаючи на це, в умовах тодішньої кріпосної Росії сама ідея перемоги народу над гнобителями, ідея революційної боротьби як єдиного засобу скинення гніту поміщиків і самодержавства, яку оспівував, відстоював і за яку все життя боровся Шевченко, в тих конкретно історичних умовах мала надзвичайно велике значення для розвитку визвольного руху, допомагала виховувати в селянах класову самосвідомість, революційність, віру в свої сили, об'єднувала і сприяла звільненню їх від духовного рабства.

* * *

Російські революціонери-демократи вели активну і непримиренну боротьбу проти самодержавної політики національного гноблення, проти націоналізму всіляких відтінків, який допомагав царизму відмежовувати один народ від другого, протиставляти один народ іншому, нацьковувати їх один проти одного і тим самим полегшувати їх підкорення. Разом з тим російські революційні демократи рішуче відстоювали демократизм у національному питанні, всіляко виховували в народних масах гноблених націй почуття національної гордості, прагнення боротися за національну незалежність, за рівноправність, за об'єднання сил кріпосних селян усіх націй для боротьби проти

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 103. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

свого спільного і головного ворога — кріпосництва і царизму.

Критикуючи націоналістів і шовіністів того часу, Добролюбов писав: «У нас нема причин для роз'єднання з малоруським народом; ми не розуміємо, чого ж, коли я з Нижегородської губернії, а інший з Харківської, то між нами вже не може бути стільки спільного, як коли б він був із Псковської» [1].

Характеризуючи передових російських діячів і насамперед російську революційну демократію того часу, О. М. Горький писав: «Російський інтелігент-демократ ніколи не вважав себе людиною, покликаною командувати племенами, що входять до складу його імперії; він однаково уперто і безкорисливо працював у всіх верствах строкатого населення Росії, і, оскільки це населення усвідомлює свою культурну єдність, свої національні права,— цією свідомістю воно зобов'язане тільки праці демократичної інтелігенції» [2].

В середовищі передової української інтелігенції першої половини XIX століття Т. Г. Шевченко був одним з перших діячів, який зрозумів, що джерело сили українського народу, запорука успіху його боротьби криються у всілякому і всебічному зміцненні дружби та союзу з іншими народами царської Росії, однаково гнобленими самодержавством і кріпосництвом, і, насамперед, з єдинокровним братнім російським народом. Повалити царизм як систему загальноросійського політичного насильства і знищити кріпосництво, що гнобить мільйони селян усіх націй царської Росії, можна тільки при умові об'єднання народних сил.

Т. Г. Шевченко був вільний від національної обмеженості і виступав не тільки як український, але і як загальноросійський передовий діяч і борець за свободу та рівноправність народів. З усією властивою йому рішучістю, пристрастю і енергією він боровся проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму, проти великодержавного шовінізму.

Марксизм-ленінізм учить, що національна боротьба завжди точилася і розвивалася не між націями в цілому,

[1] Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений, т. 2, 1935, стор. 257.

[2] М. Горький. Материалы и исследования, т. I, Издательство Академии наук СССР, Л., 1937, стор. 64.

а між панівними класами привілейованих і відтиснутих націй. Панівні класи гноблених націй в ході боротьби галасують про «батьківщину», за свої класові інтереси «апелюють» до «рідних низів», видаючи своє власне буржуазне діло за «діло загально-народне», національні прагнення та інтереси широких трудових мас народу намагаються підпорядкувати своїм класовим буржуазним інтересам.

Обов'язковою вимогою марксизму-ленінізму при розгляді будь-якого соціального руху є врахування історичних умов, за яких цей рух проходить, співвідношення класових сил, розвитку класової боротьби, особливостей, що відрізняють дану країну від іншої в межах однієї і тієї ж історичної епохи.

У Росії, яка відзначалася тим, що в ній неросійські народи перебували під особливо тяжким гнітом царизму, національне питання уже в період утворення націй набуло вирішального значення. Боротьба за знищення кріпосного права і самодержавства переплiталася з боротьбою за розв'язання національного питання в дусі ліквідації нерівності і безправ'я націй. Розмах, а також і успіх боротьби проти кріпосництва і царизму, визначається в певній мірі тим, наскільки широко і активно в цій боротьбі беруть участь народи пригноблених націй, наскільки розвинутий національно-визвольний рух.

Але визнання історичної закономірності національно-визвольного руху, як учить В. І. Ленін, не повинно обмежуватися тільки тим, що було в ньому прогресивного, щоб це визнання не вело до затемнення демократичної свідомості, не стало апологетикою націоналізму. Якщо національний рух спрямований проти гнобителів, проти носіїв національного гніту і національної винятковості, якщо він підриває соціальне та національне коріння гноблення,— тоді він прогресивний. В такому русі зацікавлені маси трудового народу. Якщо ж національний рух спрямований на те, щоб протиставити народи один одному, ізолювати їх і зміцнити становище пануючих класів, якщо він обминає соціальні питання,— тоді він реакційний, вигідний експлуататорським класам і шкідливий для трудящих мас.

Боротьба проти соціального та національного гніту за суверенність прав народу, проти привілеїв однієї із націй за рахунок іншої — це, безумовно, демократизм у національному питанні. Для епохи 40-х і 60-х років минулого сто-

ліття, епохи буржуазної революції в Австрії і в Німеччині, епохи «селянської реформи» в Росії, писав В. І. Ленін, позиція підтримки національного руху була цілком вірною і єдино послідовно-демократичною. Революціонери-демократи з самого початку пішли по шляху боротьби проти політики гноблення одного народу іншим, за створення умов для їх дружнього розвитку.

Виявляючи цілком законну і природну ненависть до російських поміщиків та російського царизму, які розглядали Україну як свою колонію, Т. Г. Шевченко ніколи не переносив цієї ненависті на російський народ, на російських кріпаків, які знемагали в кріпосній неволі так само, як і українські селяни. Він ненавидів і зневажав російський царизм, російських гнобителів, але з величезною повагою і любов'ю ставився до російського народу, до російських кріпаків, до російської культури, до передових революційних діячів російського народу, разом з ними боровся за розвиток національно-визвольного руху. Він розумів, що в рамках однієї держави український народ може звільнитися від соціального і національного рабства тільки в тісному союзі і братерському єднанні з російським народом, який так само терпить гніт царизму та поміщиків, як і український народ.

Великою заслугою Т. Г. Шевченка є те, що він іще в 40-х роках минулого століття вірно розпізнав класову природу українських поміщиків та їх присяжних холуїв-націоналістів, цих землячків з «циновими гудзиками», зрозумів, що вони служать опорою царизму на Україні, а тому боротьба проти царизму і російських поміщиків, проти великодержавних шовіністів, проти українських магнатів та буржуазних націоналістів повинна провадитися одночасно і однаково рішуче. Тільки така боротьба може принести успіх і перемогу.

Українські буржуазні націоналісти завжди прагнули затушувати антагонізм між російським народом і російським царизмом, російськими поміщиками, оголосити всіх росіян ворогами України, протиставити український народ російському народові. Вони всіляко намагалися перекрутити той факт, що передові діячі Росії, такі як Радіщев, а за ним — декабристи, першими виступили проти самодержавства і кріпосництва як загальноросійської системи гноблення і поневолення трудових мас. У статті «Риси для характеристики російського просто-

люду» Добролюбов підкреслював, що український народ гнобила адміністративна частина російського суспільства, але аж ніяк не російський народ. Та це однак, каже далі М. О. Добролюбов, розуміють маси людей в самій Малоросії, тобто народ.

В творчості Т. Г. Шевченка дістали найбільш повне виявлення почуття широких трудових мас українського народу, щодо трудящих інших націй і особливо щодо російської нації—це почуття дружби, поваги і солідарності. Своєю творчістю поет виховував український народ в дусі зміцнення зв'язку та братньої дружби з іншими народами, особливо з російським народом. Він ніколи не змішував, а, навпаки, завжди строго відділяв російський народ від російського царизму, російський народ від сваволі російських сатрапів. Він розумів, що в Росії народ стоїть вище від царя, вище від царської бюрократії, яка гнітила людей, що в Росії швидко ростуть лави борців самовідданих, сильних, безстрашних, які віддають своє життя за інтереси широких трудових мас усіх народів, що населяють Росію. Він бачив, що всі трудящі царської Росії поневолені спільним ворогом — царизмом і кріпосництвом. Тому поет закликав: «Розкуйтеся, братайтеся».

У 1845 році, мріючи про нову і вільну сім'ю вільних народів, яка неминуче виникне і виросте внаслідок перемоги над кріпосництвом і самодержавством, Т. Г. Шевченко в своєму знаменитому «Заповіті» писав:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... А до того
Я не знаю бога.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом[1].

Т. Г. Шевченко рішуче і безпощадно викривав і піддавав нищівній критиці лжепатріотів, носителів поміщицького лібералізму та націоналізму. Захищаючи інтереси поміщиків і національної буржуазії, прикриваючись фальшивою і лицемірною «любов'ю» до України, до українського народу, ліберали і націоналісти з допомогою всіляких легенд і кислосолодких сентенцій про єдність національного духу, про свободу дій та іншої такої нісенітниці прагнули використати національні почуття народу в своїх класових інтересах. Т. Г. Шевченко нещадно зривав машкару «українолюбства» з українських поміщиків та їх лакеїв, показуючи всю мерзенність їх підлого обличчя: жадібного, жорстокого, розбещеного, що любить «на братові шкуру, а не душу». Більше того, поет бачить, що вони є тими «злозачатими силами, які можуть вбити Україну», якщо не знешкодити їх впливу на народ, якщо не розгромити їх.

Великодержавна національна політика царизму, яка прирікала неросійські народи на цілковиту політичну безправність, гнітила національну культуру, лягала, в першу чергу, важким тягарем на плечі народних мас. Ця політика була складовою частиною кріпосницького режиму і самодержавства в цілому. Борючись проти царського самодержавства та поміщиків, трудящі маси гноблених націй тим самим боролися проти національного гніту.

Дворяни-поміщики національних окраїн, особливо на Україні, прагнучи до встановлення неподільного панування над селянством, намагалися використати національні почуття народних мас у своїх класових цілях, в інтересах

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 354. (Розрядка моя.— *І. Н.*).

боротьби з російськими поміщиками за розширення своїх привілеїв.

Українські дворяни-поміщики, буржуазія всіляко намагалися отруїти свідомість народних мас України отрутою шовінізму, націоналізму. Вони створили «вчення» про «безкласовість української нації», про «гармонію національних інтересів українського народу», всіляко затушовуючи класові суперечності на Україні. Для того, щоб затушувати класові суперечності і відвернути мільйони кріпаків від класової боротьби, вони висунули національний момент як головний і вирішальний у житті українського народу. Ненависть трудових мас українського народу до російського царизму і його великодержавної політики гноблення вони намагалися представити як ненависть до російського народу взагалі. Ототожнюючи російський народ з російським царизмом, вони, таким чином, хотіли забити клин ворожнечі і взаємного недовір'я між українським та російським народами.

Кращі представники російського і українського народів, справжні патріоти, дійсно віддані інтересам свого народу, рішуче виступали проти самодержавної політики протиставлення і нацьковування одного народу на інший, проти великодержавних шовіністів і українських буржуазних націоналістів.

Великий революціонер-демократ М. Г. Чернишевський писав: «Ми будемо говорити тільки про тих великорусів, яких не повинна соромитись назвати своїми людьми їхня батьківщина, і ми можемо запевнити малоросів, що ніхто з таких людей не відмовиться назвати своєю думкою такий погляд на літературні прагнення малоруської народності.

Відтоді, як хтось і відзивався у великоруській літературі холодно про це прагнення, часи змінилися, значно змінилися ми, та й малоруська література дістала уже такий розвиток, що навіть могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення, коли б могли ми не мати до неї співчуття. Коли у поляків з'явився Міцкевич, вони вже не потребували більше поблажливих відгуків якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета як Шевченко малоруська література також не потребує нічиєї поблажливості... А най-

важливіша та обставина, що сама малоруська нація пробуджується» [1].

М. Г. Чернишевський, як і вся російська прогресивна інтелігенція, викривав і критикував великодержавників, всіляко підтримуючи пробудження і рух пригноблених мас українського народу проти самодержавства і його політики гноблення неросійських народів, рух за національне відродження України, за розквіт її національної культури.

Т. Г. Шевченко проробив величезну роботу, яка сприяла єднанню і взаємному розумінню двох великих братніх слов'янських народів — російського та українського. Історична заслуга Т. Г. Шевченка як геніального національного поета і видатного політичного діяча, вільного від національної обмеженості і замкнутості, непримиренного ворога національної винятковості, полягає не тільки в тому, що він гостро і прямо поставив питання про знищення національного рабства, в якому перебував український народ, але і в тому, що він на Україні перший завдав сильного удару по місцевому шовінізму і націоналізму, по безголовій вузькості в розумінні українського питання і цим поклав початок розвитку революційно-демократичної ідеології на Україні. Він вперше поставив національне питання про Україну як частину революційно-демократичного завдання, розглядаючи національну нерівність як один із проявів нерівності соціальної.

Велика життєва школа давала можливість Т. Г. Шевченкові глибоко розуміти, що боротьба точиться між народом і його гнобителями, що народ і уряд поміщиків ворожі один одному. Тому, щоб знищити соціальне і національне рабство, український народ у своїй боротьбі повинен не ізолюватися від інших народів,— інакше він стане іграшкою в руках поміщиків-дворян,— а разом з усіма народами Росії виступати проти спільного ворога. Він бачив також, що історичні умови України всіляко цьому сприяють і створюють міцну основу для такої єдності. Справді, на протязі ряду століть український народ політично, економічно і духовно був зв'язаний з іншими народами Росії і найтісніше — з народом російським.

Всебічно аналізуючи масовий селянський рух на Україні, багатовікову боротьбу свого народу проти іноземних

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. VII, М., 1950, стор. 935—936.

загарбників, Т. Г. Шевченко прийшов до єдино вірного висновку, що Україні самій, без об'єднання з трудовими масами інших пригноблених народів царської Росії і особливо без народу російського не домогтися свободи і незалежності. Щира і безмежна любов до України, служіння до кінця життя інтересам українського народу незмінно зміцнювали в ньому віру в силу дружби трудящих усіх націй, в силу дружби народів.

Шевченко був переконаний в тому, що майбутнє України, її визволення і розквіт лежать не на шляхах відпадіння від Росії і від російського народу, з яким український народ був кровно і міцно зв'язаний історією економічного, політичного і культурного розвитку, традиціями визвольної боротьби, а тільки на шляхах єдності з ним, на шляхах спільної боротьби трудових мас народів усіх національностей Росії проти кріпосництва та самодержавства.

Т. Г. Шевченко викривав українських панів та їхніх прихвостнів, які, спекулюючи славою українського народу, традиціями його визвольної боротьби, прикривали свої антинародні цілі, обманювали народні маси, паплюжили та чорнили козацьке минуле з тим, щоб протиставити український народ російському. Він казав: «А панам лукавим... нащо здалась козацькая великая слава!»[1]

Українських панів, лібералів і націоналістів Т. Г. Шевченко називав червами, які «гризуть, жеруть і тлять старого дуба», спотворюють героїчну визвольну боротьбу українського народу, його історичне минуле з метою перешкодити прогресу, перешкодити розвиткові класової боротьби. Однак, каже він, не зупинити їм руху українського народу вперед на шляху визвольної боротьби. На основі славних традицій минулого в народі складаються і ширяться нові начала, нестримно ростуть нові соціальні і політичні сили, які протистоять старому ладові, сили, які кінець кінцем зметуть, знищать реакційні ідеї, віджилі свій вік порядки і знищать трон,

А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 25. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
І [ми] помолимося богу
І небагатії, невбогі [1].

Уся творчість великого поета пройнята огидою і ненавистю до царської політики гноблення насамперед українського, а також і інших народів, що населяли стару царську Росію. Він бачив і знав, що в результаті цієї політики народи Росії були замкнені в «тюрму народів», позбавлені свободи, елементарних прав, перебуваючи під п'ятою царських сатрапів.

Ще в 1845 році Т. Г. Шевченко писав:

У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! [2]

З самого початку своєї творчості і боротьби Т. Г. Шевченко надавав величезного значення національному питанню, соціальному й політичному становищу України, виступав з протестом проти національного гноблення українського народу. Національне питання в діяльності і творчості поета займало одно з найважливіших місць; йому він присвятив ряд кращих своїх творів.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 367.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 327.

В період заслання, коли знання життя інших народів стає у Шевченка значно глибшим і повнішим, а зв'язки з передовими революційними діячами інших національностей ширшими і міцнішими, він як революціонер-демократ іще раз переконується в тому, що національне визволення українського народу може бути здійснене тільки шляхом спільної боротьби трудящих усіх націй, економічне і політичне становище яких однакове, що для цього потрібні зусилля всіх пригноблених народів царської Росії, органічною особливістю якої є політика гноблення неросійських народів, політика сваволі і колонізаторського режиму.

Розглядаючи питання про національну незалежність українського народу на соціально-класовій основі, Т. Г. Шевченко йшов від національного до інтернаціонального, що становило найважливіший елемент революційно-демократичного руху того періоду. Національне питання у Шевченка мало класовий характер і за його переконанням могло бути розв'язане тільки на основі класової боротьби.

Не «визвольний» націоналізм чи сепаратизм були характерні для Т. Г. Шевченка, як твердили націоналісти, а інтернаціоналізм, через який Україна зможе завоювати свободу і незалежність.

Любов до України, до свого народу, вірним сином якого був поет, на протязі всього його життя світила яскравим світлом. Це була любов до трудових пригноблених мас, які становили переважну більшість нації, любов справжнього патріота, борця за інтереси кріпаків, які перебували під подвійним соціальним і національним гнітом. Саме така любов до України, такий патріотизм породжували у Шевченка почуття глибокої поваги і вдячності до трудових мас усіх народів царської Росії, почуття інтернаціоналізму.

У своєму чудовому творі «Тризна», написаному російською мовою ще до арешту і заслання, Т. Г. Шевченко з винятковою художньою силою каже про вітчизну:

О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю

Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка каменьем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела! [1]

На основі глибокого знання внутрішнього світу свого народу, його побуту, його звичаїв, культури, історичного минулого Т. Г. Шевченко переймається повагою до інших народів, до їх культури, до їх боротьби за свободу; з надзвичайною сердечною теплотою він відгукувався про ватажків народних мас. Вогненними словами презирства, ненависті і прокляття він картав загарбницьку, колоніальну політику російського царизму і захоплювався героїзмом російського народу, активною участю українців, які боролися пліч-о-пліч з росіянами, у визвольних війнах, що їх вела Росія. Наприклад, у повісті «Близнецы» Шевченко так описує Вітчизняну війну 1812 року:

«Наконец разрешился от бремени своими чудовищами-чадами страшный 12-й год. Как жертва всесожжения, вспыхнула святая белокаменная, и из конца в конец раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский.

Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилася она моя, родная маты: зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское. Не выдержал мой юноша, разбил псалтырь и гусли. Бежал — и в городе Пирятине записался в полк под начало пирятинского полковника Николая Свички... Назначив юноше первый уряд, полковник Свичка с полком своим выступил из славного города Пирятина на супротивного галла и на двадесят язык... Когда кровавые события пришли к желанному концу и зубастого французского зверя заперли в аглицкую конуру, то и наше славное воинство разбрелося по хуторах и селах и, сложа доспехи бранные, взялося за плуги и рала» [2].

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 215.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. IV, стор. 19.

Шевченко не тільки пробуджував і активно підтримував національно-визвольний рух українського народу, але й палко співчував рухові інших народів. Все єство поета обурювала загарбницька, звіряча політика російського царизму щодо кавказьких народів.

Яскравим прикладом цього може бути поема Т. Шевченка «Кавказ», яку він присвятив визвольній боротьбі кавказьких народів. До речі, про цю боротьбу Маркс і Енгельс писали, що вона вкрила горців величезною славою. Вони закликали народи вчитися у горців того, на що здатні люди, які бажають лишатися вільними.

З винятковою правдивістю і переконливістю, з надзвичайною поетичною силою Шевченко малює картину загарбницької колонізаторської політики царизму, картину горя і страждань кавказьких народів, їх героїзм у боротьбі, прагнучи по-братньому вселити в них віру у перемогу, показати, що український народ співчуває кавказьким народам, готовий допомогти їм.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових, старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море! [1]

Захоплюючись героїзмом братів-кавказців, виявленим ними в боротьбі проти царизму за свою незалежність і свободу, Шевченко бачив і неодноразово підкреслював безсмертя волелюбства пригноблених народів, якого царизмові не удалося втопити ні в морі крові, ні в океані сліз і страждань. Захоплюючись безприкладним героїзмом кавказців у боротьбі проти жорстокої колоніальної полі-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 326.

тики царизму, Шевченко звертається до них не тільки із словами співчуття, але і з словами активної підтримки: «не вмирає душа наша, не вмирає воля», і неситий кат «не скує душі живої і слова живого».

Від усього гнобленого українського народу поет, з властивим йому оптимізмом і безмежною вірою у перемогу народу над своїми гнобителями, звертається до народів Кавказу з такими полум'яними словами:

За вас правда, за вас слава
І воля святая... [1]

В багатьох своїх творах Т. Г. Шевченко гостро засуджував експлуататорські класи українського та інших гноблених народів, які допомагали царизму душити все прогресивне, живе або йшли на зговір з реакційними силами інших держав. Поет виступав і проти тих, хто народну боротьбу проти царизму прагнув використати у своїх вузькокласових інтересах.

На протязі ряду десятиліть буржуазно-націоналістична література до нудоти сповнена була лицемірством продажних писак, які підступно перекручували справжні революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка, найважливіші риси його світогляду. Всілякими способами вони заглушували і фальсифікували ясні і визначені погляди Т. Г. Шевченка в соціальному і національному питаннях, примазувалися до великого і популярного імені поета, іноді навіть ставали в позу захисників його ідей, щоб здійснити свої брудні, підлі, зрадницькі цілі. Вони боялися зміцнення єдності між народами, зміцнення зв'язку і дружби українського народу з братнім російським народом, в надрах якого вперше виникла, розвивалась і оформлювалась ідея єдності пригноблених народів і їх спільна боротьба проти загальноросійського ворога — самодержавства. Вони затушовували у творчості поета революційний демократизм, інтернаціоналізм, намагалися довести, що головне в творчості Шевченка — не єдність народів, які прагнуть знищити царизм та кріпосництво і добровільно об'єднатися «в сім'ї вольній, новій», а ідея української горезвісної державної «самостійності» на чолі з панством.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т I, стор. 326.

На «підтвердження» цього націоналісти намагалися довести, що вся поезія Шевченка, зокрема одна з найбільших його поем «Катерина», пройнята ненавистю до «москалів», тобто до росіян, що ніби вся його творчість носить антиросійський, націоналістичний характер. Між іншим, москалями на Україні в той час називали солдатів так, як поміщиків панами. Вживане Шевченком слово «москаль» означає солдат, військовий, а не «росіянин», як це хотілося б націоналістам. З цього приводу в свій час досить дотепне пояснення дав Добролюбов. Так от, посилання на поему «Катерина», як і всі інші спроби націоналістів фальсифікувати суть творчості Шевченка, є не чим іншим, як наклепом на поета і перекрученням його творчості.

Все ж розберемо в цьому плані і поему «Катерина».

Насамперед, москаль, офіцер, якого Шевченко заатаврував у поемі «Катерина» зі всією властивою йому силою презирства і ненависті до ворогів,— був пан, багатій.

Про це яскраво свідчать останні рядки поеми «Катерина», в яких розповідається про випадкову зустріч москаля-пана з своїм (Катериниим) сином.

Їде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берлині господиня
З паном і сім'єю.

Дійсно, в поемі «Катерина» Т. Шевченко з огидою і осудом ганьбить і таврує розпутника росіянина-пана, офіцера. Але з не меншою огидою і осудом він ганьбить і таврує в поемі «Княжна» розпусного українця-пана, багатія.

Першого таврує за те, що він скривдив і занапастив Катерину, довів її до самогубства, осиротив сина, давши йому долю старця-бідолахи, а другого, «скверного гада», за те, що він згвалтував і знеславив рідну дочку, знівечив її молоде життя, давши їй долю черниці.

Одним словом, це зайве свідчення того, що для великого Кобзаря не мало значення те, хто був за своїм національним походженням чи національною приналежністю насильник — чи росіянин, чи українець; якщо він робив зло і приносив нещастя людям, то він був лютим ворогом для нього, однаково осоружним і ненависним.

Поруч з цим, хто б він не був за національністю чи росіянин, чи українець, чи хтось інший, якщо він пригнобле-

ний і знедолений, якщо він бореться або прагне боротися з свавіллям гнобителів, кріпосників і царизму, він був брат і друг великого Кобзаря.

Це підтверджує все його життя, вся його боротьба і творчість.

Дивно, чому ж «шевченкознавці» із націоналістичного табору замовчують це, не помічають цієї дуже важливої сторони творчості поета, а всяким хитросплетінням і словоблудієм хочуть довести його неприязнь до Росії, до росіян?

Між іншим, сам Тарас Григорович, знаючи, як його вороги використовували і в майбутньому могли використати поему «Катерина» в боротьбі проти дружби українського і російського народів, зауважував, що ця його поема не така вже хороша і цільна. В 1857 році в листі до Б. Залеського він писав:

«Катерина не такая уж хорошая и цельная, как некоторые думают» (Листування. Лист від 6. VI. 1857 р.).

Сидячи в казематі, поет написав невеликий, але значний в цьому смислі вірш: «Не спалося,— а ніч як море». В ньому передається розмова двох солдатів — росіянина і українця, які були віддані поміщиками в солдати за те, що перший підняв голос проти пана, а другий хотів убити пана.

Називаючи один одного братами, вони ведуть розмову:

... За дверима про своє
Солдатськеє нежитіє
Два часовії розмовляють.

Жертвою панської розпусти став солдат-росіянин.

Меня-то, слышь, и подсмотрили;
Свезли в Калугу и забрили.

Солдат-українець розповідає, що він покохав дівчину, але панич її збезчестив. Такої наруги він не міг стерпіти:

Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.

Далі солдат-українець каже, що тепер цього панича прислали в його частину офіцером. На це солдат-росіянин каже йому:

Так что же?
Ну, вот теперь и приколи! [1]

Шевченко завжди розрізняв «москаля»-солдата з кріпаків і «москаля»-офіцера з панів. Перебуваючи на засланні, він сам бачив і переніс на собі весь тягар царської муштри, всілякі приниження, яких зазнавали солдати. Пізніше він писав: «Солдаты — самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все» [2].

Возз'єднання України з Росією зміцнило і збільшило силу українського і російського народів у їх спільній боротьбі проти кріпосництва й національного гніту, сприяло взаємозбагаченню їхнього культурного життя. «Єдність революційно-визвольної боротьби,— вказується у тезах про 300-ліття возз'єднання України з Росією, — зумовила укріплення культурних зв'язків російського і українського народів. Прогресивна російська культура благотворно впливала на розвиток усієї української культури (на літературу, театр, живопис, музику). У свою чергу передова українська культура збагачувала культуру російського народу і вносила гідний вклад у розвиток світової культури». Прогресивна громадськість на Україні після возз'єднання України з Росією спрямовувала свої зусилля, головним чином, на зміцнення дружби двох братніх народів, на боротьбу проти всіх ворогів, які намагалися порушити єднання, бо це загрожувало самому існуванню української нації.

Уся політична і літературна діяльність Т. Г. Шевченка є яскравою ілюстрацією нерозривної єдності і спільної революційної боротьби передових прогресивних сил двох братніх народів, яскравим прикладом взаємного збагачення двох братніх культур. Не можна відокремити, не спотворюючи історичної дійсності, російських революціонерів-демократів від Шевченка, так само як не можна

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 396—398.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 7.

відокремити Шевченка від Герцена, Чернишевського, Добролюбова та інших російських революціонерів-демократів.

Основою для цього єднання і нерозривного зв'язку стала багатовікова дружба і братерський союз російського і українського народів, спільність їх історичної долі. На протязі всього свого багатостраждального життя, невтомної боротьби і літературної творчості Т. Г. Шевченко відчував не тільки благотворний вплив передової революційної думки Росії, але й справжнє батьківське піклування і повсякчасну увагу з боку її видатних діячів. Одночасно своєю революційною діяльністю і своєю творчістю він вносив значний вклад у загальнонародну справу революційного звільнення всіх народів Росії від соціального іга і національного гноблення. Один з найближчих друзів Т. Г. Шевченка, відомий російський художник Л. М. Жемчужников, у своїх спогадах про нього підкреслював саме цю сторону творчості і діяльності Шевченка. Він писав: «Вийшовши з простого народу, він не відвертався від злиднів і свити — ні, навпаки! — він і нас повернув лицем до народу, і примусив полюбити його і співчувати його скорботі. Він ішов попереду, вказуючи і чистоту слова і чистоту думки, і чистоту життя» [1].

Зміцнення дружби між російським і українським народами та їх видатними діячами, розгортання спільної боротьби трудящих мас Росії і України проти кріпосництва і самодержавства. викликали ненависть і люту злобу як серед російських, так і серед українських поміщиків та їхніх найманих писак із табору лібералів, великодержавних шовіністів і українських націоналістів.

На Україні значна частина так званої «освіченої» інтелігенції, що стала на шлях лібералізму і націоналізму, докладала всіх зусиль, щоб творчість Шевченка не стала надбанням народу.

З цього приводу поет писав:

. . . . . .

Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.

[1] «Основа», 1861, березень, стор. 19.

Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради! [1]

Російська реакційна інтелігенція всіляко ігнорувала творчість Т. Г. Шевченка. В рецензії на «Кобзар» М. О. Добролюбов писав, що Шевченко довгий час зустрічав у середовищі українських «освічених» земляків, як і в середовищі російських «освічених кіл», «лише відштовхуючу, презирливу брутальність, утиски, насильства, несправедливість» [2].

Російський народ, виступаючи головною силою в боротьбі проти спільного ворога народів — самодержавства і кріпосників, об'єднував навколо себе інші народи, своїм прикладом захоплював і надихав їх, виступав як справжній захисник неросійських народів. В зв'язку з цим передові революційні ідеї, що виникали в надрах російського народу, набули значення і ролі загальноросійських ідей і сприяли виникненню передових ідей в національних окраїнах. Кращі представники народних мас національних окраїн завжди ішли в ногу, пліч-о-пліч з кращими представниками російського народу.

Чудова ідея про те, що повалення царизму і знищення кріпосництва можливі лише на основі об'єднання усіх антицаристських і антикріпосницьких сил,— ця ідея, вироблена в надзвичайно тяжких умовах царизму видатними представниками революційно-демократичного руху в Росії, була однією з найважливіших у творчості Т. Шевченка. Це було наслідком не лише його братньої дружби з російськими революційними демократами і спільної боротьби проти гніту, за щастя народу, але й наслідком розуміння того, що в умовах царської Росії, єдиної в економічному і політичному відношенні, український народ зможе завоювати собі соціальне визволення і національну незалежність лише в єднанні з усіма гнобленими народами, і насамперед з російським народом.

До того як розгорнулась діяльність Т. Г. Шевченка, видатні сини російського народу — Радіщев, Пушкін, Бєлінський, Герцен, декабристи уже створили славні традиції революційної боротьби проти царя і поміщиків та

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 200.

[2] Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений, т. 2, стор. 563.

самодержавно-кріпосницької ідеології, традиції гострої і влучної критики кріпосництва, самодержавства, тупості і сваволі царської бюрократії.

Використовуючи літературу як громадську трибуну, Шевченко показував кращі традиції боротьби українського народу за свою батьківщину проти султанської Туреччини і польських магнатів, кращі традиції боротьби проти «своїх» і «чужих» панів.

Поет бачив, що революційно-демократична література того періоду складалася і розвивалася в Росії, що вона мала яскраво виражений антикріпосницький характер, і об'єктивно сприяла об'єднанню і згуртуванню революційних елементів усієї Росії проти кріпосництва і царизму, створювала грунт для боротьби в загальноросійському масштабі. Він бачив, як російська революційна демократична література терпіла від поліцейського режиму і переслідувань. Йому була відома трагічна доля Радіщева, Пушкіна, Рилєєва, Лермонтова, Грибоєдова, Герцена та інших. У той час справді російська література, як указував В. І. Ленін, незважаючи на жорстокі переслідування з боку поліції і цензури, ламала всі перепони і рогатки і нестримно йшла вперед, ставала дедалі сильнішою і могутнішою, дедалі більш рішучою і революційною, набуваючи не тільки всеслов'янського, але й світового значення. Її страшенно боявся царизм. Завзятий чорносотенець, міністр освіти, шеф цензури Уваров неодноразово заявляв: «Хоч би вже і література російська зникла, спокійніше було б».

Т. Г. Шевченко приєднався до передової російської літератури і посів у ній видатне місце. Він активно включився в революційно-демократичний рух і став його видатним діячем. Як і великі російські революційні демократи, він був глибоко переконаний у тому, що для зміни існуючого порядку народові потрібні не євангельські проповіді та молитви, не пусте філософствування і мирна книжна освіта, а справжнє, в широких масштабах, пробудження в народі ненависті до царського ладу і кріпосництва, збудження в кожній людині, у народі в цілому волі до боротьби за свободу і щастя.

З піною на губах буржуазні націоналісти на протязі десятиліть всіляко намагалися замазати, перекрутити зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими революційними демократами, його спільну з російською революційною демократією ідейну і політичну боротьбу проти кріпосни-

цтва і самодержавства. Українські націоналісти у своїх підступних цілях, всіляко перекручуючи історичні факти і безсоромно фальсифікуючи творчість великого поета, намагалися довести, що він нібито не був зв'язаний з російською прогресивною інтелігенцією, з революційно-демократичним рухом в Росії, не був його учасником, не зазнавав його плодотворного впливу, бо все це, мовляв, за своїм духом було йому чуже.

Звернемось до фактів.

Усі передові люди Росії високо цінували декабристів, їх боротьбу проти самодержавства. У статті «Кінці і початки» Герцен писав: «...люди 14-го грудня, фаланга героїв, вигодувана, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра... Це якісь богатирі, ковані із чистої сталі з голови до ніг, воїни-пророки, які вийшли свідомо на вірну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління і очистити дітей, народжених серед катівства і раболіпства» [1].

В цьому питанні погляди і думки Т. Г. Шевченка цілком збігаються з поглядами і думками Герцена. З надзвичайною теплотою поет не раз відзивався про декабристів, як про «перших російських благовістителів свободи», що «слово правди понесли по всій невольничій землі». У поемі «Неофіти», присвяченій пам'яті декабристів, він писав:

Хвала!
Хвала вам, душі молодиє!
Хвала вам, лицарі святиє!
Вовіки-віки похвала! [2]

З великою пристрастю, співчуттям, глибокою симпатією до декабристів, які конали в тяжкій і страхітливій неволі в Сибіру, Т. Г. Шевченко писав у вірші «Юродивий»:

Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —

[1] А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под редакцией М. К. Лемке, т. XV, 1920, стор. 280.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 275.

Із тьми, із смрада, із неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...» [1]

Повертаючись із заслання, Т. Г. Шевченко у Нижньому Новгороді познайомився з декабристом І. О. Анненковим. Після тривалої розмови з ним поет робить у «Щоденнику» запис, з якого видно, що він не тільки співчував декабристам, але й палко поділяв їхні задуми про повалення царизму, про ліквідацію кріпосного права і високо оцінював значення боротьби, яку вони вели проти самодержавства.

«...У Гранда, и в первый же раз, увидел я «Полярную звезду» Искандера за 1856 год, второй том. Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью Первые русские благовестители свободы, а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью Не первый русский коронованный палач» [2].

Так само благоговів великий поет і перед самим Герценом, якого він вважав своїм однодумцем, називаючи його апостолом правди за те, що він боровся за звільнення селян, прямо і різко сказав «сердечное, задушевное человеческое слово» за кріпаків.

Прочитавши статтю Герцена «Хрещена власність», де автор показав увесь жах життя кріпосних селян і закликав сокирою розрубати заплутаний вузол поміщицької влади, Шевченко пише у своєму «Щоденнику»: «Сердечное, задушевное человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник» [3].

Діставши газету «Колокол», видавану Герценом, Тарас Григорович записує: «Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал» [4].

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 282. (Розрядка моя — *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 119. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[3] Там же, стор. 111.

[4] Там же, стор. 145.

Побачивши в свого знайомого М. К. Якобі намальований олівцем портрет О. І. Герцена, «нашого вигнанця, апостола Іскандера», Шевченко перемальовує його, роблячи в своєму «Щоденнику» такий запис: «Портрет должен быть похож... Да если бы и не похож, то я все-таки скопирую для имени этого святого человека» [1].

У 1860 році Шевченко через Миколу Макарова, який від'їжджав за кордон, передав для Герцена примірник «Кобзаря». У листі до Макарова Шевченко писав: «Посылаю Вам экземпляр Кобзаря, на всякий случай без надписи. Передайте его А. И. с моим благоговейным поклоном» [2].

Прочитавши «Кобзаря», Герцен, який цінив Шевченка не тільки як видатного майстра слова, але і як політичного діяча, борця за свободу народів, говорив художникові Ге: «Боже, як чудово, так і повіяло чистим незайманим степом, це — широчінь, це — свобода» [3].

Оцінюючи Т. Г. Шевченка як письменника, Герцен казав: «Він (Шевченко.— *І. Н.)* тим великий, що він цілком народний письменник як наш Кольцов; але він має далеко більше значення, ніж Кольцов, бо Шевченко також політичний діяч і став борцем за свободу» [4].

Близькими і рідними постають перед нами ідеї великого українського поета та ідеї великого російського критика. Так, у листі до Боткіна Белінський писав, що прийде час, коли «не буде багатих, не буде бідних, ні царів і підданих, а будуть брати, будуть люди» [5].

Т. Г. Шевченко у своєму творі «І Архімед і Галілей» писав:

Буде бите
Царями сіянеє жито!
І люде виростуть. Умруть
Ще незачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата.

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 128.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, ДВУ, 1929, т. 3, стор. 188.
[3] А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. XIX, 1922, стор. 207.
[4] Там же, т. XXII, стор. 129.
[5] В. Г. Белинский. Избранные философские сочинения, ОГИЗ, М., 1941, стор. 175.

А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі [1].

Величезний вплив на Шевченка мали твори О. С. Пушкіна, якого він щиро любив і багато творів якого знав напам'ять. Вони приваблювали Шевченка своїми ідейними мотивами, своїм волелюбством. І невипадково великий український поет і художник з любов'ю намалював ряд ілюстрацій до відомої поеми Пушкіна «Полтава».

Особливе значення для творчої діяльності Шевченка мала ідейна єдність і особистий зв'язок його з главою російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевським. Радянська наука тепер має в своєму розпорядженні незаперечні дані і документи, що довели безпосередні зв'язки між цими двома великими діячами нашої Батьківщини. В складних і важких обставинах класової боротьби кінця 50-х років минулого століття Т. Г. Шевченко ішов пліч-о-пліч з М. Г. Чернишевським.

Про зустрічі Чернишевського і Шевченка в Петербурзі писав, наприклад, у своїй автобіографії М. Костомаров: «...У мене були і тоді призначені вівторки, на яких незмінними відвідувачами були в той час: Чернишевський, Кавелін, Калиновський, Желіговський, Сераковський, Білозерський, Шевченко та інші. Вечори ці були дуже жваві, що почасти пояснюється тим напруженим станом, в якому перебувало тоді все петербурзьке товариство; зустрічалися люди і наговоритися не могли... Яких тільки питань не зачіпали, сперечалися, гарячкували» [2].

Це підтверджує також онука М. Г. Чернишевського — Н. М. Чернишевська, яка розшукала у фондах Саратовського музею Чернишевського ряд матеріалів із сімейного архіву, що незаперечно доводять особисту близькість Шевченка і Чернишевського. Вона вказує, що справді відбулася «зустріч Чернишевського з Т. Г. Шевченком і Д. Л. Мордовцевим у М. І. Костомарова в Балабінських номерах у Петербурзі» [3].

Своє ставлення до Т. Г. Шевченка, до його діяльності і заслуг перед українським народом, перед усіма пригно-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 347.

[2] «Русская мысль», 1885, книга VI, стор. 33.

[3] Н. М. Чернышевская. Летопись жизни и деятельности Н. Г. Чернышевского, М., 1953, стор. 180.

бленими народами Росії, свій погляд на роль Тараса Григоровича у загальноросійському революційно-демократичному русі Росії і насамперед України Чернишевський найбільш яскраво і повно висловив у своїй статті «Національна безтактність».

Стаття «Національна безтактність» була написана з приводу виходу у Львові 1861 року газети «Слово», видаваної так званими «москвофілами» — запеклими реакціонерами, що служили з однаковою запопадливістю і російському царизму, і австрійській монархії. Уже з перших номерів газета почала розпалювати ворожнечу між українським і польським народами, між українським і російським народами, водночас вихваляючи і прославляючи російський царизм. Вона відрікалася від українського народу, ігнорувала не тільки передову революційну російську і українську літературу, але навіть українську мову. «Москвофіли» видавали свою газету мішаною російсько-українсько-церковнослов'янською мовою, а в літературі орієнтувались на реакційну російську дворянську літературу. «Москвофіли» та їх орган «Слово» допомагали австрійській монархії розпалювати між народами національну ворожнечу з тим, щоб не дати їм можливості об'єднатися для боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Коли почала виходити ця реакційна газета і пропагувати злісні антинародні ідеї москвофілів, Т. Г. Шевченка вже не було серед живих. На захист інтересів українського народу, а також інтересів польського народу, на захист революційно-демократичних ідей виступив Чернишевський. Викриваючи галицьких прислужників австрійської монархії, показуючи їх антинародну суть і звертаючись до справжніх друзів українського народу, Чернишевський посилався на непохитний авторитет Т. Г. Шевченка, на його величезні заслуги перед українським народом, на його творчість, пройняту ідеєю дружби народів і презирством до національних передсудів, ідеєю об'єднання трудящих усіх націй для боротьби проти гнобителів усіх націй.

«...Малоруському селянинові,— писав Чернишевський,— не було б ані на волосину легше, якби всі пани в Малоросії були малороси — навпаки, було б малоросові важче від цього, як свідчить нам Шевченко. Ми знаємо, що багато хто з освічених малоросів, і крім поміщи-

ків-малоросів, не схотять визнати цієї думки за істину: вона суперечить національному забобонові, а тому багатьма буде відкинута, принаймні спочатку. Але ніякі голослівні заперечення не похитнуть нашої думки, що спирається на такий авторитет, як Шевченко. Не заперечувати наші слова ми радимо друзям малоруського народу, а подумати над ними і перевірити їх фактами. Факти підтвердять їх, ми в цьому переконані, тому що Шевченко надзвичайно добре знав побут малоруського народу. Спираючись на цей непохитний авторитет, ми твердо кажемо, що ті, хто захотів би говорити протилежне, засліплені передсудом, і що малоруський народ нічого, крім шкоди, не може чекати собі від них» [1].

Дійсно, Т. Г. Шевченко довів, що інтереси пригнобленого поміщиками і царизмом українського селянина і інтереси пригнобленого магнатом польського селянина — однакові. Їх класова спорідненість безперечна. Хто ж роз'єднує і протиставляє їх один одному? Ще задовго до виходу в світ газети «Слово» Т. Г. Шевченко, спираючись на історичні факти українсько-польських відносин, на досвід класової визвольної боротьби, як українського, так і польського народів, на незаперечні приклади злочинницької антинародної діяльності магнатів, ксьондзів та інших гнобителів, писав:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 792—793.

А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Украйна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Те deum! алілуя!..»

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили [1].

Ненаситні польські магнати та їх підручні — ксьондзи, польські націоналісти, так само, як і ненаситні українські поміщики, українські націоналісти, у своїх класових інтересах протиставляли і нацьковували народи один на одного. Щоб знищити це страшне зло — національне недовір'я, Т. Г. Шевченко закликав трудящих Польщі і трудящих України винищити панів, магнатів, покінчити з національним недовір'ям, подати один одному руку дружби і щиросердого довір'я. До поляків поет звертається з полум'яним, палким закликом:

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай! [2]

Як указувалось вище, М. Г. Чернишевський, виступаючи проти націоналістів і клерикалів Західної України, спирався на непохитний авторитет Т. Г. Шевченка, який чудово розумів, що кріпакові, задавленому злиднями, голодом, темнотою, абсолютно однаково, якої національності поміщик буде його експлуатувати і гнобити.

«Малоруський пан і польський пан,— писав Чернишевський,— стоять на одному боці, мають одні і ті самі інтереси; малоруський селянин і польський селянин

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 33. (Розрядка моя.— *І. Н.)*
[2] Там же.

мають цілком однакову долю; якщо була вона погана раніше, вона була для обох однаково погана: на скільки стає чи стане вона кращою для одного з них, так само на стільки і для другого»[1].

Т. Г. Шевченко вірив у селянську революцію і так само, як Чернишевський, вважав її головною силою у боротьбі проти кріпосництва та самодержавства, з нею він пов'язував звільнення пригноблених мас народу від соціального і національного рабства. Ось тому він і закликав «громадою обух сталить», а царя і панів знищити, щоб і сліду їх не лишилося на землі.

Ці чудові слова Шевченка перегукувалися з листом М. Г. Чернишевського до Герцена, написаним у 1859 році з приводу позиції, зайнятої «Колоколом» при вступі на престол Олександра II, позиції примирення в умовах, коли селяни готові були взятись за сокири, а ханжі з ліберально-поміщицького табору проповідували поміркованість і поступовий прогрес.

«...Тільки сокира,— писав М. Г. Чернишевський,— може нас визволити, і ніщо, крім сокири, не поможе!.. Іншого порятунку нема... До сокири кличте Русь... пам'ятайте, що сотні років уже занапащає Русь віра в добрі наміри царів»[2].

Цю ж ідею — ідею селянської революції, єдино здатної знищити царизм і кріпосництво, розвивав і найближчий соратник М. Г. Чернишевського М. О. Добролюбов. У вірші «Дума біля труни Оленіна» він писав:

Без малодушия, боязни
Уж раб на барина восстал
И, не страшась позорной казни,
Топор на деспота поднял.

Будучи політичним однодумцем великих російських революціонерів-демократів, Т. Г. Шевченко звертається з палким закликом до українського народу:

А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 792.

[2] Н. Г. Чернышевский. Литературное наследие, т. 2, Госиздат, М.—Л., 1928, стор. 408. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить [1].

З великою увагою і благоговінням ставився Т. Г. Шевченко до творів прогресивних російських письменників, які викривали деспотичний режим царизму і люту сваволю поміщиків. У своїх художніх творах і в «Щоденнику» він з величезною повагою і любов'ю говорить про Пушкіна, Лермонтова, Грибоєдова, Гоголя, Крилова, Островського, Салтикова-Щедріна, Глінку, Щепкіна та багатьох інших видатних діячів російської літератури і прогресивного руху. Кожний новий твір, що викривав прогнилу кріпосницьку систему, яка вже пережила себе, Т. Г. Шевченко сприймав з радістю і захопленням. Вірші М. Ю. Лермонтова поет називає чарівними і такими, що їх він «невольно прочитал несколько раз, как лучшую молитву создателю этой невыразимой гармонии в своем бесконечном мироздании» [2].

Твори М. В. Гоголя і М. Є. Салтикова-Щедріна Шевченко називає безсмертними за їх реалістичне, правдиве відображення життя народу. «Как хороши «Губернские очерки»... и как превосходно их читает Панченко... без тени декламации. Мне кажется, что подобные, глубоко грустные произведения иначе и читать не должно. Монотонное, однообразное чтение сильнее, рельефнее рисует этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпий. Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!» [3]

Високо оцінював Т. Г. Шевченко твори О. М. Островського, особливо його п'єсу «Свої люди — помиримось». Почувши, що ця п'єса за вимогою московського купецтва заборонена, він записує у «Щоденнику»: «Если это правда, то сатира, как нельзя более, достигла своей цели» [4].

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 288.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 65.
[3] Там же, стор. 86.
[4] Там же, стор. 21.

З винятковою теплотою сприйняв Т. Г. Шевченко оперу «Іван Сусанін» Глінки, записавши у своєму «Щоденнику»: «Вечером в цирке-театре слушал оперу «Жизнь за царя» («Иван Сусанин».— *І. Н.*). Гениальное произведение! Бессмертный Глинка!» [1]. Він захоплюється майстерною грою відомого російського артиста М. С. Щепкіна, свого «единственного и наилучшего друга».

Прогресивна російська література, що вийшла на той час на світову арену як видатне явище, хвилювала, радувала, надихала і давала силу великому поетові в боротьбі за свободу і щастя народу.

Російські прогресивні письменники, художники, артисти та інші діячі культури, особливо революціонери-демократи, з якими зв'язав своє життя Т. Г. Шевченко, приймали його як рідного брата, як вірного друга, товариша і соратника, оточували його повсякчасною турботою і увагою, пишалися його полум'яними революційними віршами, перекладали їх на російську мову.

Коли Т. Г. Шевченко помер, вся революційно-демократична передова громадськість Росії висловлювала глибоку скорботу з приводу втрати одного з найбільших народних поетів, яких тільки знає світова література, полум'яного борця за справу українського народу, за справу всіх пригноблених народів. Відомий російський поет і перекладач українських творів на російську мову М. С. Курочкін над труною Т. Г. Шевченка, висловлюючи почуття всієї прогресивної інтелігенції, говорив: «Ще одна могила розкрилася перед нами! Ще одна чиста, чесна, світла людина залишила нас, ще один діяч, який належав до високої сім'ї обранців, що висловили за народ найсвітліші його вірування, який вгадав найзаповітніші його прагнення і втілив усе це в невмируще слово,— скінчив гірке життя своє, сповнене боротьби за переконання і всіляких страждань... Все його життя було рядом випробувань; ледве під кінець йому посміхнулося щастя: він бачив початок тієї громадської справи, до якої прагнув усією душею... він зробив у житті свою справу!

Щастя в житті було не для нього,—його чекає інше, посмертне щастя — слава» [2].

Великий російський поет-демократ Некрасов у своєму вірші «На смерть Шевченка» писав:

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 172.

[2] «Основа», 1881, березень, стор. 14—15. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Що вже з тієї нам туги скорботної?
Смерть передбачена, ледь чи не бажана.
Так загибає в нас з ласки господньої
Руського краю людина зневажена
З часу недавнього. Праця незміряна,
Молодість, повна надії та щирості,

Мова смілива, борня самовіддана —
Вслід за тим роки в'язенської сірості.
Звідав усе він: тюрму петербурзькую,
Муки жандармські та муки свідомості,
Все — безконечні степи оренбурзькії,
Їхню фортецю... В нужді, в невідомості,
Там упосліджений, скривджений мрією,
Жив між солдатів — солдатом рокованим,
Звісно, й померти він міг закатованим,
Може, і жив лиш з цією надією.

Та, скоротити страждань не бажаючи,
В дні вигнання зберегло його, дбаючи,
Руських людей провидіння грайливее,—
Сповнились строки його нещасливії,
Все, що з юнацтва ввижалося волею,
Бажане серцю, йому усміхалося.
І тут обійшло його долею.
Серце порвалося.

Єдність поглядів і дій Т. Шевченка й усіх прогресивних діячів України з російськими революціонерами-демократами, а також з усіма прогресивними письменниками Росії, спільність і взаємний вплив їх ідей були не тільки свідченням зміцнення і розширення дружби і братнього союзу українського народу з російським народом у їх визвольній боротьбі, але також підкреслювали зростання загальноросійської прогресивної, передової літератури, революційної ідеології, яка протистояла реакційній царистсько-кріпосницькій ідеології, і підтверджували той незаперечний факт, що українська передова література в особі Т. Шевченка і революційно-демократичний рух на Україні були складовою і невід'ємною частиною загальноросійської прогресивної літератури, загальноросійського революційно-демократичного руху.

Це стало одною з головних причин того, що великий Кобзар був і залишився в пам'яті українського народу,

в його культурних надбаннях як великий і воістину національний поет, що вірно відобразив у тих конкретно-історичних умовах корінні інтереси і прагнення українського народу, своєрідність і оригінальність творчості якого полягала в глибокій народності, в національному духу і національній самобутності його творів, що виключали національну обмеженість і винятковість.

В силу цього він зайняв не тільки в національній українській літературі, але й у світовій літературі місце одного з найвидатніших народних поетів. Г. В. Плеханов, оцінюючи творчість Т. Г. Шевченка, відзначав, що «про поетичний талант Шевченка може бути лише одна думка: покійний Тарас Григорович належить до числа найвидатніших народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури» [1].

* * *

Вище вказувалося на те, що глибока криза кріпосницької системи в середині XIX століття загострила до останніх меж класові суперечності в Росії. В цьому зв'язку безперервно зростала кількість селянських заворушень, що охоплювали майже всі губернії тодішньої Росії. Великі стихійні селянські заворушення спалахують і на Україні. В боротьбі проти революційного селянства царський уряд все частіше й частіше вдавався до військової сили, вчиняючи жорстокі розправи над «бунтівниками».

Незважаючи на винятково жорстоку розправу царизму з декабристами та іншими революціонерами, в Росії зростає революційно-демократичний рух, створюються нові таємні товариства. В січні 1846 року в Києві виникає Кирило-Мефодіївське товариство, діяльність якого відіграла велику роль у розвитку прогресивної думки на Україні. Кирило-Мефодіївське товариство, як указувала більшовицька газета «Правда», являло собою «таємне політичне товариство..., одним з пунктів статуту якого було звільнення селян і освіта народу» [2]. За час свого існування

[1] Збірник праць Плеханова «Искусство и литература», Гослитиздат, 1948, стор. 616. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Газета «Путь Правды», № 21, від 25 лютого 1914 р.

Кирило-Мефодіївське товариство підготувало ряд дуже важливих політичних документів, серед яких особливе значення мають: програма, статут, правила, відозва до українського народу, відозва до російського і польського народів і так званий «Закон божий». В цих документах центральне місце займали питання ліквідації кріпосництва і національного гніту, питання визволення і об'єднання слов'янських народів.

Виникнення Кирило-Мефодіївського товариства було ідейно підготоване Т. Г. Шевченком, його полум'яними революційно-демократичними творами. Уже на початку 40-х років своїми першими творами (збірка «Кобзар», поема «Гайдамаки») Шевченко здобув широку популярність і визнання серед прогресивних діячів України і Росії. Ще більш зросла його популярність як справжнього народного поета, коли в прогресивних колах з'явилися його нелегальні революційні твори «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Заповіт», «Холодний Яр» та інші, написані в 1844—1845 рр., тобто до організації Кирило-Мефодіївського товариства, в яких він відкрито ставив питання про повстання проти кріпосництва і царизму, про боротьбу проти «своїх» і «чужих» панів за свободу і незалежність гноблених народів, гостро і безпощадно критикував політику соціального рабства і національного поневолення.

Про те, яке велике значення і вплив справили ці твори, свідчить висловлення професора Київського університету М. Костомарова:

«Тарас Григорович прочитав мені свої ненадруковані вірші. Мене охопив страх... Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і чарівно було заглянути туди!.. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути чи не втратити свідомості від раптового світла істини, дружелюбно схованої для спокійної юрби, яка йде второваною колією повз таємничу завісу,— і не знає, що ховається за цією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків запертий багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисно зораною і засіяною, щоб сховати для потомства навіть пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу з своїм незгасним світочем і відкрила за собою шлях і соняч-

ним променям, і свіжому повітрю, і людській допитливості»[1].

Коли було організоване Кирило-Мефодіївське товариство, то в ньому з самого початку визначились, по суті, два напрямки: ліберальний на чолі з Костомаровим, Кулішем, Білозерським і революційно-демократичний на чолі з Шевченком. Відкрита і різка революційно-демократична позиція Т. Шевченка не тільки внесла серйозні незгоди в діяльність товариства, але й справила величезний вплив на весь дальший хід ідейної і політичної боротьби на Україні.

Між іншим, цю сторону діяльності Т. Г. Шевченка зразу вловили і відповідно оцінили царські власті. В своєму рапорті Миколі I шеф жандармів граф Орлов писав: «...Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 року, коли слов'янські ідеї не займали київських учених... і діяв окремо, керований власною зіпсованістю»[2].

Революційна поезія і активна громадсько-політична діяльність Т. Г. Шевченка відіграли видатну роль у розвитку революційно-демократичного руху на Україні. І невипадково, що коли в квітні 1846 року Т. Г. Шевченко дізнається про створення товариства, він одразу ж вступає туди і бере в ньому активну участь. На допиті у III Відділі 15 березня 1847 року один з арештованих членів товариства — Г. Андрузький показав, що діяльність товариства «з від'їздами Шевченка з Києва припинялася, а з поверненням його пожвавлювалась»[3].

Незважаючи на великий опір ліберальної більшості товариства, ряд революційних ідей Т. Г. Шевченка вдалося відстояти і провести, що знайшло своє відображення в тій чи іншій мірі у програмних документах товариства. Водночас у програмних документах товариства багато положень були чужі світогляду поета і він їх піддавав гострій критиці. До таких положень відносяться елементи реформізму, реакційного християнського соціалізму, еван-

[1] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, ДВУ, 1928, стор. 88—89.

[2] ЦДІА УРСР, справа з фонду «Канцелярии киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора», «Секретная часть», 1847, № 313, ч. 2, стор. 332. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[3] Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, Київ, 1915, стор. 150.

гельське смирення, проголошення фальшивого братолюбства між кріпаком і поміщиком і т. д. Голова товариства М. Костомаров у своїй автобіографії з цього приводу писав: «Коли я повідомив Шевченка про існування товариства, він зразу ж виявив готовність приєднатися до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що стало приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком»[1].

Яка ж була програма кирило-мефодіївців, які були їхні цілі?

Головна мета, яку ставило перед собою Кирило-Мефодіївське товариство, полягала в ліквідації кріпосництва і поширенні ідей федерації слов'янських народів на основі цілковитої свободи і рівноправності, встановлення республіканського ладу. Цим товариство, власне кажучи, певною мірою продовжувало революційні традиції декабристів, до яких воно ставилося з великою повагою і співчуттям. В одному з документів, у так званому «Законі божому» вказувалося: «Після смерті царя Олександра росіяни хотіли вигнати царя і дворянство знищити, заснувати республіку і всіх слов'ян з'єднати з нею», але «не допустив до того деспот: одні кінчили життя на шибениці, других замучили в копальнях, треті віддані на забій черкесам»[2].

Основні пункти програми товариства зводилися до вимоги повернути слов'янським народам їх незалежність і моральну свободу. Товариство мало намір шляхом поширення ідей свободи, заснованих на християнському вченні і на народному праві, об'єднати слов'ян в одній федеративній державі, усіма засобами підривати несправедливі права аристократії, домагатися рівності з допомогою покірливості і миролюбності. Статутом товариства передбачалося духовне і політичне з'єднання слов'ян, збереження незалежності кожного слов'янського племені в межах федерації, встановлення народного правління і збереження цілковитої рівності співгромадян, незалежно від їх християнських віросповідань і стану. Правління, законодавство, право власності і освіти всіх слов'ян мали грунтуватися на християнській релігії.

[1] «Русская мысль», 1885, книга V, стор. 211. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] ЦДІА, фонд III Відділу, I експ., справа 81, ч. 4 за 1847 р.

Кирило-Мефодіївське товариство підготувало дві відозви: одну — до українського народу, а другу — до російського та польського народів.

Відозва до українського народу закликала слов'ян до єднання, національного визволення, ліквідації кріпосного права. Кожний народ, говорилося у відозві, повинен мати свою мову, свою літературу, свій громадський устрій — республіку; всі слов'яни повинні об'єднатися в федеративну республіку на основі рівності, свободи, парламентського управління і відсутності різних станів.

У відозві до російського і польського народів зазначалося, що необхідно разом обміркувати важливу справу спільного рятунку, прокинутись від сну-дрімоти, знищити в серцях своїх безрозсудну ненависть один до одного, навіяну царями і панами на загальну погибель свободи. «Засоромтесь ярма, яке лежить на ваших плечах,— говорилося у відозві,— засоромтеся власної своєї зіпсованості... прокленіть святотатственні імена земного царя і земного пана».

У цій своїй відозві кирило-мефодіївці особливо підкреслювали, що для єднання слов'ян необхідно насамперед вигнати з свого середовища дух невір'я і закостенілості.

При цьому слід відзначити, що слов'янські ідеї кирило-мефодіївців, основу яких становила демократична солідарність слов'ян, були прямою протилежністю широко розповсюдженому на той час панславізму, в основі якого, як відомо, лежала ідея об'єднання слов'янських країн під егідою російського царизму, ідея створення слов'янської федеративної монархії на чолі з російським самодержавством.

Значення програми, статуту, правил і відозв кирило-мефодіївців величезне. Їх зміст свідчить про те, що товариство було справді політичною організацією, яка, незважаючи на те, що більшість її членів мала помилкові і невірні погляди, які знайшли відображення у програмних документах, ставила перед собою політичні завдання і самим фактом свого існування, всупереч жорстокостям царських властей, свідчила про активізацію суспільно-політичного визвольного руху на Україні.

У статті про Україну, вміщеній у «Колоколе», О. І. Герцен писав, що ідея пробудження сучасних народностей на Україні в особі Кирило-Мефодіївського товариства з самого початку набрала форми конкретної програми.

«Але ідея панславізму,— писав він,— прищепилася на Україні зовсім не так, як у Москві, де вона виявлялася або в прагненні збагнути смисл тропарів і букварів, або в риторичних похвалах старомосковській Русі, під які боязливо підкладалась всеросійському престолові надія простерти коли-небудь царствену десницю на слов'янські народи і уготувати їм жадану долю України і Польщі. В Україні ця ідея зараз же втілилася у світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим виникло переконання, що тільки цим, і тільки таким шляхом Україна може піднятися з занепаду і зберегти свій власний, так несправедливо і безжалісно зневажений образ. Молодь Харківського і Київського університетів швидко стала пройматися цими ідеями» [1].

Висуваючи як одне з найважливіших завдань боротьбу за звільнення слов'янських народів від іноземного іга, за незалежність і єдність їх, за створення слов'янської федерації, представники Кирило-Мефодіївського товариства і насамперед його революційно-демократичного крила цим самим об'єктивно піддавали критиці дуже поширені, особливо в Німеччині, антислов'янські теорії, серед яких особливо вирізнялася теорія німецького філософа-ідеаліста XIX ст. Гегеля та його послідовників.

Як відомо, Гегель був ідеологом німецької буржуазії. Налякана революційним рухом народних мас, німецька буржуазія нездатна була до активних політичних дій і віддавала перевагу не одвертій боротьбі проти феодалізму та монархії за капіталістичні перетворення, а компромісові з ними, пристосуванню до існуючих монархічних порядків, плазуванню перед дворянством. Щождо зовнішньополітичної позиції, то вона цілком і повністю підтримувала традиційну експансивну політику монархічної і військової кліки, пануючої в той час у Німеччині, політику, розраховану насамперед на загарбання і поневолення слов'янських народів.

Така політика і життєва практика німецької буржуазії знайшла відображення у філософській концепції Гегеля, яка відзначалася суперечністю між ідеалістичною системою і діалектичним методом.

[1] А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под редакцией М. К. Лемке, т. IX, 1919, стор. 480.

Філософія Гегеля — це філософія об'єктивного ідеалізму. В його основі лежало вчення про абсолютну ідею, яку Гегель розглядав як надприродне, незалежно від природи і поза нею існуюче начало всього сущого. Уся різноманітність предметного, почуттєвого світу, тобто природи і суспільства, є творінням абсолютної ідеї, виявленням її сутності.

Таким чином, абсолютна ідея за Гегелем, як указував К. Маркс, є деміургом, творцем дійсності. Абсолютна ідея, прагнучи до самопізнання, створює собі почуттєву, матеріальну оболонку у вигляді природи і суспільства. На певній стадії абсолютна ідея досягає свого повного самопізнання і процес розвитку, таким чином, завершується. Розглядаючи в цьому аспекті німецьку монархічну державу, Гегель прийшов до висновку, що в її особі абсолютна ідея моральності досягла своєї досконалості, свого повного розкриття і тому вона є ідеалом соціального устрою. Саме тому німецька держава розумна, а через це справжня й вічна. Отже, в німецькій нації абсолютна ідея моральності знайшла своє найвище виявлення. І тому вона і тільки вона може бути оплодотворяючим началом для інших націй.

Щодо методу Гегеля, то він був діалектичним. На основі ідеалізму Гегель всебічно розвинув діалектику як учення про розвиток шляхом боротьби протилежностей, висловив геніальну догадку про нерозривну єдність законів мислення і законів об'єктивного світу, внісши тим самим значний вклад в історію філософії.

Якщо ідеалістична система Гегеля була обгрунтуванням кінця, межі розвитку, то діалектика усе це руйнувала і відкидала, проголошуючи все існуюче тимчасовим, минущим, перехідним до більш високого вдосконалення шляхом боротьби суперечностей, заперечення заперечень. Але оскільки Гегель був ідеологом німецької буржуазії, то, зрозуміло, реакційна ідеалістична система превалювала над його діалектичним методом, який був несумісним з інтересами німецької буржуазії, боягузливої, нерішучої, мізерної, як її назвав Енгельс.

Як відомо, діалектика Гегеля стала одним із джерел марксизму. В. І. Ленін вказував, що без німецької філософії, і особливо філософії Гегеля, ніколи б не створився німецький науковий соціалізм, тобто соціалізм Маркса і Енгельса. Але Маркс і Енгельс не могли взяти її в

такому вигляді, якою вона була у Гегеля, бо діалектика Гегеля була органічно пов'язана з його ідеалістичною системою. Тому Маркс і Енгельс узяли «раціональне зерно» діалектики Гегеля, очистили його від ідеалістичної лузги і на основі матеріалізму та досягнень науки створили діалектику матеріалістичну, перетворивши таким чином діалектику в справжню науку. Щодо ідеалістичної системи Гегеля, то вона стала основою виникнення цілого ряду реакційних теорій XIX і XX ст. як у галузі філософії (неогегельянці, молодогегельянці і т. п.), так і в галузі соціології, наприклад, «істинні соціалісти».

Ця ідеалістична система стала одним з основних джерел німецького націоналізму, який був розвинутий і спрямований як самим Гегелем, так і його послідовниками, головним чином проти слов'янських народів, завершившись пізніше, в пангерманізмі, в цьому найбільш крайньому шовінізмі найбільш агресивних представників німецької буржуазії і юнкерства.

У «філософії права» і в «філософії історії» Гегель всіляко намагався обгрунтувати необхідність підкорення слов'янських народів німецькому народові, розчинення їх, як він висловлювався, у «німецькому елементі».

На доказ цього він створив цілу концепцію, згідно з якою в основі всесвітньої історії лежать ніби чотири начала абсолютної ідеї. «Відповідно до цих чотирьох начал існують ч о т и р и всесвітньоісторичні царства, а саме: 1) с х і д н е, 2) г р е ц ь к е, 3) р и м с ь к е, 4) н і м е ц ь к е»[1]. Абсолютна ідея моральності у своєму розвитку пройшла три перших періоди, а на четвертому, тобто німецькому царстві, завершилась, повністю розкрила себе у формі німецької держави. Тому німецька держава, як твердив Гегель, повинна бути визнана єдиним носієм усього кращого і панувати над усіма народами, бо тільки «німецькі народи мають властивість бути носіями більш високого принципу духу» і «здійснювати ідею як абсолютно розумну мету»[2].

У цьому зв'язку Гегель створив невірне і реакційне вчення про винятковість німецького народу, про неповноцінність і відсталість слов'янських народів, про нездатність їх до самостійної діяльності і творчості. Він навіть виключав слов'ян із загального огляду як історичний

[1] Г е г е л ь. Сочинения, т. VII, М.— Л., 1935, стор. 358.
[2] Г е г е л ь. Сочинения, т. VIII, М.— Л., 1935, стор. 332, 333.

народ, називаючи їх просто людською масою. «...Уся ця маса,— каже Гегель,— виключається з нашого огляду тому, що вона досі не виступила як самостійний момент у ряд виявлень розуму в світі» [1].

Така в небагатьох рисах реакційна суть філософії і антислов'янської концепції Гегеля, про яку ми сказали в рамках відношення її до розглядуваного нами питання.

Таким чином Т. Г. Шевченко і його однодумці в Кирило-Мефодіївському товаристві об'єктивно вийшли в критику філософії Гегеля, тому що антислов'янські ідеї і антислов'янські політичні заклики реакційних кіл головним чином випливали з гегелівської філософії.

З творчості Т. Г. Шевченка, із свідчень членів Кирило-Мефодіївського товариства, особливо Гулака, Навроцького, Тулуба та інших, а також з автобіографій і листування деяких членів товариства та інших документів видно, що учасники Кирило-Мефодіївського товариства, особливо його революційно-демократичного крила, висунувши як найважливішу ідею — ідею визволення і об'єднання слов'ян, тим самим об'єктивно виступали з критикою реакційної суті ідеалістичної системи Гегеля і його антислов'янської концепції. Спеціальних і прямих виступів кирило-мефодіївців проти Гегеля не було, але дух і характер їх слов'янської концепції безумовно був спрямований проти нього, тому що в його особі антислов'янські погляди на той час набули закінченої реакційної форми. Виступаючи проти німецьких псевдовчених, що принижували слов'ян і зводили на них наклеп, Кирило-Мефодіївське товариство проголосило при цьому, що плем'я слов'ян, об'єднавшись, може і повинно скинути іноземне ярмо і показати нові, ще небачені успіхи в усіх галузях громадського і духовного життя народів.

Хід історичного процесу відкинув геть антислов'янські теорії і підтвердив, що слов'янські народи відігравали і відіграють видатну роль в історії людства. Хід історичного розвитку також показав, що виступ кирило-мефодіївців і насамперед їх революційно-демократичної частини на захист слов'ян мав величезне прогресивне значення не тільки для України, але й для всіх слов'янських народів і збігався з поглядами прогресивних і революційних діячів інших слов'янських народів.

---

[1] Гегель. Сочинения, т. VIII, М.—Л., 1935, стор. 330.

Однак ліберальна частина членів Кирило-Мефодіївського товариства і насамперед П. Куліш та М. Костомаров, виступаючи на захист слов'ян та слов'янської федерації, стояли на ідеалістичних і реформістських позиціях, категорично заперечували революційну боротьбу як єдино вірний шлях розв'язання слов'янської проблеми, вважаючи освіту народу, до того ж освіту в релігійному дусі, головним засобом. Куліш, наприклад, твердив, що «сам собою настане час, коли від нашого слова впадуть стіни єрихонські». Нарешті, Куліш і Костомаров висловили реакційну, націоналістичну ідею про месіанство України, що ніби тільки Україна здатна здійснити ідею визволення і об'єднання слов'ян і очолити цей процес.

Навколо вироблення програми, статуту та інших документів розгорнулася в самому товаристві жорстока боротьба. Ліберальна частина товариства, влучно названа видатним українським письменником П. Грабовським «книжними членами братства», в розв'язанні питання про кріпосництво покладала надії не на народ, а на кріпосників-поміщиків, яких нібито можна переконати в неморальності кріпосництва, а тому звільнення селян від кріпосницького іга, як твердив зокрема П. Куліш, «для нас було останнім ділом».

Таким чином, ця частина кирило-мефодіївців стояла далеко від життєвих інтересів і становища кріпосних селян і підходила до рішення питання ідеалістично, в інтересах поміщиків і буржуазії, зовсім не торкаючись тяжкого становища селянства, заперечуючи класову боротьбу і найголовніше завдання — звільнення селян від кріпацтва — вважаючи останнім ділом. Рівність громадян Куліш та його послідовники зводили тільки до рівності духовної, що виражалося головним чином у християнському віросповіданні, де через покірливість і миролюбність можна досягти громадянської рівності.

Незадовго до організації товариства, у 1846 році, П. Куліш видав під псевдонімом лікаря Гладкова свою брошуру «Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта, способ управлять имением», в якій він всіляко вихваляв кріпосників-поміщиків. Він писав: «Дуже зручні і чисті хати, народ здоровий, веселий і добре одягнений; у кожного селянина повний двір коней і худоби... Само поводження зі мною селян здалося мені якось облагородженим: я знайшов у них чемність без

дурного страху і здивування до проїжджого, що мене дуже цікавило і водночас втішало... Казав собі в думці: «Як багато залежить не тільки матеріальний, але й моральний добробут від поміщика. (Розрядка моя.— *І. Н.*). Треба йому мати тільки безкорисливість і справедливість, щоб селяни стали заможними і щасливими».

З подібною програмою Куліша та його послідовників звичайно не міг погодитись Т. Г. Шевченко, який на той час уже твердо стояв на позиціях революційної демократії. Ось чому в Кирило-Мефодіївському товаристві розгорнулася ідейна боротьба, внаслідок якої, як зазначалося раніше, фактично створилося дві течії, два крила,— революційно-демократичне на чолі з Шевченком і ліберально-поміщицьке на чолі з Кулішем та Костомаровим, хоч останній спочатку займав дещо хитку позицію. Перша течія відображала інтереси широких мас українського закріпаченого селянства, друга — інтереси українських ліберальних поміщиків і виникаючої української буржуазії, які вже тоді, під виглядом рівноправності й незалежності, прагнули до неподільної експлуатації народних мас своєї нації. Навколо Т. Г. Шевченка згуртувалась найпрогресивніша частина товариства — Микола Гулак, Олександр Навроцький, Іван Посяда та інші, хто цілком поділяв погляди Т. Г. Шевченка про необхідність насильственої ліквідації самодержавства і кріпосництва, про створення республіки і на цій основі об'єднання всіх слов'янських народів.

Представники революційно-демократичного крила вимагали від членів товариства активних дій по підготовці народного повстання проти самодержавства і поміщиків на Україні, розраховуючи, що таке повстання буде підтримане всіма слов'янськими народами. Вони добилися, що в так званому «Законі божому» було записано: «...підведеться Україна з своєї могили і знову промовить до братів-слов'ян і почує пробудження її і повстане Слов'янщина, і не лишиться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні селянина, ні холопа ні в Великій Русі, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»[1].

[1] ЦДІА, фонд III Відділу, I експ., справа 81, ч. 4 за 1847 р.

Шлях до розв'язання цього завдання Шевченко та його однодумці бачили в розгортанні широкої пропагандистської роботи серед кріпосного селянства, спрямованої на роз'яснення причин тяжкого становища трудових мас, на переконання, що тільки боротьбою проти самодержавства і кріпосництва можна звільнитися від соціального і національного гніту. З цією метою вони пропонували створювати групи агентів на периферії, навколо яких повинні були збиратися всі революційно настроєні елементи. Усі члени товариства повинні були йти в народ, готувати його до вирішального бою з царизмом і поміщиками.

Незважаючи на те, що революційно-демократичний напрям у Кирило-Мефодіївському товаристві на чолі з Т. Г. Шевченком становив меншість, вплив його революційних ідей був настільки великий і провіщав такі великі події в розвитку класової боротьби, що це викликало страх у більшості кирило-мефодіївців — лібералів і націоналістів. Про це зокрема свідчить ряд висловлень Куліша, які він робив як у часи існування товариства, так і після його розгрому. Так, наприклад, у книжці «Хуторна поезія», виданій у 1882 році, він вмістив вступну статтю під назвою «Історичне оповіданнє», присвятивши її повністю Кирило-Мефодіївському товариству. У цій статті він писав: «На моє горе, дізнався я, чи краще сказати догадався з кореспонденції, що моє київське братство щось ладить собі інше, ширше і небезпечніше від нашої первохристиянської комуни»[1]. І далі, говорячи про можливість повстання українського народу, особливо бідноти, він з гіркотою заявляє: «Добре, якщо заговорять мовою інтелігенції. А ось біда, коли дика сила деспотизму викличе з пекла дику силу рабства!»[2]

З цього видно, що страх перед революційними діями, страх перед народом, який з однаковою ворожістю і ненавистю ставився до поміщиків та їх слуг, незалежно від того, якої вони національності, об'єднував уже тоді Куліша і його однодумців з українськими поміщиками, з російськими монархістами.

Коли товариство було розкрите, а його учасники заарештовані і допитані, зразу виявилася стійкість, відда-

[1] П. А. Куліш. «Хуторна поезія», 1882, стор. 11.
[2] Там же, стор. 39.

ність і принциповість їх у залежності від ідейної і політичної позиції, яку вони займали в товаристві. Куліш і Костомаров всіляко каялися і ціною будь-яких обіцянок випрошували помилування.

Т. Шевченко, М. Гулак на противагу їм виявили мужність, стійкість і готовність іти на будь-які жертви в ім'я ідеї визволення народу. На допиті в III Відділі Т. Г. Шевченко сміливо заявив, що, «будучи ще в Петербурзі, я чув скрізь зухвалі та осуджуючі слова на государя і уряд. Повертаючись у Малоросію, я почув ще більше і гірше між молодими і між статечними людьми; я побачив злидні і жахливе гноблення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами, і все це робилось і робиться іменем государя і уряду» [1].

Тому не дивно, що царські сатрапи визнали Т. Г. Шевченка одним з найбільш важливих і небезпечних злочинців на тій підставі, що він «писав вірші малоросійською мовою найпідбурливішого змісту». А через те, що він здобув славу великого письменника, вірші його, на думку цих сатрапів, були «удвоє шкідливі і небезпечні» [2].

Царський уряд жорстоко розправився з Т. Г. Шевченком і одним з найближчих його однодумців М. І. Гулаком. Як відомо, за «височайшим повелінням» царя Миколи I Т. Г. Шевченко був засланий «рядовим в окремий Оренбурзький корпус з правом вислуги, під найсуворіший нагляд із забороною писати і малювати, і щоб від нього ні в якому разі не могло виходити підбурливих і пасквільних творів» [3], як повідомляв начальник III Відділу граф О. Ф. Орлов військовому міністру князю О. І. Чернишову. А Гулак був ув'язнений на три роки до Шліссельбурзької фортеці.

Тимчасом до керівників ліберально-дворянського напряму Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема до Куліша і Костомарова, царський уряд поставився м'якіше, обмежившись засланням, а незабаром усі вони були поновлені в правах.

Власне кажучи, значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, ідей, висунутих ним, зокрема ідей

---

[1] «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства», Київ, 1915, стор. 66.

[2] Газета «Путь Правды». № 20, від 25 лютого 1914 р.

[3] ЦДІА УРСР, справа з фонду «Военного министерства, департамента имперского», 1847—1850 рр., № 584, стор. 1.

визволення слов'ян, величезне. Невипадково шеф жандармів граф Орлов у своєму листі від 26 травня 1847 р. писав про те, що «думки останніх про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними й інші підвладні Росії народи до бажання існувати самобутньо».

Незважаючи на помилки в своїй діяльності, Кирило-Мефодіївське товариство, під тиском і впливом його революційно-демократичного крила, внесло серйозний вклад в загальноросійський прогресивно-революційний рух того періоду.

Тому не випадково, що на протязі багатьох десятиліть ліберальні й буржуазно-націоналістичні елементи намагалися всіляко принизити і перекрутити роль та значення Кирило-Мефодіївського товариства, затушувати роль і вплив у ньому Т. Шевченка, його послідовну і рішучу боротьбу проти лібералізму і націоналізму за революційний демократизм. Одні з них твердили, що товариство не мало політичного характеру, а було релігійно-філософською організацією (В. Б. Антонович), інші презирливо називали товариство компанією, в якій єдиною порядною людиною був Костомаров (С. М. Щоголев), треті доводили, що головне в товаристві становила ідея месіанства України (М. С. Грушевський), то, нарешті, оголошували традиції кирило-мефодіївців шкідливими, а їх слов'янські ідеї реакційними. Знайшлися й такі, хто всупереч усім фактам доводив, що Шевченко в товаристві ні з ким ідейно не розходився і своєї окремої лінії не вів.

Буржуазно-націоналістичні «шевченкознавці», прагнучи опорочити ім'я великого поета, принизити значення його творчості і применшити його видатну роль у боротьбі народних мас України проти царизму і поміщиків за соціальне і національне визволення, намагалися «довести», що основною, провідною тенденцією у розвитку суспільно-політичної думки на Україні, починаючи з 40-х років XIX століття, був не революційний демократизм, а лібералізм і поміщицько-дворянський націоналізм. Вони твердили, що нібито Куліш і Костомаров були справжніми громадськими діячами, учителями і літературними опікунами Т. Г. Шевченка.

Це була явна і груба фальсифікація творчості і громадсько-політичної діяльності великого поета-революціонера Т. Г. Шевченка, обурливий наклеп на великого Коб-

заря. Але все це потрібне було націоналістам для того, щоб принизити його роль у розвитку революційно-демократичних ідей на Україні, применшити класову суть і значення його творчості у визвольній боротьбі українського народу, затушувати класову боротьбу в середині української нації, глашатаєм якої був Тарас Шевченко.

* * *

Слов'янські ідеї Т. Г. Шевченка, що займали в його суспільно-політичних поглядах значне місце, становлять величезний інтерес. Як зазначалося вище, ще задовго до організації Кирило-Мефодіївського товариства, Т. Г. Шевченко багато приділяв уваги і писав про слов'ян, про боротьбу їх за свободу в минулому, про необхідність завоювати цю свободу в сучасному.

Є всі підстави стверджувати, що Шевченко на основі революційного демократизму вперше не тільки в Росії, а і в цілому світі висловив найбільш повно і послідовно ідею слов'янського єднання.

Перебуваючи в товаристві, він займав особливу позицію у слов'янському питанні.

Палко підтримуючи ідею визволення слов'ян від чужоземної неволі і об'єднання їх на началах добровільності, Т. Г. Шевченко при цьому енергійно виступав проти лібералізму і реформістських методів у розв'язанні слов'янської проблеми, різко осуджував євангельський спосіб здійснення ідеї слов'янської федерації на основі братолюбства і терпіння. На відміну від Куліша та інших він вважав можливим здійснити цю ідею тільки на основі революційної боротьби кріпаків проти кріпосництва і царизму, а не на основі євангельської проповіді християнського миролюбства, смиренного просвіщення мас, яке на ділі прирікає трудящих на страждання, рабство і безправність.

Усіма силами Т. Г. Шевченко і його прихильники боролися проти пустого славослов'я, вимагаючи активних дій, рішучої політичної боротьби. Т. Г. Шевченко різко виступав проти зведення слов'янської проблеми до пустої фрази, якою вона була для більшості членів товариства, бо він розумів, що український народ не зможе завоювати собі свободу поза спільною боротьбою всіх слов'янських народів і насамперед братнього російського народу.

Цю позицію Т. Шевченка енергійно і послідовно відстоював однодумець поета, один з організаторів товариства М. І. Гулак. На допиті 15 травня 1847 року, під час очної ставки Гулака з провокатором Петровим, останній показав таке: «Гулак у грудні 1846 року виявив прямо революційні прагнення тим, що, гадаючи об'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він сподівався досягти цього підбуренням слов'ян до повстання проти верховних властей їх; говорив, що при цьому товариство буде діяти миролюбно по відношенню до царської фамілії, але якщо переворот буде здійснений, а государ не побажає відмовитися від верховної влади, то необхідно примусити пожертвувати царською фамілією; що засоби для підбурення до повстання мав на увазі такі: роз'яснення народові в найневигіднішому вигляді всіх розпоряджень уряду, поїздки по селах для зближення з селянами і поширення між ними ідеї про народне правління; що дехто уже їздить з цією метою; що заснування шкіл і видання книжок для простого народу було задумано з тією ж метою; що з освітою черні повстання неодмінно виникне, якщо не в даний час, то в майбутньому поколінні; що у Гулака часто збиралися його друзі і зараз же починали розмову про здійснення спільного їх наміру, і що більш за всіх у цьому діяв сам господар (Гулак)»[1].

М. І. Гулак не заперечував цих показань, заявивши, що «можливо вели якісь розмови, але він не пам'ятає їх змісту» [2].

Яскраво виражена революційно-демократична позиція Т. Г. Шевченка та його послідовників була явно не до душі ліберальствуючим членам товариства. Куліш та інші вважали, що основним завданням Кирило-Мефодіївського товариства має бути «поширення ідей слов'янської єдності шляхом літературним». Т. Г. Шевченко і його послідовники закликали готувати народні маси до збройного повстання проти іноземних поневолювачів, проти кріпосників і царизму, що гнобили трудящі маси слов'янських народів так жорстоко, що багатьом з них навіть заборонялося розмовляти рідною мовою.

Свої погляди в питанні єдності та свободи слов'янських народів Т. Г. Шевченко найбільш яскраво і повно

[1] ЦДІА, фонд III Відділу, I експ., справа 81, ч. 2 за 1847 р.
[2] Там же.

висловив у поемі «Єретик», написаній у жовтні—листопаді 1845 року.

Цю поему він присвятив відомому чеському вченому Павлу Шафарику, який боровся за звільнення чеського народу від австро-німецького панування і сваволі Ватікану.

«Єретик» — це чудова пісня про героїчну боротьбу чеського народу на чолі з Яном Гусом проти австро-німецьких загарбників і католицького обскурантизму, носієм якого був папа римський — «чернець годований», як його називав Т. Г. Шевченко; це про папу писав поет, що він:

Людською кров'ю шинкує
І рай у найми оддає![1]

Чеський народ у XV столітті довго і вперто боровся проти своїх поневолювачів. Натхненником цієї боротьби був Ян Гус, прославлений національний герой, що віддав життя своє за свободу чеського народу. Т. Г. Шевченко схилявся перед Гусом як перед видатним борцем проти католицької реакції, як перед справжнім народним героєм, що віддав усе, навіть життя, за врятування своєї вітчизни.

У поемі «Єретик» поет показав, що загарбники, зокрема німецькі загарбники, на протязі ряду століть прагнули роз'єднати, посварити слов'янські народи, щоб легше було поневолити кожний із них окремо:

...Німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єднила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію[2].

Слід зауважити, що Т. Г. Шевченко ніколи не змішував агресивної політики пануючих класів Німеччини з німецьким народом. Про німецький народ, про його великих і прогресивних діячів він багато разів і з особливою теплотою відгукувався в своїх творах.

У «Щоденнику», у повістях та листах ми знаходимо

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 265. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Там же, стор. 262.

багато цікавих, важливих і прекрасних висловлень поета про багату культуру, створену німецьким народом; музику, створену великими німецькими композиторами Моцартом, Бетховеном, він називав чарівною.

Зате про німецьких загарбників і гнобителів, так само як і про загарбників та гнобителів інших національностей, він завжди говорив з гнівом і ненавистю.

З винятковою художньою майстерністю, політичною гостротою, з почуттям глибокої пошани і любові до чехів поет показує їх героїчну боротьбу проти іноземних загарбників, ту самовідданість і героїзм, з якими вони відстоювали свою свободу і незалежність. Т. Г. Шевченко прославляє натхненника цієї боротьби Гуса насамперед за те, що той стійко і мужньо переніс усі жорстокості і катування за справу свого народу, не поступившись жодним кроком.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слов'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді [1].

Піднімаючи на щит, правдиво і з великою політичною пристрастю висвітлюючи одну з прекрасних сторінок визвольної боротьби одного із слов'янських народів у далекому минулому, Т. Шевченко хотів цим зайвий раз підкреслити славні традиції слов'янських народів, їх прогресивну роль в історії людства і підпорядкувати це справі пробудження в слов'ян прагнення до об'єднання, щоб вони стали гідними своїх славних предків і не забували, що вони — слов'янські діти. Треба всіма силами, каже поет, боротися за те,

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий! [2]

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 263.
[2] Там же, стор. 264.

Порушуючи питання про єдність слов'янських народів, Т. Г. Шевченко розумів, що свого часу слов'яни були роз'єднані завдяки зрадництву пануючих класів і їх союзу з іноземними загарбниками. В зв'язку з цим він надавав великого значення вірному висвітленню історичного минулого кожного з слов'янських народів, популяризації славних прогресивних традицій їх визвольної боротьби і поряд з цим розкривав реакційність пануючих, експлуататорських класів, які культивували антинародні ідеї націоналізму і шовінізму, замкнутості і недовір'я між народами. З палким і щирим словом звертається поет до слов'ян, закликаючи їх прозріти, розправити руки, змити луду передсудів, насамперед націоналістичних, і завоювати собі свободу:

Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду [1].

Він мріяв про той час, коли слов'янські народи завоюють свободу, коли між ними запанує справжня дружба й союз. В передмові до поеми «Гайдамаки» Шевченко писав: «Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янськая земля» [2].

В цьому зв'язку Т. Г. Шевченко показує, як панівні класи та іноземні загарбники і їх підлі найманці-націоналісти різних мастей засипали сміттям «історичної», «літературної» та «етнографічної» антинаукової писанини справжню історію народів, правду про істинну дружбу слов'янських народів.

Він вважав найважливішим завданням передових діячів і борців за справу народу показати історичну правду, боротьбу слов'янських народів за свою свободу і незалежність. Відомо, наприклад, що на протязі багатьох століть польська шляхта, з одного боку, і українські магнати, з другого, за допомогою Ватікану культивували націоналізм, недовір'я і ворожнечу між українським і польським народами. Проведенню цієї антинародної політики служили томи історичної, художньої та іншої літератури реакційних писак. Антинародна ідея ворожнечі та недові-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 266.
[2] Там же, стор. 150.

ри між польським і українським народами була оголошена панівними класами та їх слугами основним принципом національного розвитку і національних стосунків.

Іще в поемі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченко дає відповідь на дуже важливе питання: хто саме винний у розбраті, в багатовіковій кривавій війні між Україною і Польщею.

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти[1].

Викриваючи підлість і зрадництво багатіїв-магнатів та їх прислужників щодо свого народу, а також іноземних загарбників, їх прагнення розпалити ненависть одного народу проти іншого і на кровопролитних війнах зміцнити своє панування, Т. Г. Шевченко в своїй драмі «Никита Гайдай», написаній у 1841 році російською мовою, вказував:

...магнаты...
Несчастной черни палачи!..
Они коварны: их словам
Не должно верить простодушно...
Они обманут...[2]

Застерігаючи пригноблені маси від обману магнатів, Шевченко вірив сам і силою художнього, щирого, правдивого слова переконував своїх читачів у тому, що прийде день, коли народи все зрозуміють і покінчать з кривавими деспотами. Поет висловлює надію на те, що мудрістю своєю, великою силою свободолюбства, самовідданою боротьбою слов'янські народи кінець кінцем погасять полум'я розбрату.

У цій же драмі устами головного героя Микити Гайдая, автор каже:

«Славяне! несчастные славяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междоусобными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игралищем ино-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 120. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 64.

племенників? Настанет ли час искупления? Придет мудрый вождь из среды вашей погасить пламенник раздора и слить воедино любовию и братством могущественное племя!» [1]

Поет глибоко вірив, що неминуче прийде той час, коли слов'янські народи зруйнують режим деспотії, національного приниження і рабства, коли між ними настане справжня дружба і єднання:

...Настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони
на гордій тіарі!
Розпадуться! [2]

коли слов'янські ріки зіллються в єдине море братнього союзу, в якому

...попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях [3],—

і що саме слов'янські народи «мир мирові подарують і славу вовіки» [4].

Слов'янські ідеї Т. Г. Шевченка переконливо і граничнo виразно показують, що він є великим загальнослов'янським поетом і політичним борцем, який вніс гідний вклад у скарбницю визвольних ідей і революційної боротьби слов'янських народів.

Але Шевченко як поборник дружби народів, як великий революціонер-демократ і гуманіст, будучи вільним від ідеї слов'янської винятковості і непримиренним борцем проти реакційного панславізму, не обмежував свою боротьбу проти всілякого гноблення людини людиною слов'янськими народами. З однаковою силою він висту-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 67.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 265.
[3] Там же, стор. 263.
[4] Там же, стор. 264.

пав на захист гноблених народів Закавказзя, казахів, киргизів та інших. У своїх творах він закликає пригноблені народи до єдності і братерства у боротьбі проти спільного ворога — царя і поміщиків. Тому його твори були рідні і близькі не тільки слов'янським народам, але й усім іншим народам, що населяли колишню царську Росію.

Цю сторону творчості Т. Г. Шевченка з особливою силою підкреслив М. С. Хрущов, виступаючи в 1939 році на багатотисячному мітингу з нагоди відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві. М. С. Хрущов говорив: «Тарас Григорович Шевченко близький і дорогий усім народам нашої великої Батьківщини, тому що він у своїх творах висловлював думу не тільки української бідноти, але й думи трудящих усіх націй».

* * *

Значний інтерес являють погляди великого поета в питаннях історії українського народу і його культури, особливо літератури. Хоча б фрагментарно ми розглянемо деякі з них, найбільш важливі, бо питання про історичні погляди поета може бути предметом спеціального дослідження і висвітлення. В поезії, у повістях і п'єсах, в «Щоденнику» ми знаходимо багато дуже важливих і вірних висловлювань Т. Г. Шевченка про те, що головним в історії українського народу, як і в історії інших народів, була боротьба між народом і його поневолювачами, боротьба за свободу проти рабства соціального і національного. Відомо, що визвольна боротьба українського народу знайшла своє відображення в народних думах і піснях, сумних і життєрадісних, журливих і веселих, які висміювали гнобителів і закликали до знищення їх. Це багатюще джерело грунтовно і всебічно використав у своїй творчості великий поет.

«От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстро текущего Днестра,— писав Т. Г. Шевченко,— одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа: даже и песни одни и те же. Как одной матери дети. А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами

древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как например в Остроге или Корце... Что же говорят? о чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах! Могила, или курган, на Волыни и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний. Кроме разве у богатого затейника-помещика нарочно развалившийся в саду деревянный размалеванный храм Весты а ля ротонда Тиволи. Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе... Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»[1].

В історичному минулому України Т. Г. Шевченка цікавили головним чином факти і традиції визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників, проти соціального і національного гніту. Високо оцінюючи історичне минуле свого народу, його видатних діячів, Т. Г. Шевченко головну увагу приділяв боротьбі народу проти іноземних загарбників, проти царизму і кріпосництва.

У поемі «Холодний Яр», присвяченій визвольному рухові українського народу проти польської шляхти в XVIII столітті під проводом Залізняка і Гонти, Т. Г. Шевченко не тільки воскрешає в пам'яті народу одну з героїчних сторінок його історії, але й, що найголовніше, закликає український народ до нової гайдамаччини, до такого народного руху в нових умовах, який би морем розлився і змів ненависний самодержавно-кріпосницький лад. У цій же поемі Шевченко підкреслює, що згадувати про минуле заради минулого — нема чого,— воно заснуло вічним сном і ніколи не вернеться. Про минуле треба говорити заради сучасного, щоб успішно вести боротьбу з

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. IV, стор. 261—262. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

ворогами, причому говорити про таке минуле, яке б запалювало народ на боротьбу, будило мисль і віру в перемогу.

Він рішуче виступав проти тих, хто фальсифікував історію України, хотів опорочити народний рух, показати старовину як золотий вік, з тим щоб відвернути народні маси від активної боротьби, убити спогади про героїзм предків. Історику-монархісту О. Скальковському, який назвав гайдамаків, тобто повсталих селян проти панів-феодалів, розбійниками, грубою черню і т. д., а саме повстання «чорною плямою в нашій історії», а також Кулішеві, який, вторуючи монархістам, твердив, що гайдамаччина— це, мовляв, «шаленство розгнузданої юрби», «шкідливий і морально-гріховний спалах інстинкту черні», Шевченко дає гнівну відповідь:

Не сховаєте! Над Яром
Залізняк витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона.
Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Їй-богу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воины,—
Розбойныки, воры.
Пятно в наший истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований

У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру [1].

В названій поемі, розповідаючи про героїчну боротьбу гайдамаків, які почали свій похід проти польських панів з Холодного Яру, Т. Г. Шевченко не тільки захищає їх від наклепів і нападок дворянсько-монархічних і буржуазно-націоналістичних істориків та письменників, але показує їх як справжніх борців за святую правду-волю, як справжніх патріотів, славу яких необхідно воскресити.

У цьому зв'язку дуже важливо відзначити, що, аналізуючи причини визвольних воєн українського народу проти польської шляхти, в тому числі і гайдамаччини, М. Г. Чернишевський вказував, що старі дворянсько-монархічні історики невірно їх визначали; на думку цих істориків головною причиною козацьких воєн була боротьба за незалежність України і за православну віру. Це, безумовно, відігравало величезну роль в історії українського народу, але корінною і головною причиною всіх козацьких воєн, указує Чернишевський, було прагнення польських панів відняти громадські права у населення України: «Коли б не це прагнення,— продовжує він,— всі інші причини чвар

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 338—339.

могли б бути усунені, часто вони навіть і усувалися, але їх усунення нічому не допомогло: як тільки польські пани знову з'являлися в Україну з своїми домаганнями, зараз же спалахувала війна. Маючи на увазі ці обставини, легко зрозуміти, чому козаки, з одного боку, часто розраховували на співчуття польського населення до своєї справи і, з другого боку, зустрічали собі багатьох ворогів між своїми одноплемінниками і єдиновірцями. Адам Кисіль, хоч був малорос і православний, дивився на Богдана і його воїнів такими самими очима, як польські пани» [1].

В ряді своїх творів Т. Г. Шевченко неодноразово висловлював надзвичайно важливу для тодішньої літератури думку про те, що в основі історії української нації лежить боротьба між холопами і магнатами. Цим самим він завдавав удару націоналістичним історикам, які вважали основою нації, провідним началом і головною силою історичного розвитку України якусь незриму, надприродну національну силу, абсолютну національну ідею, в якій збігаються і гармонують інтереси всіх станів українського суспільства.

В цьому зв'язку він вказував на те, що серцем нації є середній клас, тобто мільйони трудівників, інтересам яких мусить служити література. У «Щоденнику» він писав: «На пороки и недостатки нашего высшего общества не стоит обращать внимания. Во-первых, по малочисленности этого общества, а, во-вторых, по застарелости нравственных недугов, а застарелые болезни если и излечиваются, то только героическими средствами. Кроткий способ сатиры тут недействителен. Да и имеет ли какое-нибудь значение наше маленькое высшее общество в смысле национальности? Кажется, никакого. А средний класс — это огромная и, к несчастию, полуграмотная масса, это половина народа, это сердце нашей национальности...» [2]

Цей дуже важливий момент Т. Г. Шевченко не тільки послідовно проводив у своїй творчості, але й, виходячи з нього, оцінював попередню і сучасну йому українську літературу.

---

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, 1948, стор. 821—822.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 20. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Відомо, що видатні попередники і сучасники Шевченка в українській літературі, як, наприклад, Сковорода, Гулак-Артемовський, Гребінка, Квітка-Основ'яненко, Котляревський багато зробили для її розвитку і громадсько-політичного впливу. Їх творчість є величезним вкладом у скарбницю української національної культури. Тому вона знайшла високу загальну оцінку з боку Тараса Григоровича і була одним із джерел його творчості. Про це яскраво свідчить, наприклад, оцінка поетом творчості І. Котляревського, дана у вірші «На вічну пам'ять Котляревському». «П о к и ж и в у т ь л ю д и»,— писав Шевченко,— п о к и с о н ц е з н е б а с я є, т е б е н е з а б у д у т ь».

Тимчасом прагнучи поставити літературу на службу своєму народу, його боротьбі проти кріпосництва й царизму, дуже високо оцінюючи прогресивні досягнення української літератури, схиляючись перед такими представниками її, як Сковорода, Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Гребінка та інші. Т. Г. Шевченко разом з тим виступав проти слабостей і помилок, проти лібералізму, непослідовності та ідеалізму, що мали місце у їх творчості.

Так, наприклад, про Україну, про її минуле і особливо сучасне вони писали часто не глибоко, солодкувато, український народ зображували поза класовою боротьбою, на перший план виставляли мальовничі сторони його побуту і звичаїв, зовнішню покірливість божій волі, обережно обминаючи реальні сторони злиденного життя мільйонів пригноблених людей. Самобутність українського народу вони бачили не в славних традиціях його боротьби за свободу і незалежність, не в різноманітності його духовної творчості, сповненої душевної краси, ліризму, любові до батьківщини і ненависті до ворогів її, а здебільшого в побутових рисах.

У передмові до «Кобзаря», який він мав видати в 1847 році, Т. Г. Шевченко саме за це піддав критиці ряд своїх попередників і сучасників в українській літературі. Головним недоліком їх творчості він вважав те, що вони були далекі від народу, не хотіли бачити його таким, яким він був насправді, не знали його внутрішнього життя, дивилися на його побут з такої висоти, з якої все здавалося спокійним і святковим. Вони не тільки не виступали відкрито проти панів, але боялися навіть про це

по-справжньому подумати, і про селянина-кріпака писали, не зачіпаючи найголовнішого — його тяжкої праці на пана, його рабського становища, не прислухалися до його дум і пісень, в яких відображалась історія боротьби народу, прагнень і поривів. З цього приводу Т. Г. Шевченко писав:

«Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину, як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнацтва кайдани волочать,— то тоді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт...

Щоб знать людей, то треба пожить з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стати чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отойді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним... Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колисці од матері, а Г[улак]-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся» [1].

Не принижуючи і не применшуючи величезної ролі і значення творчості багатьох письменників — попередників і сучасників Т. Г. Шевченка, слід однак відзначити, що, на відміну від нього, у них, як відзначав М. Горький, «цілком відсутній демократизм як почуття свого історичного і соціального зв'язку з народом і як ясне уявлення про історичні життєві завдання цього народу в майбутньому» [2].

По суті кажучи, Т. Г. Шевченко поклав початок новому напрямку в українській літературі, особливо в поезії. Це напрям бойового революційного духу і нового методу — методу критичного реалізму. Великий письменник і громадський діяч, учень і послідовник Кобзаря, І. Франко писав, що могутній дух, яким він надихав українську літературу, не перестав впливати і досі, і нема українського поета і письменника, пізнішого періоду, який був би вільний від впливу цього духу. Ідеї, зачеплені Шевченком чи покладені ним в основу поетичних творів, лишаються живими й досі. І довго ще не перестануть бути провідними ідеями української літерату-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 375.

[2] М. Горький. История русской литературы, стор. 187.

ри [1]. По вказаному ним шляху пішли кращі представники української прогресивної революційної літератури: Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський.

Т. Г. Шевченко палко вітав появу кожного нового, справді народного, художнього твору в українській літературі, який сприяв розгортанню боротьби народних мас проти кріпосництва і царизму, служив справі розвитку демократичної літератури і освіти народних мас. З винятково великою увагою і батьківським піклуванням поет поставився до виступу в літературі Марка Вовчка, назвавши її «кротким пророком» і «обличителем жестоких людей неситих». Уже в перших творах письменниці Т. Г. Шевченко побачив не тільки зростання нових молодих сил в українській літературі, але й дальший розвиток і збагачення української справді народної революційної літератури. У 1857 році вийшли друком «Народні оповідання» Марка Вовчка. Повертаючись із заслання, Т. Г. Шевченко прочитав ці оповідання і в своєму «Щоденнику» 18 лютого 1858 року відзначив: «Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги» [2]. У 1859 році Т. Г. Шевченко особисто познайомився з Марком Вовчком. Він присвятив їй вірш, пройнятий винятковою теплотою і увагою до письменниці, гордістю за зростання української революційно-демократичної літератури, глибокою вірою в ростучу силу впливу прогресивної української літератури, пропагуючої слово правди:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

[1] Див. архів Франка, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Рукопис № 152, стор. 7.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 151.

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову [1].

Багата і жива, прекрасна і нещадна до ворогів трудящих мас, глибоко народна поезія Шевченка відображала живе життя українського народу, його помисли і прагнення. Вона дійсно роздирала завісу народного життя, в ній зазвучала всіма струнами народної душі і народного слова правда життя, воля до рішучої боротьби проти соціального і національного гніту. В ній яскраво відбилося прагнення передових діячів народу піднести просту людину, пробудити її до активного життя і творчості, створити нове вільне життя.

У 1860 році Т. Г. Шевченко подарував Марку Вовчку свого «Кобзаря» з таким написом: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович. Рідний і хрещений батько Тарас Шевченко». Коли ж українські націоналісти здійняли галас з приводу того, що Марко Вовчок пише твори не тільки українською, а й російською мовою, Шевченко відповів їм: «Та нехай Марко Вовчок пише хоч по-самоїдськи,— аби в його писаннях була правда». Коли Марко Вовчок їхала за кордон, він казав їй: «Гляди ж, доню, щоб ти мені написала копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок...» І цей наказ великого свого учителя Марко Вовчок виконала, створивши такі значні, правдиві і високохудожні твори, присвячені життю народному, визвольній боротьбі кріпаків, як «Кармелюк», «Невільничка» та інші.

Т. Г. Шевченко перший в українській літературі розвінчав створену кріпосниками-лібералами та їх «ученими» лакеями-націоналістами антинародну теорію «безкласовості» української нації. В багатьох своїх творах, особливо в повісті «Музыкант», він вказував на непримирен-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 290.

ність класових інтересів у середовищі українського суспільства. Описуючи бал з нагоди іменин у поміщика Галагана, Т. Г. Шевченко чітко малює два протилежні один одному класи. Ще по дорозі з Прилук до Дігтярів він, побачивши поміщицькі землі, зауважує, що «в мое сердце прокрадывалася грусть. Но грусть иного рода... для кого это поле засеяно и зеленеет?.. Глядя на оборванных крестьян, попадавшихся нам навстречу, мне представлялся этот бал каким-то нечеловеческим весельем» [1]. І далі робить такий висновок: «Бал был увенчан самым роскошным ужином и не спрыснут, не запит, а буквально был залит шампанским всех наименований. Меня просто ужаснула такая роскошь» [2].

Поряд з цією картиною нелюдських веселощів і розкошів поміщиків Шевченко показує, що робиться поряд, у величезному селі, вкрай обдертому цим же поміщиком, де на все село не знайшлося жодної коняки, жодного воза. Всюди бідність, злидні, напівголодне існування людей, безкультур'я і темнота. Розговорившись із селянином, він спитав його:

«— Куда же вы сбываете свой хлеб?

— А куда сбываем? Никуда больше, как у Дигтяри. Видите, паны там бенкетуют, а мужики голодают. — Да еще мало того: в селе, кроме корчмы, что ни улица, то и шинок, а в каждом шинке, для приману людей, шарманка играет. Вот мужик бедный и пропивает последнюю нитку под немецкую музыку. Сказано — мужик дурак» [3].

У повістях Шевченко особливо яскраво показав дику сваволю, беззаконня і знущання, які чинять поміщики-земляки над простими людьми. Особисто знаючи поміщика і предводителя дворянства Тарновського з Качанівки, Чернігівської губернії, який хвалився своєю «гуманністю» і любов'ю до братів-українців, Шевченко в одній з своїх повістей з особливою силою описав усю його нелюдськість і жорстокість, розгульний і розпусний спосіб життя, причому не тільки його, але й його рідних. Ось що він писав про сестру Тарновського, цю безсердечну вбивцю:

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 197, 198.

[2] Там же, стор. 201.

[3] Там же, стор. 113.

«Она (покоївка.—*І. Н.*) гладила утюгом своей барыне платье в воскресенье, да немного опоздала: уже во все колокола прозвонили, а платье не было готово. Вот барыня рассердилась, выхватила у нее из рук утюг, да и хвать ее нечаянно по голове так, что та, бедная, тут же и ноги протянула» [1].

Але Тарновські не одні, писав Шевченко, їх тисячі, і всіх їх, незважаючи на їхні злочинні дії, захищає від покарання закон, а саме їх слід і треба карати й таврувати як мерзенних злочинців.

Мовчати про це означає самому стати негідником і співучасником їх злодіянь. Устами героя повісті Шевченко заявляє:

«О, если бы я имел великое искусство писать! Я написал бы огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке.

Не помню, в какой именно книге я начитал такое изречение,— что если мы видим подлеца и не показываем на него пальцами, то и мы почти такие же подлецы.— Правда ли это? Мне кажется, что правда» [2].

Джерело всієї цієї мерзоти і беззаконня Шевченко бачив не тільки в огидному характері, не тільки в особистих якостях поміщиків, а в самій суті кріпосного права, в його природі.

На Україні Т. Шевченко першим змалював істинне обличчя українських панів, експлуататорів народу, правдиво показав їх ставлення до «братів»-селян, розкрив їх цілі і прагнення, які полягали в тому, щоб, нацьковуючи український народ на російський, забезпечити собі цілковите і неподільне панування над українським народом і ще більше посилити його експлуатацію. Він кинув їм гнівне обвинувачення як ворогам нації, розкрив їх звіряче обличчя:

Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, том III, стор. 229.
[2] Там же, стор. 228.

Полупанком нашим можна здивувать[1].

У повісті «Княгиня» Т. Г. Шевченко показав природу і джерела збагачення сільських глитаїв, експлуататорів, які свій добробут будують на розоренні селян, на їх горі й біді. У розмові заможний селянин одверто розповідає:

«— Господь его милосердный знает (продолжал хозяин, обращаясь ко мне), как это воно все мудро да хитро устроено на свете! Я про себя скажу: меня эти проклятые голодные года просто на ноги поставили.

— У меня своего хлеба таки было довольно, да у людей еще прикупил, как будто знал, что будут неурожаи. Вот как настал голодный год, ко мне все и сунулись за хлебом. Я хотя и вчетверо продавал дешевле, нежели паны жидам продавали, а все-таки выручил порядочную копейку. Чумаки мои одну зиму зимувалы з худобою на Дону, а другую перезимувалы за Днистром, а там голоду не було; волы, слава богу, и чумаки вернулыся живи и здоровы, да еще и соли и рыбы мени привезлы, а хлиб святый дома проданый. Вот у меня и гроши, и скотина, слава богу, жива и здорова»[2].

Аналізуючи творчість Шевченка, видатний український письменник Марко Черемшина (1874—1927) особливо підкреслював, що саме Шевченко вперше в українській літературі правдиво і переконливо, всупереч націоналістам-кріпосникам і лібералам, намалював яскравими барвами картину класових суперечностей в українській громадськості, показав, що в українському суспільстві існували сотні і тисячі «своїх» експлуататорів— дворян, поміщиків, чиновників, куркулів, які безжалісно гнобили народ, розповів зворушливими, вогненними словами про те, що відчували на собі мільйонні маси трудящих: про жорстоку експлуатацію і сваволю, огидне насильство і розпусту.

«Говорячи про чуже,— писав Марко Черемшина,— не забуває Шевченко і свого. Він вказує на Галаганів і Кочубеїв... Описуючи українське панство, не жалів Тарас

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 30. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 184—186.

красок, щоб виразно намалювати картину страшенного панського здирства і своєволі, картину огидливого насильства і розпусти, бо видів у тім панстві тоді представителів кріпацтва, видів, що ті пани:

Правдою торгують,
Людей запрягають
В тяжкі ярма, орють лихо,
Лихом засівають...

видів, що тогдішні пани, вештаючись на чужині, говорили про братерство і волю, а проте дерли як і передш шкуру з братів незрящих, гречкосіїв» [1].

Шевченко викриває всю фальш і лицемірство лжепатріотів із середовища українських панів і так званого «освіченого товариства».

Так звані «патріоти», пише Шевченко, насправді навчилися лише царя любити і польського пана. «Гірше ляха свої діти її (Україну.— *І. Н.*) розпинають» і «замість пива праведную кров із ребер точать». Для обману народу вони маскуються і підробляються під його побут, звичаї, мову, називають себе потомками гетьманів і т. д., говорять про спільність інтересів усіх українців і т. д.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год.
У свиті ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрюкуй,
Та ще в селі своїм дівчаток

[1] Марко Черемшина. Відчит в 49 роковини смерті Тараса Шевченка.

Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста [1].

Про «братолюбство» так званих «українолюбців», про їх «патріотизм» поет писав:

Кругом паскуда!
Чому ж його (пана.— *І. Н.*) не так зовуть
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! [2]

Т. Г. Шевченко показав, як поміщики та їхні освічені лакеї-ліберали зневажають, паплюжать високі, благородні, справді патріотичні почуття народу, експлуатують ці почуття в своїх класових цілях. Патріотизм панів, каже поет, такий, що вони за шматок гнилої ковбаси, хоч матір рідну попроси, то оддадуть. Пани-«патріоти» справді з братами тихо живуть, лани братами орють і їх сльозами поливають.

На противагу буржуазній теорії «єдиного потоку» він підкреслює, що серед українського народу є свої поміщики-кровопивці, які нічим не кращі за чужих, що народ їх так само ненавидить і неминуче знищить, тому що ненависть до ворога, сили і свідомість народу ростуть і міцніють. Вдало і влучно, з винятковою глибиною, яскравістю і переконливістю Тарас Григорович у вірші «Бували войни й військовії свари» писав:

Бували войни й військовії свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї;
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Ж[е]руть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені порості ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 88. (Розрядка моя.— *І. Н.*)
[2] Там же.

Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе...[1]

У критиці антинародної, націоналістичної теорії «безкласовості» української нації, у викритті фальсифікації історичного минулого українського народу, у викритті ліберально-поміщицького «патріотизму» найзначніше місце займає поема Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє».

Повернувшись у 1845 році на Україну, Т. Г. Шевченко розраховував знайти в особі «освічених» українців підтримку і співчуття до організації на Україні активної боротьби проти самодержавства та кріпосництва. Насправді ж він побачив, що більшість так званих «освічених» земляків-«патріотів» на догоду поміщикам і царизму безсоромно обманюють народні маси, торгують інтересами народу. Тяжке життя кріпосного селянства і продажність «освічених» земляків допомогли Т. Г. Шевченкові вірно оцінити обстановку, стати більш послідовним і войовничим. У цей період він і написав своє чудове «Посланіє». Це було по суті полум'яне звернення поета до інтелігенції і до народу з закликом до повстання проти панів-поміщиків і царизму.

Кріпосники, ліберали і націоналісти, каже поет в «Посланії», кричать про те, що історія України — це «поема вольного народу», що жоден народ не мав такого минулого, яке мала Україна, де не було боротьби класів, а була воля для всіх, що саме на Україні виростали правда і воля, а їх відібрала Московщина, тому треба повернути минуле, виступити проти Московщини. З обурен-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 367. (Розрядка моя.— *І. Н.)*

ням і презирством Т. Г. Шевченко відповідає їм, що ця хвалена воля:

Кров'ю... умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах! [1]

Шевченко обвинувачує панів-лібералів і націоналістів у тому, що вони разом з поміщиками — як «своїми», так і «чужими» — фальсифікують історію українського народу, історію його боротьби проти соціального і національного рабства, історію боротьби українців за зміцнення братерської дружби з єдинокровним російським народом, їх спільну боротьбу проти російського царизму і кріпосництва. Вони хочуть поховати істинну славу українського народу. Ви питаєте, каже поет, де слава народу?

В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви [2].

Поет з гнівом і ненавистю каже: ви, панове, збагачуєтесь та жирієте за рахунок трудових народних мас і в інтересах зміцнення свого панування базікаєте про братолюбство, називаючи себе патріотами і братами убогих! А насправді ви — найпідліші вороги українського народу; прочитайте знову все про минулу славу України,—

Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите... [3]

всю правду і справжню історію — тоді усе буде виглядати інакше. Тоді стане ясно, пише Т. Г. Шевченко, що ви—

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 333.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 227.
[3] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 334.

гнобителі і вороги українського народу, торговці правдою і волею, ви завжди діяли проти народу, вкупі то з польськими панами, то з російськими поміщиками, шукаючи для себе, де було б краще і спокійніше для вас, а не для народу; бережіться, застерігає поет не тільки мертвих і живих, але й ненароджених ще панів, бо народ усе бачить, усе знає, він ненавидить вас і взнає, яка на вас шкура, і жорстоко розправиться з вами.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра.
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих гречкосіїв;
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде.

Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять![1]

Буржуазно-націоналістичні писаки типу Маланюка, Смаль-Стоцького, Лотоцького, Донцова та інших, намагаючись принизити і перекрутити смисл цього важливого твору, своїм вістрям спрямованого проти націоналізму усіх мастей, твердили, що «Посланіє» Т. Г. Шевченка виросло на грунті безмежної любові поета до України взагалі, до панів-земляків, бо він нібито однаково співчутливо ставився до всіх українців — до поміщиків і кріпаків, до панів і бідняків, що взагалі його муза — це муза всепрощення і братолюбства. Ця щонайгрубіша фальсифікація поглядів поета розрахована на тих, хто не читав Т. Г. Шевченка або не хотів нічого зрозуміти в його революційній творчості, в його соціально-політичній концепції, і мала на меті використати велику творчість Коб-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 331—332. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

заря, таку популярну в народі, у своїх націоналістичних, антинародних цілях.

Критикуючи «теорію» безкласовості української нації і лжепатріотизм націоналістів, Т. Г. Шевченко виступає як справжній патріот, що безмежно любить свою рідну Україну, український народ, і саме тому завжди і скрізь виступає як непримиренний ворог гнобителів народу, як полум'яний борець за визволення України від катівства царизму і сваволі кріпосників.

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю! [1]

Патріотизм великого поета, що скрізь і всюди виявлявся у безмежній любові до народу, до батьківщини, в пекучій ненависті і непримиренності до ворогів внутрішніх і ворогів зовнішніх, в розвитку братерської єдності українського і російського народів, виражав патріотизм українського народу, його любов до своєї батьківщини, свідомість необхідності братерства між народами.

Видатний український поет, учений і політичний діяч І. Франко, порівнюючи «Посланіє» Т. Г. Шевченка з «Хуторною поезією» Куліша, відзначав, що твори великого Кобзаря своїм ідейно-політичним змістом цілком протилежні і ворожі писанням Куліша, що коли б навіть під цими писаннями не було прізвища Куліша, то й тоді кожний одразу впізнав би, з якого гнізда цей птах.

«Хуторна поезія» Куліша була пройнята пропагандою містики і релігії, лібералізму і націоналізму. А Т. Г. Шевченко виступав борцем проти містики і релігії, проти кріпосництва, царизму та націоналізму.

Куліш виступав у «Хуторній поезії» проти прогресу і культури, заявляючи, що тільки в хуторах містяться істинні джерела культури українського народу, звідки їх треба брати, поширювати і множити. Т. Г. Шевченко ж у своєму «Посланії» говорить, що саме в розвитку прогресу і культури, в боротьбі за свободу і незалежність порятунок українського народу.

У «Хуторній поезії» Куліш паплюжить історію україн-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 25.

ського народу, зводить наклеп на народ, обвинувачуючи його в безчесності, і твердить, що народ споконвіку славився гіркими п'яницями і розбишаками великими.

Т. Г. Шевченко, навпаки, доводив, що кров'ю своєю український народ вписав блискучі сторінки в історію боротьби за свободу, і в найтяжчі періоди свого життя цей народ виявляв героїзм і безмежну любов до своєї батьківщини, висуваючи з свого середовища дійсно великих людей.

Куліш називав великого сина українського народу Богдана Хмельницького зрадником. Т. Г. Шевченко ж, зрештою, бачив у ньому славного патріота своєї батьківщини, мудрого державного діяча і полководця.

Франко цілком вірно відзначав, що Куліш не любив український народ, як не любив він і російський народ. А Т. Г. Шевченко був полум'яним патріотом своєї батьківщини, пристрасним борцем за інтереси пригнобленого народу, великим поборником дружби українського народу з братнім російським народом.

У своїх творах Т. Г. Шевченко вперше показав прогресивну роль Запорозької Січі в історії визвольного руху українського народу. Як відомо, Запорозька Січ була могутньою військовою організацією українського народу. Запорозькі козаки завдавали нищівних ударів і не раз примушували тремтіти султанську Туреччину, кримських татар і польську шляхту. Спираючись на цю військову організацію, український народ у багатолітній героїчній боротьбі зумів розбити польсько-шляхетські війська і їх українських найманців, скинути з себе шляхетське ярмо і здійснити возз'єднання з великим братнім російським народом. З винятковою силою і художньою красою Шевченко оспівав патріотизм і героїзм, військову майстерність і доблесть запорожців, що вкрили себе невмирущою славою.

Українські буржуазні націоналісти не залишили поза увагою і використали в своїх ворожих цілях у спотвореному вигляді висловлення Шевченка про таку важливу сторінку в історії українського народу, як козаччина. Вони прагнули показати її абстрактно, поза конкретним життям українського народу, як єдину монолітну масу, в якій не було ніяких внутрішніх конфліктів, суперечностей, боротьби, як указував поет, між магнатами і холопами, між свободою і неволею.

Після смерті великого Кобзаря видатний український письменник П. Грабовський, спираючись на творчість Т. Г. Шевченка, відстоюючи і захищаючи його революційні традиції в показі минулого українського народу, викривав націоналістичних писак, які фальсифікували як історію України, історію козаччини, так і погляди поета, з метою обгрунтування і зміцнення теорії «єдиного потоку». В 1901 році в одному з своїх листів Грабовський вказував, що про козаччину треба, навіть дуже треба писати, але слід відкинути геть той туман, передсуди та вигадки, якими розмальовують деякі письменники-псевдопатріоти колишню і теперішню Україну, ігноруючи наукові дослідження про еволюцію соціальних рухів. «Найбільшою з нісенітниць,—пише П. Грабовський,—є та, буцім Україна була колись єдиним неподільним тілом з погляду національних інтересів і змагань... Такої України ніколи не існувало і не існує. В уяві наших істориків, а особливо повістярів та драматургів, Україна як була, так і є абстракцією, вигаданою з голови та щирих, хоч і нерозумних зітхань; сю абстракцію витворив у нас на Україні шляхетський патріотизм,— реальний (з погляду потреб панівних класів) і книжковий (з погляду ідей), однаково шкідливий як правдивій національно-українській справі, так, може, ще більше пекучим інтересам народних мас. Другою нісенітницею,— продовжує Грабовський,— є та, буцім Україна (знов-таки якась фікція, коли брати її цілу) боролася з ворогами за «віру батьків» та «волю рідного краю»; такі «благоглупости» писалися на знаменах верховодами та політичними інтриганами, бо ніколи ті, що б'ються із-за якогось шматка, не скажуть, що вони б'ються саме з-за шматка, а наговорять «великих слів велику силу»,— така думка, що нерозумне потомство так зразу й повірить їм; се звичайний хід історії».

Спираючись на факти справжньої історії України, на творчість видатних діячів українського народу, насамперед на демократичні традиції, створені в літературі Т. Г. Шевченком, Павло Грабовський підкреслював, що ніколи Україна не боролася за свій усвідомлений загальноукраїнський ідеал і ніколи не існувало свідомого загальноукраїнського патріотизму, бо ніколи інтереси і потреби різних верств українського народу не були однакові, а, навпаки, вони ворогували між собою, і говорити про якусь цілісність України, про її боротьбу за долю рідного

краю, значить зводити брехню,— свідомо чи несвідомо. «Не за віру батьків і не за «неньку Україну» боролося високе укр[аїнське] шляхетство, а за панування свого стану на Україні — і намагалося вирвати це панування з рук поляків і інших «ворогів»; не за Україну, а за свої «привілеї» боролося і козацтво, що виїжджало на шиях поспільства і з презирством на його дивилося; не за Україну боролися верховодячі сфери духовенства укр[аїнського], боронячи самостійність української церкви, а за панування в тій церкві...» І далі він вказує, що коли піднімались гайдамацькі загони, то не проти Польщі, а взагалі проти утисків та винуватців соціального гніту, з якого б коліна — польського чи українського — вони не походили.

Т. Г. Шевченко і його послідовники — революціонери-демократи, ведучи боротьбу проти фальсифікації та ідеалізації історії України, підкреслювали, що українські магнати-поміщики при всіх умовах стояли близько до польських, німецьких, російських та інших поміщиків як за своїм розвитком, так і за матеріальними та духовними запитами. Вони ніколи нічого спільного не мали з українським народом, з трудящими масами селянства і експлуатували їх так само жорстоко, як і поміщики будь-якої іншої національності, часто перевершуючи їх у жорстокості і безсердечності. Але, незважаючи на цю близькість, українські поміщики виступали проти поміщиків інших національностей, маючи при цьому лише одну мету — домогтися більших привілеїв з тим, щоб закріпити своє панування над трудящими масами України.

Саме «за сі привілеї,— писав П. Грабовський,— і бились укр[аїнські] пануючі верстви з польськими або московськими, боролись за владіння хлопами, маєтками та властю, а зовсім не за волю батьківщини або віру. І «воля», і «віра батьків» у кожного стану були свої і виявлялись ні в чому іншому, як у реальних життєвих потребах, за котрі тільки і йшла боротьба. А «ненька Україна» була нічим іншим, як лиш гаслом, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки. Сказати, що український шляхтич, ієрарх або козак прямував до тієї ж цілі, що і посполитий, що всі вони були перейняті одними думками і змаганнями, однаково боролись за укр[аїнську] ідею,— значить тішити і себе і читачів казками, зажмурювати очі на події справжнього життя, затуляти вуха на голос науки і

розуму. А наші письменники так і пишуть, напихаючи голови туманом, котрого і так уже доволі. От коли б вони показали нам не абстрактне козацтво, а таке, яким воно справді було, з його реальними інтересами та змаганнями, кинули пустословіє про віру батьків та волю неньки України, спустили козака, як і всякого іншого українця, з неба додолу, то се було б справді корисним ділом, котре можна б назвати і національним, і патріотичним; а той «патріотизм», що вертиться на фразах і повторює старі нісенітниці, хоча б він був і надто діяльним, все ж останеться «порожнім» і шкідливим для нашого національного розвитку»[1].

Правдиве висвітлення історичного минулого українського народу, початок якому на Україні поклав Т. Г. Шевченко, незважаючи на деякі слабкі моменти в ранньому періоді його творчості, відіграло велику роль. Видатні революційно-демократичні діячі України, такі як Франко, Грабовський, Мирний, Леся Українка, Коцюбинський та інші, спираючись на творчість Т. Г. Шевченка, нещадно викривали брехливість і фальсифікацію дворянсько-націоналістичної історіографії, яка намагалася довести спільність інтересів усіх українців незалежно від їх соціального стану. Велика заслуга Т. Г. Шевченка полягає саме в тому, що він був, по суті, першим істориком України, який вірно зрозумів і висвітлив історичне минуле українського народу, виходячи з єдино правильного принципу непримиренних суперечностей між багатими і бідними.

Слід також зупинитися на важливих і цікавих висловлюваннях Т. Г. Шевченка про возз'єднання України з Росією, про історичну роль Богдана Хмельницького.

Як відомо, до Переяславської Ради 1654 року український народ терпів тяжкий гніт не тільки від «своїх» панів, козацької старшини, але й особливо від польської шляхти, турецьких султанів, татарських мурз і ханів. До соціального і національного гніту приєднувався і гніт релігійний — нав'язування католицизму у формі унії, мусульманства і т. п.

У багатолітній боротьбі проти польських панів, турецьких султанів і татарських ханів головною рушійною

---

[1] Павло Грабовський. Вибрані твори, Держлітвидав, К., 1949, стор. 265—267.

силою були широкі маси трудового селянства, які найбільше терпіли від гніту іноземних загарбників і зазнавали всіх тягот і злигоднів, викликаних війною. Вони героїчно, не шкодуючи свого життя, боролися за свободу і незалежність своєї батьківщини, за звільнення від гніту не тільки іноземних, а й українських гнобителів.

Великі успіхи, досягнуті народом у визвольній боротьбі, викликали серед значної частини українських феодалів і поміщиків тривогу за своє становище, за свої маєтки і права. Вони побоювалися втратити своє право експлуатувати трудящі маси українського народу. Тому українські феодали йшли на зговір з іноземними загарбниками, з польськими магнатами, зраджуючи інтереси українського народу і всієї України. Бачачи це, український народ ще більш посилив свою боротьбу за возз'єднання з єдинокровним братнім російським народом, розраховуючи, що таким чином він доб'ється звільнення від загрози цілковитого розорення і знищення, а також забезпечить собі полегшення від гніту українських феодалів і верхівки козацької старшини.

Як відомо, народно-визвольна війна 1648—1654 рр. на чолі з Богданом Хмельницьким виправдала ці сподівання українського народу.

Історична заслуга Богдана Хмельницького, який став на чолі народно-визвольної війни, полягала в тому, що він вірно зрозумів інтереси українського народу, становище України та її майбутнє, послідовно і твердо добивався здійснення волі народу до возз'єднання з братнім російським народом.

Внаслідок возз'єднання України з Росією створилися нові умови життя і боротьби обох народів, умови, які сприяли зміцненню їх союзу, дружби. Після возз'єднання український народ разом з братнім російським народом пройшов складний історичний шлях розвитку, характерний насамперед єдністю прагнень і єдністю дій.

Великий Ленін, узагальнюючи величезний багатовіковий досвід історичного розвитку двох великих братніх народів, борючись за свободу українського народу, зробив геніальний висновок, який мав неоціненне значення як для російського, так особливо і для українського народу в його боротьбі проти соціального рабства і національного гноблення, в боротьбі за перемогу соціалістич-

ної революції: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива,* без такої єдності про неї не може бути й мови»[1].

Цей висновок є провідною зіркою національного життя українського народу, національної політики Комуністичної партії України.

Цей ленінський висновок мав і має виняткове значення як у період встановлення і зміцнення Радянської влади, так і в період побудови соціалізму і зараз, коли наш народ здійснює побудову комунізму.

Ліберально-поміщицька і буржуазно-націоналістична література та історіографія від Куліша до Грушевського, від Грушевського до жалюгідних недобитків українських буржуазних націоналістів, які перебувають зараз на службі американо-англійських імперіалістів, всіма силами намагалися довести «помилку» Хмельницького, обгрунтувати, що його роль в історії України, в боротьбі за возз'єднання України з Росією була навіть «злочинною». Вони всіляко опльовували Хмельницького, а хмельниччину, яка завершилась возз'єднанням України з Росією, називали явищем, що зганьбило український народ. Наприклад, у «Хуторній поезії» Куліш проклинає Богдана, називаючи його «єхидною і звіриною душею», за те, що він здійснив «злочинний акт», він пише, що образ гетьмана «пам'ятний в історії українських розбоїв». Переяславський акт Куліш цинічно називає фатальною помилкою Богдана. У вірші «Покута козацького батька» Куліш зображує, як Богдан кається в тому, що він вчинив, і вкладає в його уста фальшиві слова про те, що він нібито став коренем зла, освятив своїм ім'ям страшну зраду і тому закликає Україну відділитися від Росії і йти до Європи. Шевченко ж,— пише Куліш,— єдиний спадкоємець хмельниччини і гайдамаччини, талановитий, як і вони, і, «як вони, невіглас», «знищує науку, поезію і самого себе, оспівуючи і виправдовуючи їх».

Слід відзначити, що в окремих своїх ранніх поетичних творах, як, наприклад: «Розрита могила», «Якби то ти, Богдане п'яний», в оцінці Богдана Хмельницького Шевченко помилявся, негативно оцінюючи його діяльність, називаючи його «нерозумним сином України». Причиною цього, головним чином, було те, що ненависть до росій-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

ського царизму, який жорстоко гнобив Україну, і до українського панства, яке його підтримувало, настільки була гостра і велика, а прагнення бачити Україну вільною від цього гніту і жорстокостей таке величезне, що це викликало у Шевченка спалах обурення і протесту і знаходило своє відображення в окремих помилкових оцінках історичної ролі Б. Хмельницького. При цьому не слід забувати також, що в цьому відіграло певну роль тимчасове оточення і спілкування поета, яке іноді мало на нього вплив.

Разом з тим ряд серйозних, обгрунтованих і, зрештою, вирішальних висловлень Шевченка про Богдана Хмельницького, про його заслуги перед українським народом свідчать не тільки про те, що кінець кінцем поет правильно оцінив його, але, по суті кажучи, вперше в українській літературі дав вірну оцінку ролі Хмельницького, значення хмельниччини в історії українського народу, в його визвольній боротьбі.

Хмельницький прославився, пише Шевченко, тим, що від імені всього народу зв'язав долю України з Росією «принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами от всех сословий народа украинского» [1]. Шевченко не раз у своїх творах називав Богдана Хмельницького славним і великомудрим знаменитим гетьманом.

В зв'язку з цим варто вказати на слідуюче. Як відомо, М. Костомаров написав ряд конкретних історичних праць. Не дивлячись на те, що він був націонал-ліберал, деякі його історичні роботи мають значну цінність. Правда, ідейний рівень цих робіт не відповідає повністю духові часу, і більше того, він послаблювався по мірі загострення класової і ідейної боротьби, все ж в них Костомаров вперше порушив і розв'язав деякі важливіші питання історії України.

Так, наприклад, у монографії «Богдан Хмельницький» Костомаров позитивно оцінює возз'єднання України з Росією і підкреслює його прогресивне значення. У праці «Мазепа і мазепинці» він вперше в українській історичній літературі на противагу Кониському, Бантиш-Каменському розкрив і затаврував ганьбою зрадницьку роль Мазепи.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. IV, стор. 15.

Будучи на засланні, Т. Г. Шевченко прочитав монографію Костомарова «Богдан Хмельницький» і дав їй високу оцінку, назвавши її повчальною книгою, головним чином тому, що в ній автор загалом правильно освітлював цей найважливіший в історії України етап, який до того фальшиво і неправдоподібно освітлювався багатьма українськими, польськими і російськими писаками націоналістичного і великодержавного толку: «...Читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение попоследнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» [1].

В цьому зв'язку важливо відзначити загалом правильну оцінку цієї роботи, яку дав їй М. Чернишевський. Він писав: «Історія повернення Малоросії до російського царства, являючи великий інтерес по важливості предмета, разом з тим потребує і великого критичного таланту, бо її події дійшли до нас у вигляді, спотвореному упередженістю поляків, малорусів і великорусів. Багато несправедливих оцінок і характерів осіб, і смислу подій укоренились до такої міри, що важко подолати в собі упередженості, ними вселені. Пан Костомаров щасливо боровся з цими труднощами,— він очистив історію часів Богдана Хмельницького від багатьох помилкових поглядів і невірних розповідей. Уважно і повно вивчив він джерела, з яких багато вперше відкриті його невтомними дослідженнями, перевірив кожний факт, кожне слово, виявив істинні відносини осіб, станів і племен, про які ми досі мали дуже непевні поняття, і, нарешті, передав наслідки своїх досліджень у блискучій, істинно драматичній оповіді, цілком об'єктивній... Ми скажемо тільки, що дуже давно не читали російською мовою нічого подібного» [2].

У цьому відношенні надзвичайно цікава і важлива оцінка поетом гетьмана Мазепи, якого українські буржуазні націоналісти завжди підіймали на щит.

Відомо, що у вирішальний момент, коли Росії з боку Швеції загрожувала небезпека бути поневоленою,

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 104.
[2] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, стор. 702.

коли російський народ разом з усіма народами, що входили до складу російської держави, піднявся на захист своєї землі, гетьман Мазепа зрадив батьківщину, перекинувся на бік ворога. Український народ в облудних обіцянках «національної свободи» з боку Мазепи і купки мазепинців бачив брехню і обман і лишився вірним дружбі з російським народом. А коли шведи вдерлися на територію України, весь український народ — селяни, ремісники, козаки, де тільки могли — на дорогах, в лісах, у своїх хатах — знищували шведів і їхніх посіпак-мазепинців, як своїх лютих ворогів. Український народ пішов проти Мазепи, навіки прокляв його як зрадника і запроданця, що прагнув ввергнути український народ у рабство, як писав Шевченко, «шведській приблуді».

В деяких своїх творах Шевченко позитивно відзивався про гетьмана Мазепу, який відіграв в історії українського народу підлу, зрадницьку роль. Пояснюється це тим, що в даному випадку, як і в оцінці Б. Хмельницького, він виявляв непослідовність, яка часто обумовлювалась недостатнім знанням вірогідних історичних документів, в яких показано мерзенну роль Мазепи, його єзуїтську політику по відношенню до українського народу.

Коли ж Т. Г. Шевченко познайомився з історичними документами і виявив фальш поміщицько-націоналістичної літератури, яка оспівувала Мазепу як національного героя, він різко змінив свою оцінку Мазепи і відізвався про нього як про зрадника українського народу, як про анафему, проклятого народом. З великою любов'ю він ілюструє славнозвісну поему О. С. Пушкіна «Полтава», в якій автор викриває підле лице Мазепи. З особливою увагою Т. Г. Шевченко записував пісні і думи, створені народом про Мазепу, і використовував їх, як найважливіше джерело своєї творчості. В народі багато було створено пісень про зрадництво Мазепи. Наводимо одну з них, записану поетом у 1846 році:

Під городом під Солидоном
Мазепа гуляє,
Палія Семена на охоту визиває.
Став Семен Палій на охоту прибувати,
Став його проклятий Мазепа медом, вином частовати,
А не знав же Палій Семен, як слави зажити,
Велів вистрілити з ломової пушки двічі.

Сунулась превражая орда осою у вічі,
Крикнув, покрикнув превражий Мазепа на свої яничари:
Возьміть, возьміть Палія Семена да залийте в кайдани.
Взяли, взяли Палія Семена да залили в темницю,
А сам побіг, проклятий Мазепа, аж до царя на столицю.
Казав єси, милостивий царю, що Семен Палій не змінщик,
А Семен Палій хотів невода піднять да Москву впень вирубать.
А крикнув-покрикнув Семен Палій, сидячи в темниці:
Брешеш ти, проклятий Мазепа, хоть ти в царя на столиці.
Не чути вражого Мазепи, з столиці не чути,
Тільки чути Палія Семена, [що] сидить у темниці.
Пропала Мазепина слава, навіки пропала,
А Палієві царство небесне і довічна слава [1].

Зміст цієї пісні привернув увагу поета саме тому, що в ній правдиво і щиро звучить народне слово про зрадника Мазепу і про полковника Палія, цього справді народного героя, якому народ бажав вічної слави, за те що він боровся за його інтереси проти іноземних загарбників, проти Мазепи.

Оцінка гетьмана Мазепи, дана українським народом, цілком збігається з оцінкою, даною йому видатними діячами Росії. Так, відомий російський поет-декабрист К. Ф. Рилєєв, який вивчав історію України, дав таку характеристику Мазепі: «Мазепа. Гетьман Малоросії. Похмурий сімдесятилітній старик. Людина властолюбна і хитра; великий лицемір, що приховує свої злі наміри під бажанням блага батьківщині» [2].

Характеризуючи Мазепу, великий російський поет О. С. Пушкін указував, що «деякі письменники хотіли зробити з нього героя свободи, нового Богдана Хмельницького. Історія показує його честолюбцем, закоренілим у підступах і злодіяннях, наклепником Самойловича, сво-

[1] Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 263—264.
[2] К. Ф. Рылеев. Полное собрание сочинений, М.— Л., 1934, стор. 413.

го благодійника, губителем батька нещасної своєї коханки, зрадником Петра перед його перемогою і зрадником Карла після його поразки; церква оголосила пам'яті його анафему, вона не може уникнути і прокляття людства» [1].

Ліберально-поміщицька і буржуазно-націоналістична література та історіографія прагнули і прагнуть возвести Мазепу в ранг національного героя за те, що він хотів відірвати Україну від Росії і поставити її в залежність від Європи. З ім'ям Мазепи, писав Грушевський, пов'язаний найбільш характерний момент в прагненнях України до автономного життя.

Націоналісти створили культ Мазепи. Себе вони часто називали мазепинцями. У свій час гітлерівці не забули скористуватися з цього, наймаючи собі за помічників-головорізів українських націоналістів. Ще до початку другої світової війни в Берліні за ініціативою гестапо була створена школа шпигунів, диверсантів, провокаторів і терористів під назвою «Мазепинці».

Кінець кінцем Шевченко вірно оцінив роль Мазепи як зрадника і союзника «шведської приблуди», як «знаменитого анафеми».

Такі в загальних рисах погляди великого Кобзаря на деякі важливі питання історії України, історії української культури, що відіграли велетенську роль в розвитку української літератури, мистецтва, а також історичної науки.

---

[1] А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, М.— Л., 1949, т. IV, стор. 505.

Розділ III

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Характерною особливістю загальноросійської передової революційно-демократичної літератури першої половини і середини XIX століття є те, що вона відкрито і прямо виступала на захист народу від сваволі кріпосників, від гніту самодержавства, була найтісніше пов'язана з боротьбою народних мас проти соціального рабства та національного гніту. Вона вела непримиренну боротьбу проти літературного холопства і плазування перед самодержавно-поміщицьким ладом, проти кріпосницької ідеології та релігійного мракобісся, розвиваючи і утверджуючи прогресивний матеріалістичний світогляд.

Твори революційно-демократичних письменників були сильні відкритим захистом народних мас, гострим засудженням існуючого ладу, глибоким висвітленням корінних питань життя народу, закликом до одвертої і рішучої боротьби проти поміщиків і самодержавства.

В російській революційно-демократичній літературі знайшли всебічне відображення не тільки питання соціально-політичних, національних і економічних суперечностей тодішньої царської Росії, але також питання історії, філософії, мистецтва, публіцистики, естетики і критики.

Це була література критичного реалізму, що відзначалася народністю і тісним зв'язком з життям, відображала тодішню дійсність мерзенного кріпосництва і не менш мерзенного самодержавства, змальовувала боротьбу

бу народу за свою свободу, доводила неминучість загибелі самодержавно-поміщицького режиму, ставила в центрі уваги як героя просту людину, кріпака чи передового інтелігента, який ставав на допомогу простій людині в її освіті та боротьбі.

Революційно-демократична література, як і вся революційно-демократична ідеологія, незважаючи на небачено дикий гніт реакційного царизму, відіграла величезну роль у підготовці грунту для проникнення і розвитку в Росії найпередовішої і найреволюційнішої ідеології, ідеології марксизму, а також у розвитку класової самосвідомості селянства, яке пізніше виступило як союзник пролетаріату Росії.

Дійовість, сміливість і оригінальність передової російської літератури XIX століття у постановці й розв'язанні назрілих і наболілих на той час питань громадсько-політичного і ідейного розвитку Росії, твердість і рішучість її творців у боротьбі викликали подив не тільки у сучасників, але й у наступних поколінь.

Ідейною основою передової загальноросійської літератури була російська матеріалістична класична філософія, створена Бєлінським, Герценом, Чернишевським і Добролюбовим.

Бєлінський, Герцен, Чернишевський і Добролюбов були не тільки визначними політичними діячами, але й видатними філософами-матеріалістами. Їх діяльність сприяла розвитку і поглибленню критичного реалізму, створенню нової літератури, нової в тому розумінні, що вона відверто і прямо виступала проти царизму і поміщиків за розвиток освіти, за розквіт науки і культури проти темноти, мракобісся, ідеалізму і релігії.

В. І. Ленін високо оцінював діяльність російських революціонерів-демократів, особливо Герцена і Чернишевського. Про Герцена великий Ленін писав: «В кріпосній Росії 40-х років XIX століття він зумів піднестися на таку височінь, що став в рівень з найвидатнішими мислителями свого часу. Він засвоїв діалектику Гегеля. Він зрозумів, що вона являє собою «алгебру революції». Він пішов далі Гегеля, до матеріалізму, слідом за Фейєрбахом. Перший з «Листів про вивчення природи»,— «Емпірія і ідеалізм», — написаний у 1844 році, показує нам мислителя, який навіть тепер на голову вищий від безлічі сучасних природодослідників-емпіриків і тьми-тьмущої

нинішніх філософів, ідеалістів і напівідеалістів. Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»[1].

Ведучи боротьбу з махістами, В. І. Ленін, наприклад, посилався на Чернишевського, вказуючи, що «Чернишевський — єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цільного філософського матеріалізму і відкинути нікчемну нісенітницю неокантіанців, позитивістів, махістів та інших плутаників. Але Чернишевський не зумів, вірніше: не міг, внаслідок відсталості російського життя, піднятися до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса»[2].

Ленінська оцінка російських революційних демократів, особливо Герцена і Чернишевського, не тільки підкреслює їх величезну історичну роль, але вказує на ту специфіку і особливість, яка була властива їх творчості, особливо в галузі філософії.

Тяжкий гніт поміщиків і сваволя самодержавства в Росії зумовили утворення в середовищі прогресивної інтелігенції величезної кількості революційної енергії, яку не могли послабити чи знищити ні дикі переслідування, ні катування. Це були справжні письменники-мученики, до фанатизму віддані народу борці.

Даючи загальну характеристику російській літературі і суспільно-політичній думці XIX століття, О. М. Горький писав: «...Ніде на протязі неповних ста років не з'являлося такого яскравого сузір'я імен, як у Росії, і ніде не було такої великої кількості письменників-мучеників, як у нас»[3].

Основною тенденцією суспільно-політичного руху і передової думки в Росії того часу була боротьба проти кріпосництва і самодержавства, створення теорії, яка б освітлювала шлях цій боротьбі, наближала перемогу. «Протягом коло півстоліття,— писав Ленін,— приблизно з 40-х і до 90-х років минулого століття, передова думка в Росії, під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії, стежачи з надзвичайною пильністю і ретельністю за вся-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 8—9.
[2] В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 332.
[3] М. Горький. Твори в шістнадцяти томах, т. 16, К., 1955. стор. 93—94.

ким і кожним «останнім словом» Європи і Америки в цій галузі»[1].

Незаперечним є те, що Бєлінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов уважно стежили за розвитком передових ідей у європейських країнах, вивчали їх, але йшли своїм власним шляхом, створюючи передові для свого часу революційні ідеї, які відповідали історичним і політико-економічним особливостям Росії, інтересам визвольної боротьби народних мас Росії. Вони залишили далеко позаду застарілі вже на той час буржуазні ідеї в галузі соціології, філософії, літератури, мистецтва, дуже близько підійшли до діалектичного матеріалізму і спинилися перед матеріалізмом історичним, створеним великими основоположниками наукового комунізму і теоретиками пролетарської революції Марксом і Енгельсом.

Класична російська матеріалістична філософія XIX століття стала теоретичним обгрунтуванням селянської революції в Росії. Видатні російські революціонери-демократи XIX століття стояли твердо на позиціях селянської революції, послідовно і рішуче виступали проти поміщицької реакційної ідеології, яка виправдовувала кріпосницький самодержавний лад і намагалася теоретично обгрунтувати його непорушність і вічність.

Представники російської матеріалістичної філософії чудово розуміли, що, розвиваючи боротьбу проти царизму і кріпосництва, необхідно викривати і розвінчувати реакційну ідеологію, яка стояла на службі пануючих класів, була в їх руках духовною зброєю в справі поневолення широких народних мас, путами, за допомогою яких самодержавство і поміщики прагнули держати народні маси в духовному рабстві і покорі. Вони враховували, що боротьба за визволення трудящих від соціального рабства, національної неволі і політичного свавілля царизму і його бюрократії неможлива без визволення від рабства духовного, без розгрому ідеології рабства.

З усіх видів ідеологічної зброї пануючих класів найбільш гострим була релігія та ідеалістична філософія. На той час ідеалістична філософія набула своїх класичних форм насамперед в німецькій філософії, створеній Кантом, Шеллінгом, Фіхте і завершеній Гегелем.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

Захоплення діалектикою, розвинутою на основі ідеалізму, подолання ідеалізму і критика його були найважливішим етапом у філософській еволюції Бєлінського, Герцена, Чернишевського і становили характерну особливість в ідейному житті Росії першої половини і середини XIX століття.

Т. Г. Шевченко спеціальних філософських творів не писав. А проте аналіз його творчості, особливо ряду висловлених ним думок з питань літератури, мистецтва, науки і техніки, історії і громадського життя, дає підстави не лише робити висновок про його матеріалістичні переконання, які він втілював у всю свою творчість, а водночас свідчить, що Шевченко був одним із видатних філософів на Україні, і про те, що його філософські погляди були на рівні найпередовіших на той час у нашій країні революційно-демократичних ідей, що від них віяло духом матеріалізму і діалектики.

В особі Т. Г. Шевченка на Україні виступав новий напрям у розвитку визвольних ідей, ідей матеріалізму, революційного демократизму, братерської дружби українського народу з російським народом. З цілковитою підставою О. М. Горький називав Т. Г. Шевченка загальноросійським письменником.

Філософські і суспільно-політичні погляди Шевченка формувалися і розвивалися на основі історичних надбань українського народу, його культури і процесів його розвитку, в тісному і нерозривному зв'язку з передовими прогресивними ідеями, які на той час склалися в Росії. Своїм вістрям вони були спрямовані проти ідеалізму і релігії, проти всього старого і віджилого, що стояло на шляху прогресивного розвитку України, заважало боротьбі українського народу за своє краще майбутнє. Шевченко сміливо і різко виступає проти глибоко укоріненої в той час ліберально-поміщицької ідеалістичної філософії в історії України, яка заперечувала класовий характер української нації, твердила, що національна ідея лежить в основі розвитку української нації, спотворювала національні традиції, як традиції насамперед народної боротьби проти гніту і утисків, висвітлювала пусте по суті, але вигідне на ділі для панівних класів «братолюбство», проголошувала гармонію класових інтересів, яка досягається нібито не через боротьбу, а шляхом поступових і по-

міркованих форм, через «освіту панами свого сліпого меншого брата».

З ряду його висловлень, особливо в питанні боротьби народних мас за своє економічне і політичне визволення, про роль науки в поліпшенні життя народу, про розвиток мистецтва, про основи естетики і т. ін. видно, що основне питання філософії — відношення мислення до буття, духу до природи — він розв'язував як матеріаліст, визнавав первинність матерії і вторинність свідомості, вічність і безконечність природи, її матеріальність і незалежність існування. Людину він розглядав як частину природи, як її творіння. «Много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе,— писав він,— но торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастием лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю» [1]. Шевченко як матеріаліст завжди прагнув вивчати живі факти, реальне життя таким, яке воно є, знайти в ньому самому ключ до його пізнання і зміни. Досить вказати хоч би на те, що, створюючи свою геніальну поезію, яка сяє всіма барвами життя, він звертався насамперед до народної творчості, до народних дум і пісень, які завжди були відображенням живої і яскравої, правдивої і сповненої визвольної боротьби і романтики народної історії.

Викриваючи фальсифікаторів творчості Шевченка, які намагалися представити його як ідеаліста, Іван Франко вказував, що в шевченківських поемах зовсім нема ні містицизму, ні фаталізму, ні месіанства, а є тільки високолюдське розуміння життя і історії та полум'яна любов до великої ідеї добра, справедливості і любові [2].

На допиті у III Відділі один з учасників Кирило-Мефодіївського товариства Тулуб показав, що в товаристві багато «говорили про характер німців, а особливо вчених, для яких чужий практичний погляд на життя... Щодо філософії висловлювали надії на її успіхи у слов'ян і особливо у росіян» [3].

В Кирило-Мефодіївському товаристві Шевченко, прихильник практичної революційної дії, рішуче виступав про-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. IV, стор. 143—144.

[2] Додаток до Петербурзького щотижневика «Kraj», № 52, «Przegląd Literacki».

[3] Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, К., 1915, стор. 18.

ти ідеалістичних поглядів представників ліберально-поміщицького і націоналістичного толку, проти їх абстрактних міркувань і поглядів.

Це особливо різко виявилося при обговоренні питання про те, як, на якому грунті і за яких умов може бути здійснена єдність слов'янських народів, як і яким шляхом слід боротися за визволення українського народу, за незалежність України. Костомаров, наприклад, у своїй автобіографії писав: «Мені в моєму житті ніколи не виникала думка про збройний виступ в Малоросії».

Куліш, Костомаров та інші, не знаючи по-справжньому народу і його інтересів і не розуміючи його прагнень, від однієї думки про народне повстання, про рух народних мас за свободу і незалежність з сокирою в руках жахалися.

До них, як до ідеалістів і лібералів, можна цілком віднести ту характеристику, яку дав Герцен лібералам, вказуючи, що ліберал вивчав життя народу по історичних джерелах, по пам'ятках, а не по селах, не по ярмарку.

Т. Г. Шевченко один із перших з представників української прогресивної інтелігенції виступив з критикою ідеалізму і намагався зробити українську літературу бойовою, революційною, такою, щоб вона сприяла посиленню боротьби кріпака проти поміщика, звільняла його від всіляких забобонів і релігії. Порушуючи питання про те, що свобода може бути завойована тільки шляхом рішучої боротьби народних мас, тільки внаслідок корінної зміни соціального життя через селянську революцію, говорячи про величезну роль науки і техніки в прогресивному розвитку людства, про необхідність з'єднати їх досягнення з енергією боротьби і праці народних мас, вільних від кайданів царизму та кріпосництва, Шевченко тим самим по суті зовсім близько підійшов до матеріалістичного розуміння питання про залежність свободи волі, свідомості людей від умов їх матеріального життя. На питання, що затуркує, душить і принижує людину, Шевченко відповідав, що найстрашніше, що отупляє людей і сприяє процвітанню безкультур'я — це злидні, які пригнічують і знищують людину, це бідність, сповнена залежності від поміщика, це непосильна праця на нього.

Говорячи про перебудову громадського життя, Т. Г. Шевченко висловлював думки про те, що силою,

здатною здійснити таку перебудову, є сам пригноблений, безсмертний народ, у якого ніхто і ніяким чином ніколи не «скує душі живої і слова живого», який має насильно відібрати у поміщиків землю і всі багатства.

Т. Г. Шевченко викривав і розвінчував дуже поширену на той час суб'єктивно-ідеалістичну соціологію, одною з головних рис якої було ігнорування народу і його вирішальної ролі в житті суспільства та утвердження того, що ніби головну роль при цьому відіграють окремі видатні діячі, а маса, народ — лише матеріал для їх дій і творчості. Так, наприклад, Куліш твердив, що тільки обмежена кількість людей, прагнучи до ясно наміченої мети, творить історичні обставини.

Т. Г. Шевченко в'їдливо висміював і нещадно критикував, називаючи дурними, тих істориків, літераторів і філософів, які вважали, що всі явища громадського життя відбуваються з доброї волі однієї людини, з волі розуму, який стоїть поза суспільством і діє незалежно від нього, і проповідували безмовну покірливість волі надлюдини, непротивлення злу, безсилля перед тим, що є, що утвердилось, хоч би це була найогидніша мерзота.

Якщо розглядати філософські погляди Шевченка з точки зору основного питання філософії, то він безумовно стояв на позиціях матеріалізму. Він визнавав первинність матерії і вторинність свідомості, залежність свідомості, волі, духу від матерії.

Великий інтерес становлять погляди Шевченка на роль і значення досвіду в пізнанні і практичних діях людини. Як і Герцен, він рішуче виступав проти ідеалістів, які заперечували значення і роль досвіду в пізнанні світу. У противагу ідеалістам, які ігнорували досвід, а наукове мислення підміняли віруванням у всесилля надприродніх ідей, Шевченко надавав великого значення досвіду як у пізнанні, так і в практичних діях людини, підкреслював величезне значення наукових знань в житті й боротьбі трудящих.

Стоячи на матеріалістичних позиціях, Т. Г. Шевченко рішуче висловлювався проти теорії природжених ідей, розглядаючи її як нісенітницю, вигадану ідеалістами. Він вказував, що ідеї, так само як і риси характеру людей, добрі й погані, виростають з життя і в процесі життя, що ніяких природжених ідей і природжених рис нема і не

може бути. У своїй російській повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т. Г. Шевченко, викриваючи всю гнилість і моральне убозтво «освічених» поміщиків і поміщиць, підкреслював, що вони тільки солодко говорять про любов до поезії, про культуру, і насправді ненавидять книги і ладні спалити на вогнищі славнозвісного друкаря, але поруч з цим ладні озолотити винахідника тузів, королів, дам, валетів і т. д., що красуня-поміщиця навіть забуває про існування народжених нею дітей. «Из какого болота вытекает и так широко разливается эта топорная, безобразная страсть в мягком, нежном сердце женщины?..— запитує письменник і відповідає: — Из болота бездействия и из тины нравственной пустоты. В р о ж д е н н ы х т а к и х о т в р а т и т е л ь н ы х с п о с о б н о с т е й я н е п р и з н а ю...» [1]

Виступаючи проти ідеалістичної теорії природжених ідей, Т. Г. Шевченко разом з тим підкреслював величезне значення і вплив прогресивних ідей, «огненного слова», як він казав, на життя людей, на їх боротьбу за свободу і незалежність.

Слово правди, яке малює становище народних мас, висловлює їх думки, почуття, прагнення і волю до боротьби, писав поет, має величезне, неоціненне значення. Якщо слово правди оволодіє народними масами і стане їх свідомістю, воно розбудить душу, змусить серця людей ожити і забитися по-новому.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!.. [2]

Поряд з цим Т. Г. Шевченко підкреслює величезне значення в житті суспільства видатних і відданих справі народу діячів, які допомагали боротьбі, сприяли її розвитку, прагнули слова правди зробити свідомістю народу, «огнем невидимим пекли замерзлі душі». Він виступає за те, щоб дати свободу слову, думці, розуму, скутим царизмом у імперії, де «на всіх язиках все мовчить». А свобода слова, думки, розуму, науки можлива буде тільки тоді,

[1] Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. IV, стор. 220. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. II, стор. 85.

писав поет, коли буде знищений гніт, насильство, поліцейський режим, тільки тоді «возвеличимо надиво і розум наш, і наш язик».

Говорячи про значення слова правди, слова науки і розуму, слова свободи, Шевченко ставить це в тісний зв'язок з корінними змінами життя суспільства, з піднесенням знання і культури народу, з його боротьбою за краще майбутнє. В даному випадку він щільно підходить до розуміння того, що нові революційні ідеї в житті суспільства відіграють визначну роль, допомагають ожити правді, звільнити свідомість людей від старих реакційних ідей, від «ветхого», «древлего» слова і підняти їх на свідому боротьбу, на «спасіння од ласки царської».

...Правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древле слово,
Розтлєнноє, а слово нове
Меж людьми криком понесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської... [1]

Шевченко мріяв про той час, коли «німим отверзуться уста, прорветься слово, як вода», тобто, коли народні маси, звільнившись від пут соціального і національного поневолення, піднімуться до творчої діяльності, коли наукові знання і досягнення культури стануть їх надбанням, будуть їм доступними і необхідними.

Говорячи про велику роль полум'яного революційного слова в житті і боротьбі народних мас, Т. Г. Шевченко підкреслює, що це слово повинне бути таким по силі і життєвій правдивості, так глибоко виражати стан душі народної, «щоб душа огненно заговорила», а саме слово при цьому «пламенем взялось і людям серце розтопило», тобто перетворилося на свідомість і переконання людей, об'єднало їх і надихнуло на боротьбу.

У вірші «Не нарікаю я на бога», поет писав, що його діяльність полягає не тільки в тому, що

Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово... [2]

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 328.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 349.

а й у тому, головним чином, щоб це слово здійснилось, щоб «добрі жнива» колись були.

Шевченко розумів, що не можна ховати революційних ідей і дум, втілених в огненному слові, бо це «рожеві квіти, доглядані, сміливі», вони відображують життя людей, їх сподівання і прагнення, тому їх треба «розсипать, розсадить», ширити серед народу. Ці думки та ідеї зійдуть і «у люди вийдуть», тобто стануть поглядами, свідомістю і переконанням людей і перетворяться на силу величезного значення в боротьбі проти соціального рабства і національного гноблення.

Чудові, надзвичайно цінні і важливі висловлювання про роль і значення полум'яного революційного слова у боротьбі українського народу проти кріпосництва і самодержавства, про свободу розуму, науки, були геніальним здогадом поета, здогадом, який наблизив його до історичного розуміння ролі ідей в суспільному житті.

Відомо, що боротьба революціонерів-демократів проти ідеалізму провадилася не заради абстрактно-філософських цілей, а для розв'язання назрілих практичних суспільно-політичних завдань, а також актуальних проблем науки, літератури й мистецтва. Йшлося, головним чином, про відстоювання і утвердження матеріалізму і про всесторонню критику ідеалізму.

Разом з Бєлінським, Герценом і Чернишевським Шевченко нещадно і різко критикував насамперед реакційну теорію мистецтва, яка виникла на основі німецької ідеалістичної філософії, а також твори мистецтва, які виникли під впливом ідеалізму та інших реакційних ідей, називаючи їх «странными, непонятными затмениями» і рішуче відстоюючи матеріалістичний принцип мистецтва та естетики взагалі. Згадуючи, як у Петербурзі в 1839 році йому довелося бачити твори німецьких художників-ідеалістів Петера Корнеліуса (1783—1867) і Петера Гесса (1792—1871), Шевченко у своєму «Щоденнику» за 1857 рік робить такий характерний запис: «До какой степени однако ж помешались эти немецкие идеалисты-живописцы... Странное, непонятное затмение» [1].

Великої уваги заслуговує критика Тарасом Шевченком естетики і теорії мистецтва польського філософа-гегель-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 40.

янця Кароля Лібельта (1807—1875)) і насамперед тому, що, через влучну і вірну критику поглядів гегельянця Лібельта, Шевченко піддав критиці філософію Гегеля і гегельянство взагалі.

К. Лібельт, вважаючи себе учнем і послідовником Гегеля, у своїй книзі «Естетика, або вчення про прекрасне» з гордістю і похвальбою заявляв: «Я керувався в цій роботі системою Гегеля, учнем якого я був».

Всіляко заперечуючи матеріалізм взагалі і особливо в мистецтві, Лібельт твердив, що істинно реальним є тільки бог, душа, вічність, щождо почуттєвої природи, яка змінюється у просторі і часі, то це лише їх вияви. Творцем світу є найвища ідея, бог, який створив матерію. Людина, як найвищий прояв ідеї, є найдовершенішою формою розвитку, створеною для того, щоб пізнавати ідею, бога в його одкровеннях, якими є природа і її різноманітність. Матерія, природа недосконала і тому мало придатна для того, щоб виразити божественну думку з цілковитою довершеністю. Щождо пізнання, то воно являє собою прагнення до бога як його начала [1]. І якщо пізнання обмежує себе світом матерії, то воно вже в зародку своєму приречене на невдачу, воно повинно прагнути пізнати вічне, безконечне, в суті своїй незмінне начало, тобто абсолютну ідею, бога.

На такій ідеалістичній основі Лібельт побудував антинаукову естетику і теорію мистецтва.

У чому ж полягає суть естетики і теорії мистецтва Лібельта? Оскільки світ є мета сама в собі і являє форму буття духовного, божественного начала, яке через матеріальне буття приходить до свого розкриття як самоцілі, то мистецтво «не має ніякої цілі, крім самоцілі» [2], тобто «мистецтво для мистецтва», а тому воно нічого не повинно проповідувати. Лібельт заперечував величезне значення і громадську роль мистецтва, матеріальну основу його походження і розвитку. Він, як і всі естетики-ідеалісти, розглядав мистецтво незалежно від реального життя, вважав його чужим життю. Мета, яка в даному разі ставилася, полягала в тому, щоб віддалити мистецтво від народу, тим самим позбавивши його справжнього і дійсно

[1] Див. Libelt. Filozofja i krytyka, т. II, стор. 10.
[2] Там же, стор. 61.

животворного і невичерпного джерела. Він вважав, що коли мистецтво в якійсь мірі існує для користі, то воно є нісенітницею. «Мистецтво походить тільки з себе, само собі служить, а мистецтво, яке не для себе самого, а для користі існує — нісенітниця» [1].

Справжнє мистецтво чуже матеріальному світу, твердив далі Лібельт. В поезії, музиці, архітектурі нема природного начала, все випливає тільки з глибини духу. Поезія, музика, архітектура — це чиста думка, дух, втілений у рими, відтінки, камінь. Навіть там, де мистецтво відображає сцену, окремі елементи природи, воно не ставить перед собою мети бути копією матерії і світу, а повинно лише пізнати «виявлення духу, який із матерії проглядає» [2]. Лібельт вважав, що коли б мистецтво було безпосередньо пов'язане з природою, з реальним життям, воно втратило б гармонію, красу і свою божественну суть.

Мистецтво не повинно відбивати дійсність. Хто хоче жити в світі мистецтва, яке є виявленням духу в різних формах і відтінках, хто хоче створити істинне мистецтво, піднятися в потусторонню сферу, писав Лібельт, той повинен зректися природи, матеріального світу взагалі.

Т. Г. Шевченко, як матеріаліст, піддав різкій і нищівній критиці ідеалістичну естетику Лібельта, завдавши цим самим удару по ідеалізму взагалі. Ясно і переконливо він показав, що основу і суть ідеалістичної, реакційної естетики Лібельта становить німецька ідеалістична філософія, а сам Лібельт наскрізь пройнятий цим ідеалізмом і вельми наївно доводить присутність всемогутнього творця всесвіту в усьому видимому і невидимому світі.

Ряд надзвичайно цікавих і важливих записів, які зробив Т. Г. Шевченко у своєму «Щоденнику», вивчаючи Лібельта, свідчать про те, що він відстоював матеріалістичну естетику і матеріалізм взагалі. Прочитавши «Естетику» Лібельта і зараз же при цьому підкресливши, як «жестко, кисло, приторно» читати цю нісенітницю, Тарас Григорович робить висновок:

«Естетика» Лібельта — це «настоящий немецкий супвассер. Как, например, человек, так важно трактующий

[1] Див. Libelt. Filosofja i krytyka, т. II, стор. 65.
[2] Там же, стор. 71.

о вдохновении, простосердечно верит, что будто бы Иосиф Вернет велел себя во время бури привязывать на марсах к мачте для получения вдохновения. Какое мужицкое понятие об этом неизреченно божественном чувстве. И этому верит человек, пишущий эстетику, трактующий об идеальном, возвышенно-прекрасном в духовной природе человека. Нет, и эстетика сегодня мне не далась. Либельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки. Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом», «...верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала» [1]. І далі: «Он пренаивно доказывает присутствие всемогущего творца вселенной во всем видимом и невидимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие» [2].

Розбираючи естетику Лібельта, Т. Г. Шевченко, піддав різкій критиці твердження тих ідеалістів-естетиків, які доводили, що нібито змістом і рушійною силою мистецтва є релігія. На противагу їм він твердив, що змістом і рушійною силою мистецтва є природа і людина, що мистецтво у своєму виникненні і розвитку кінець кінцем обумовлюється життям людей. І як уся творчість людства, мистецтво є наслідком відображення вічної природи, яка існує і розвивається за своїми законами, незалежно від волі і свідомості людини, а сама людина є частиною цієї природи. У створенні мистецтва, писав Шевченко, людина обмежена навколишньою природою, з її вічними законами, так як і сама природа обмежена своїм певним станом. Хто в пізнанні відступає від природи, далі писав Шевченко, той не тільки не створює науки, мистецтва, а буде виглядати моральним виродком. Поряд з цим він вказував на те, що пізнання — це не просте фотографування, копіювання дійсності, а складний і різноманітний процес. Він підкреслював, що в процесі пізнання існує «небезпека», як, наприклад, у мистецтві це грубий натуралізм, дагеротипне наслідування, що спирається на голі почуття, і, по суті, виключає істинне мистецтво і художню творчість як таку.

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 40. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Там же, стор. 42.

Критикуючи концепцію Лібельта, Т. Г. Шевченко показав, що кінець кінцем ідеалізм у мистецтві, так само як і в інших галузях творчості, ізолює людину від реального світу, «від вічної красуні природи», спрямовує її увагу на те, щоб осягти якийсь фантастичний ідеальний світ, закриваючи тим самим шляхи до створення справжнього мистецтва, що служить інтересам народу.

«Он (Лібельт. — *І. Н.*), например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше натуры. Потому, дискать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты вроде Зарянка»[1].

Істинне мистецтво, твердив Шевченко, можливе тільки тоді, коли воно втілює свою високу, світлу фантазію у форми непорочної вічної природи. Прекрасне не становить винятку із законів природи, а, навпаки, входить в них. І його не можна створити без матерії, без природи, не можна відчути без відчуття, без органів чуття.

Як на приклад Т. Г. Шевченко посилається в цьому випадку на Брюллова, якого він, до речі кажучи, любив і про якого неодноразово відзивався як про великого художника не тільки тому, що Брюллов відіграв визначну роль у його житті, а головним чином тому, що він стояв на реалістичних позиціях і був глибоким мудрецем-серцезнавцем. «Великий Брюллов черты одной не позволял себе провести без модели, а ему, как исполненному силою творчества, казалось бы это позволительным.

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 44—45. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

Но он, как пламенный поэт и глубокий мудрец-серцеведец, облекал свои выспренные светлые фантазии в формы непорочной вечной истины. И потому-то его идеалы, полные красоты и жизни, кажутся нам такими милыми, такими близкими, родными» [1].

Лібельт, як і всі ідеалісти, твердив, що натхнення і захват, як умова творчості в мистецтві, ідуть з глибини духу, від божества і навіть від забобонів та марновірства.

Відкидаючи геть таку дику нісенітницю ідеалістів, Т. Г. Шевченко доводив, що натхнення і захват породжуються глибоким розумінням життя людей, природи і її різноманітного розвитку.

У листі до польського прогресивного діяча і товариша по засланню Броніслава Залеського Шевченко писав: «Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе» [2].

Думки, висловлені Т. Г. Шевченком в найважливіших питаннях естетики, показують, з якою послідовністю і пристрасністю він боровся проти ідеалізму за реалізм у мистецтві, за його життєву основу, за матеріалістичний напрям у мистецтві та літературі, як нещадно і принципово критикував він тих художників пензля і слова, які схилялися перед мюнхенською школою (Овербек, Корнеліус, Гессе) з її релігійною тематикою, що в той час вже виражала мертвий, гнилий ідеалізм у мистецтві. Сам факт захоплення ідеалістичною естетикою Т. Г. Шевченко називає дивним божевіллям, дивним і незрозумілим затемненням, яке приносить мистецтву велику шкоду і закриває шляхи для розвитку справжнього, реалістичного мистецтва.

«В 1839 году Жуковский, возвратившись из Германии с огром[ною] портфелью, начиненной произведениями Корнелиуса, Гессе и других светил мюнхенской школы живо-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 45. (Розрядка моя.—*І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 126. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

писи, нашел Брюллова произведения слишком материальными, придавляющими к грешной земле божественное, выспреннее искусство. И обращаясь ко мне и покойному Штернбергу, случившемуся в мастерской Брюллова, предложил зайти к нему полюбоваться и поучиться от великих учителей Германии. Мы не проминули воспользоваться сим счастливым случаем. И на другой же день явились в кабинет германофила. Но боже! Что мы увидели в этой огромной развернувшейся перед нами портфели. Длинных безжизменных мадонн, окруженных тощими херувимами, и прочих настоящих мучеников и мучеников живого, улыбающегося искусства. Увидели Гольбейна, Дюрера, но никак не представителей живописи девятнадцатого века» [1].

Ряд надзвичайно важливих висловлень Т. Г. Шевченка, на які ми тут послалися,—про об'єктивний зміст людських знань, про відображення реального в художніх образах, про єдність відчуттів і мислення в процесі пізнання і т. п.— є переконливим доказом не тільки того, що він виступив проти агностицизму, релятивізму і натуралізму але, що найголовніше, він показав, що справжнє мистецтво можливе на основі матеріалістичного погляду на світ.

Будучи одним з геніальних художників-реалістів нашої батьківщини, Т. Г. Шевченко сам створив ряд чудових зразків образотворчого мистецтва найрізноманітніших жанрів, що охоплюють багатогранне соціальне, політичне, духовне, особисте і громадське життя людей, і показав тим самим приклад того, як треба творити реалістичне мистецтво.

Центральною темою його художніх творів була тема народного життя і визвольної боротьби, тема трудящої людини, людини-творця, що прагне звільнитися від тягаря підневільної праці, морального і духовного гноблення, тема, яка стала з другої половини XIX століття в образотворчому мистецтві однією з центральних. Особливо велике значення мали такі його твори, як «Смерть Богдана Хмельницького», «Катерина» (за однойменною поемою), «Селянська родина», «Сліпа з дочкою», «Вдовина хата», «На пасіці», «Сліпий» («Невольник»), «Судня

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 40. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

рада», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Казарма», «Умираючий гладіатор», «Шевченко серед товаришів», «Тріо», «Старець на кладовищі», «Державний кулак»; серія картин, присвячених життю казахського народу: «Казахи в юрті», «Казашка над ступою», «Казахи біля вогню» і т. д.; картини «В Седневі», «Собор Почаївської лаври», «Богданова церква в Суботові», «Будинок І. П. Котляревського в Полтаві» і багато інших, а також серія картин під спільною назвою «Блудний син»: «Програвся в карти», «У шинку», «У хліві», «На кладовищі», «Серед розбійників», «Кара колодкою», «Кара шпіцрутенами», «У казематі» і, нарешті, серія портретів видатних діячів Росії — Кутузова, Петра І, Суворова, Гоголя, Щепкіна, Брюллова, Герцена, Ф. П. Толстого. Усі ці та інші його картини свідчать не тільки про багатогранність творчості Т. Г. Шевченка як художника, що досконало володів усіма жанрами образотворчого мистецтва, а головне про те, що тема народного життя, горя і страждань трудових мас народу, тема боротьби за свободу і незалежність народів, тема боротьби проти гноблення, тема творчості народу була в центрі його уваги.

Поряд з цим слід вказати ще на одну дуже важливу сторону діяльності Шевченка-художника. Поставивши перед собою завдання бути корисним людям, ширити світло істини, зробити твори мистецтва насамперед доступними для народу, прагнучи популяризувати твори мистецтва серед трудящих мас, він по суті перший по-справжньому зайнявся таким видом мистецтва, як гравюра акватинта. З усіх образотворчих мистецтв йому більш за все подобалася гравюра саме тому, що вона давала можливість найбільш широко розповсюджувати прекрасне і повчальне в суспільстві, серед трудового народу.

«...Я думаю,— писав Шевченко,— посвятить себя безраздельно гравюре акватинта... Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям и угодным богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, коптилось бы в мрачных галереях

без твоего чудотворного резца?.. Божественное призвание гравера!» [1]

Він вважав, що головне завдання художника полягає в тому, щоб поширювати в суспільстві твори мистецтва, прищеплювати і виховувати добрі смаки, любов до доброго і прекрасного, ненависть до зла, до всього огидного, що принижує і гнобить трудову людину, людину-творця.

У листі до віце-президента Петербурзької Академії художеств Ф. П. Толстого Т. Г. Шевченко писав: «Распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу богу. И посильно бескорыстная услуга человеку. Это мое единственное, непреложное стремление. На большее я не могу надеяться. И только буду просить не оставить меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой лучезарной надежде» [2]. Повернувшись із заслання в Петербург, він докладає багатьох зусиль до розвитку гравюри і незабаром здобуває почесне звання академіка по гравіруванню.

Т. Г. Шевченко посідає видатне місце у розвитку реалістичного мистецтва на Україні. По суті він створив новий напрям у живописі і скульптурі. По майстерності і ідейності твори мистецтва, створені Шевченком як у галузі живопису, так і в галузі скульптури, становлять справді новий етап в історії українського реалістичного мистецтва. Традиції, створені Шевченком в галузі образотворчого мистецтва, справили величезний і рішучий вплив на розвиток живопису і скульптури на Україні і були розвинуті, збагачені і умножені такими видатними художниками України, послідовниками Шевченка, як Трутовський, Орловський, Константі, Васильковський, Пимоненко та інші.

Відстоюючи реалізм у мистецтві, вимагаючи вірного відображення життя в художніх творах, Т. Г. Шевченко піддав нищівній критиці також французького письменника першої половини XIX століття Ежена Сю, який у своїх романах спотворював дійсність на догоду панівним класам. Він різко засуджував ідеалістичні конструкції Сю

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 19—20. (Розрядка моя.— *І. Н.).*

[2] Там же, стор. 61—62.

і як приклад реалістичного мистецтва, реалістичної літератури протиставив йому творчість М. В. Гоголя. У листі до В. М. Рєпніної від 7 березня 1850 року Шевченко писав: «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело и, чтобы прикрыть свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно! — так и произведения Сю, пока читаешь — нравится и помнишь, а прочитал — и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем! Я никогда не переставал жалеть, что мне не удалося познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно...»[1]

Як зазначалося вище, Т. Г. Шевченко, як і видатні революціонери-демократи Росії — Бєлінський, Герцен, Чернишевський, вів рішучу боротьбу проти горезвісної теорії «мистецтво для мистецтва», яка ставила собі за мету позбавити мистецтво його народності і величезного громадсько-політичного значення та сили. Він вважав, що справжнє мистецтво і справжня література повинні служити народові і всіма коренями своїми входити у товщу народного життя і народної творчості, що головне завдання літератури і мистецтва полягає в тому, щоб відображати життя людей, боротьбу трудящих проти всілякого зла за торжество добра, справедливості і свободи. Літературу і мистецтво поза життям і боротьбою широких народних мас проти всілякого гніту він вважав нісенітницею, пустим звуком. Більш того, він підкреслював, що літератори і естетики, які вважають, що справжня література і мистецтво повинні стояти поза реальним життям людей і керуватися якимись вічними принципами естетики, по суті допомагають гнобити трудящих і фактично ставлять лі-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. VI, стор. 58. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

тературу і мистецтво на службу гнобителям, позбавляють літературу і мистецтво їх живущого джерела — с л у ж і н н я н а р о д у, його боротьбі за щастя і свободу. З особливою силою Т. Г. Шевченко підкреслював те, що в центрі мистецтва повинна стояти трудова людина і її боротьба за щастя і свободу.

Розвиваючи погляди Т. Г. Шевченка на літературу і мистецтво в нових історичних умовах, коли націоналістичні літератори і естети особливо підіймали на щит горезвісну теорію «мистецтво для мистецтва», намагаючись тим самим всіляко поставити літературу і мистецтво на службу націоналізму, великий Каменяр Іван Франко з особливою силою підкреслював необхідність боротьби за реалістичне мистецтво і літературу, за їх класовий характер.

У статті «Література, її завдання і найважніші цілі», опублікованій у 1878 році і спрямованій проти українських буржуазних націоналістів, Франко писав: «Література, стояча понад партіями,— се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи. А ваші вічні закони естетики се, шануючи день святий і вас яко гречних,— старе сміття, которе супокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні осли, літерати, що пишуть на лікті повісті, фейлетони до німецьких та французьких газет. У нас єдиний кодекс естетичний — життя. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже, те й буде розв'язане» [1].

Естетично — це значить п р и р о д н о і г а р н о. Так розумів Шевченко основи естетики. Вся творчість Шевченка — поезія, проза, живопис,— відзначається народністю і простотою, реалізмом, природністю, переконливістю змісту, виразністю і красою форми.

Найвищим і найпрекраснішим у природі, торжеством і вінцем безсмертної краси, а тому й ідеальним у мистецтві, Шевченко вважав життя, боротьбу і щастя трудової людини. «... Н е т п р е к р а с н е е, н е т у с л а д и т е л ь н е е з р е л и щ а, к а к о б р а з с ч а с т л и в о г о ч е л о в е к а» [2].

[1] І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. XVI, Держлітвидав України, К., 1955, стор. 12—13.

[2] Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, стор. 252.

Але що таке щаслива людина? Коли вона може бути такою щасливою, щоб обличчя її сяяло радістю? Це стане можливим тоді, писав Шевченко, коли народ підніметься, знищить самодержавство і кріпосництво, тобто знищить той соціальний лад, який зробив трудящу людину приниженою, забитою, нещасною, і утвердить такий новий лад, за якого насамперед труд людей стане вільним і буде спрямований на благо суспільства і на благо кожного трудівника, а не на збагачення купки ненаситних панів. Тоді всі високі моральні якості трудівника розів'ються в небачену доти красу.

Мистецтво, так само як наука і філософія, повинно служити насамперед звільненню людини від гніту, від усіх видів приниження і поневолення її. Праця вільна, радісна не на панським, а «на своїм веселім полі... без холопа і без пана», має високу і благородну мету. Тому, писав Шевченко, трудящі стануть найщасливішими людьми тоді, коли вони будуть працювати на себе і на суспільство. Тоді можна буде заздрити «тебе, счастливый, благородный труженик».

У трудящій людині Шевченко бачив чудову, чисту, нічим не зіпсовану душу, невгасиму пристрасть, гострий розум і моральну красу, а значить і головну тему мистецтва. Це яскраво свідчить про історичний підхід поета в оцінці окремих питань суспільного розвитку, про його геніальну догадку, що основу теорії становить історична практика.

Як і Чернишевський, Т. Г. Шевченко вважав основою теорії мистецтва його історію. Без історії мистецтва, писав Шевченко, естетика перетворюється на пустопорожній домисел, а вчені естети — на шкідливих хірургів прекрасного. Безживні естети і мистецтвознавці, що ігнорують історію мистецтва, приречені на загибель, а їх творіння — на цілковите забуття. Такий представник мистецтва, як, наприклад, Вазарі Джорджо (1511—1574) — італійський художник, автор праці «Життєписи найбільш знаменитих живописців, скульпторів і архітекторів», писав Шевченко, переживе легіони лібельтів.«Естли бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов» [1].

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 59.

В даному разі Шевченко висловив блискучу догадку про єдність історичного і логічного, про примат історичного над логічним, про єдність теорії і практики.

Вище підкреслювалося, що матеріалістичні погляди неминуче привели до утвердження в літературі і мистецтві методу критичного реалізму, який відіграв величезну роль і визначив по суті новий напрям у розвитку літератури та мистецтва.

Складовою і невід'ємною частиною методу критичного реалізму в літературі і мистецтві була сатира, причому сатира гостра, розумна, влучна, яскраво виражена, що мала антикріпосницький, антицаристський характер. Сатира розвивалася в усіх жанрах літератури і мистецтва: у повісті, романі, поемі, памфлеті, нарисі, картині, карикатурі і т. д.

У своїй творчості Т. Г. Шевченко непохитно і твердо стояв на позиціях критичного реалізму, виступаючи як проти голого естетства, так і проти натуралістичного примітивізму. З цілковитою підставою можна сказати, що саме він був родоначальником цього напряму в українській літературі та мистецтві. Вимагаючи правдиво висвітлювати життя трудящого народу, підпорядковувати літературу і мистецтво революційній боротьбі проти всього реакційного і, насамперед, проти самодержавства та поміщиків, які є головним гальмом розвитку суспільства, він особистим прикладом, своєю творчістю не тільки довів це, але й показав, завдавши смертельного удару ідеалістичній реакційній теорії «мистецтва для мистецтва», стверджуючи і відстоюючи ідейність в мистецтві, як головну умову його процвітання і громадсько значущої ролі.

Сатира займала визначне місце в творах поета. У сатирі він бачив гостру і влучну зброю боротьби проти царизму і кріпосництва за визволення трудящих проти ідеології і моралі гнобителів. Саме в цьому зв'язку Т. Г. Шевченко надавав особливого значення такій формі літературно-художньої творчості, як сатира. Спираючись на народний гумор, на народну сатиру, а також на чудові своєю народністю і гостротою традиції сатири і гумору в українській літературі, які були до нього створені такими видатними діячами української культури, як Сковорода, Котляревський, Квітка-Основ'яненко та інші, він надав сатирі нової якості, використавши її для

викриття гнобителів народу. Шевченко вважав, що потрібна не сатира взагалі, а влучна, гостра, антикріпосницька сатира, яка допомагає стати за народ і зло карати. Він визнавав гостру і розумну сатиру, що викриває поміщиків, царя, царських чиновників та всіх інших ворогів трудового народу, і є одним із найважливіших і специфічних засобів освіти народу, способом розвитку соціальної і національної самосвідомості трудящих, методом критики існуючого ладу, його ідеології, моралі і всієї мерзенності і бруду дворянсько-поміщицького життя.

У «Літературних мріях» В. Бєлінський, говорячи про комедію як одну з форм сатири, підкреслював, що вона «повинна бути плодом гіркого обурення, збудженого приниженням людської гідності, повинна бути сарказмом, а не епіграмами, судорожним реготом, а не веселою усмішкою» [1].

Про величезне суспільно-політичне значення сатири К. Маркс у «Критиці гегелівської філософії права» писав: «Сатира — це критика врукопашну».

Т. Шевченко в українській літературі один з перших так сміливо поставив сатиру на службу інтересам українського народу, в його боротьбі проти поміщиків і самодержавства.

«Мне кажется,— писав Шевченко,— что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Жених» Федотова или «Свои люди — сочтемся» Островского и «Ревизор» Гоголя» [2].

Шевченко сам створював сатиру, що бичувала пороки сучасного йому суспільства і утверджувала позитивне начало. Тому він з особливим благоговінням ставився до Гоголя, Островського і Салтикова-Щедріна, які створили сатиру, що бичувала бездушних, холодних і огидних гарпій. Т. Г. Шевченко високо цінував такі твори Гоголя, як «Мертві душі» і «Ревізор», неодноразово їх перечитував, називаючи їхнього автора своїм великим другом і братом. Він захоплювався, радів і пишався з того, що най-

[1] В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. I, М., 1953, стор. 50—51.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 20. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

більші сатирики, діячі російської літератури, подавали голос «за бедную, грязную, опаскуженную чернь, за поруганного, бессловесного смерда». Сатира і гумор Шевченка кликали до боротьби проти тиранів і поневолювачів. Його сміх був грізним для всіх гнобителів.

У своїх творах Т. Шевченко спиняється не на випадкових, а на типових, правдивих явищах життя, які відображують суть епохи, характерні її особливості, вільні від випадкових рис. У поемі «Сон», наприклад, з величезною силою сарказму, гумору і сатири Т. Шевченко викрив усі пороки царизму і його ієрархії, зібрав, як у фокусі, і показав усю нікчемність самодержавно-кріпосницької Росії, починаючи від імператора і кінчаючи земляками «з циновими гудзиками», розкрив їх антинародну природу, викрив і прикував їх до ганебного стовпа. Багато епітетів у поемі «Сон» взято з арсеналу народного гумору і чудово використано для викриття самодержавства і його прислужників.

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи: аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив т у п о р и л и м
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! а ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві. От і читай,
І ними ти їм віри!
За богами — панства, панства

В серебрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло с а м и х: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тілько
Під самую пику.
І всі у ряд поставали,
Ніби без'язикі —
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отечестві, здається,
Та нових п е т л и ц я х,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. Ура!.. Ура!.. а, а, а!»

Цілком заслужено І. Франко назвав цей твір картиною генерального мордобитія.

Філософським поглядам Шевченка були властиві елементи діалектики. Т. Г. Шевченко не був свідомим діалектиком, так само як не був він до кінця і послідовним матеріалістом, проте окремі положення, висловлені ним, показують, що він стояв на позиціях стихійної діалектики.

Глибока віра і переконання поета в тому, що царизм і кріпосництво не вічні, що на зміну їм неминуче прийде новий, більш досконалий суспільний лад, прагнення брати і вивчати життя природи і суспільства таким, яким воно є реально, визнання непримиренності класових суперечностей в суспільстві і розв'язання їх шляхом боротьби, проголошення насильственого повалення режиму кріпосників і царизму, ряд висловлень його про розвиток мистецтва, про основи естетики, вимога, щоб наука і техніка включились активно в боротьбу за поліпшення життя трудових мас народу та багато інших —підтверджують саме таку оцінку. Т. Шевченко вважав, що все в природі і суспільстві перебуває в безперервному русі і розвитку.

У своїй чудовій героїчній поемі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченко писав:

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.

Таким чином, поет розумів, що світ безмежний у своєму розвитку, що в ньому нічого нема постійного, незмінного, що в житті завжди іде боротьба нового з старим, того, що народжується, з тим, що відживає свій вік.

З цих позицій Т. Г. Шевченко, наприклад, і оцінював роль науки і техніки в розвитку суспільного життя. Захоплюючись відкриттям парової машини, Т. Г. Шевченко особливо підкреслював велике значення її в розвитку життя суспільства для полегшення праці людей. Він передбачав, що проникнення техніки у виробництво сприятиме розвитку промисловості, зростанню нового класу,

боротьбі народних мас за знищення поміщицьких батогів, царських престолів і корон, рабської праці і нестерпного гніту, боротьбі за прогрес і розквіт життя народів.

Розвиток техніки, промисловості і науки Т. Г. Шевченко пов'язував з ідеєю політичної боротьби проти кріпосництва і царизму, з вірою в краще майбутнє людства. У розвитку техніки, промисловості і науки він бачив одну з найважливіших умов глибокого соціально-економічного перетворення. Особливо яскраво і переконливо про це Т. Г. Шевченко писав у своєму «Щоденнику», повертаючись із заслання: «...Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно» [1].

Цей запис з винятковою яскравістю показує, як високо піднявся Т. Г. Шевченко у розумінні ролі технічного прогресу в житті суспільства, у розвитку промисловості, у підготовці умов для знищення поміщиків, царизму.

Пов'язуючи зростання техніки і промисловості з прогресивним розвитком Росії, Т. Г. Шевченко ясно уявляв собі, що проникнення і впровадження парової техніки в господарське життя країни неминуче приведе до розвитку промисловості, до підриву основ феодально-кріпосницької системи.

Великий український поет ясно уявляв, що розвиток науки, техніки, промисловості у поєднанні з рухом народних мас проти кріпосництва та царизму стане тією великою силою, яка з невблаганною рішучістю і безпощадністю змете з свого шляху все старе, віджиле.

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 80. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

У розвитку науки, техніки, промисловості, в сполученні її з боротьбою народних мас за краще майбутнє Шевченко бачив одну з найважливіших сил для перемоги над царизмом і кріпосниками. Але він не висловив, та й не міг у тих історичних умовах висловити певної думки про те, яка ця нова сила. Він не міг бачити того, що із зростанням промисловості утворюється і зростає новий соціальний клас — пролетаріат, до кінця революційний клас, здатний в союзі з селянством не тільки знищити поміщиків і самодержавство, але й побудувати нове безкласове соціалістичне суспільство. Не маючи можливості ясно побачити в пролетаріаті вєлетенську перетворюючу силу суспільства, він все ж таки відчував її в зростанні промислового виробництва, відчував своїм революційним чуттям.

Розглядаючи питання про розвиток науки і техніки, підкреслюючи їх величезне значення в житті суспільства, Т. Г. Шевченко підкреслював і вказував на те, що наука і техніка насамперед повинні допомогти, полегшити працю робочого люду, умови його життя. «О агрономы-филантропы! Выдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству»[1].

Філософські погляди Т. Г. Шевченка в цілому становлять пряму протилежність філософським поглядам Костомарова і Куліша. Суперечності і розходження, які існували між ними в області загальнополітичній та літературній, зв'язані були з різними філософськими поглядами. В особі Т. Шевченка, з одного боку, Куліша і Костомарова — з другого, в українському суспільно-політичному русі, історичній науці, літературі та мистецтві зіткнулися дві лінії, два світогляди — матеріалістичний та ідеалістичний.

На противагу Шевченкові, Костомаров, наприклад, твердив, що реальний світ створений творцем, який стоїть над фізичною природою і проявляється в ній як у своєму творінні. Пізнання по Костомарову є не що інше, як розкриття духовного у фізичному, прихід абсолют-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 76. (Розрядка моя.— *І. Н.)*

ного духу самого до себе. Костомаров твердив, що розвиток — це не боротьба протилежних сил, а гармонія цих сил, на цій підставі він робить реакційний, вигідний для українських поміщиків і національної буржуазії, висновок про те, що в українській нації нема корінних суперечностей між різними її верствами, а є гармонія національних інтересів, «єдиний потік» розвитку усього суспільства.

Всемогутній, абсолютний дух, твердив Костомаров, взагалі виявляється в різних станах фізичного світу; в суспільстві він виявляється у різних його станах, у положенні і ролі народів в історії. Кожний народ, каже він, має свій дух, з глибини якого виникає його життя. Отже, робить висновок Костомаров, національний дух, національна ідея, як вічно існуюче начало життя народів, є і джерелом і рушійною силою розвитку нації. В українському народі, наприклад, на відміну від інших слов'янських народів і, зокрема, на відміну від російського народу, національний дух виявляється у формі демократизму і волелюбства. Завдяки цьому український народ стоїть вище за інші слов'янські народи, підноситься над ними і ніби покликаний бути для них носієм прогресу. Тому в боротьбі слов'ян за свободу і демократію Україні належить відіграти роль якогось месії, рятівника.

На основі навіть такого короткого викладу націоналістичної філософської концепції Костомарова не важко переконатися в тому, що його філософські погляди були не чим іншим, як повторенням гегелівської філософії абсолютного духу, гегельянством на українському грунті, яке відповідало політичним і економічним прагненням кріпосників і особливо української національної буржуазії.

На такій філософській основі Костомаровим була розвинута політична програма виникаючого українського буржуазного націоналізму і викладена ним у ряді статей, які потім ввійшли до збірки «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова».

Другий ідеаліст—П. Куліш—вважав, що людина не повинна багато уваги приділяти фізичній природі, а мусить прагнути «піднятися на голубиних крилах у царство необмеженого духу». Він твердив, що природа існує сама по собі, а дух сам по собі, але як більш досконала суб-

станція, тобто як начало і творець природи. На основі такого філософського дуалізму Куліш створив пресловуту ворожу, антинародну «теорію» про особливість душі українця, яка полягає ніби в її двоїстості. Ця двоїстість, згідно з твердженням Куліша, є національною особливістю українця, властива тільки йому і як така є джерелом національного розвитку України.

Згідно з концепцією Куліша, душа українця має дві сторони: внутрішню — серце (почуття), і зовнішню — мислення (розум). Внутріщньою стороною, як найбільш сильною і незмінною, українець зв'язаний тільки з Україною, а зовнішньою — з навколишнім світом поза Україною. Життя і діяльність українця, а разом і українського народу, визначається станом і реакцією кожної сторони душі окремо. Те, що є в інших народів з точки зору внутрішньої сторони — мало цінне і чуже українцеві, бо в нього є «своє», те, чим він не схожий на інших і через це стоїть вище від них. Внутрішня сторона душі є основою ідеї України, а на цій ідеї грунтується розвиток української нації. Саме вона, внутрішня сторона, і об'єднує «панів і мужиків до одного гурту», в одне нерозривне ціле. Ідеал внутрішньої гармонії є ідеал найвищої епічної свідомості і національного життя. Зовнішня сторона душі заважає внутрішній; тому її необхідно всіляко подавляти створенням примату внутрішньої сторони, тобто розум підпорядковувати почуттям.

Отже, головне в житті українця — це почуття, вічні і незмінні, що йдуть від серця, почуття національної замкнутості та ізольованості від інших народів і особливо від російського народу, почуття, що виключають інтерес до соціальних питань, до соціального стану. Саме їх всіляко слід розвивати і поглиблювати. Що стосується мислення, розуму, які підказують українцеві необхідність спілкування з іншими народами і наслідування кращих сторін їх життя, то його треба всіляко заглушувати і подавляти.

Кінцевий висновок філософії Куліша зводиться до того, щоб Україна розвивалася своїм власним, хутірним шляхом, лишалася в рамках своєї хутірної самобутності і винятковості, не йшла вперед шляхом розквіту господарства і культури, шляхом зміцнення дружби з братнім російським народом, щоб поміщики та інші експлуа-

татори лишалися, кріпаки теж лишалися і жили собі, як учить священне писання, в мирі і братній любові.

Філософія Куліша відбивала інтереси українських поміщиків і виникаючої української буржуазії, які прагнули на шиї кріпаків, ізольованих від міської культури, від братнього російського народу, від ростущого класу міських робітників, створити «самостійну Україну», тобто «самостійне» панування над народом і увічнити соціальне рабство.

Після смерті Шевченка Куліш виступив із спеціальними статтями, які видав у 1879 році під загальною назвою «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія», про яку вже говорилося вище. Смисл цієї писанини зводився насамперед до обгрунтування пресловутої необхідності, нібито в інтересах національного розвитку, чинити опір прогресові, зберігати старий хутір, який лежить в основі життя українського народу як храм найвищої моральності, непорочності душі і цілісності народного духу. Хутірне життя, тобто життя українських поміщиків і куркулів, він ідеалізував і оспівував у піднесених тонах з метою закріплення його в непорушних рамках із збереженням усієї мерзоти кріпосництва і сваволі поміщиків. По суті це була філософія українських поміщиків, які тремтіли за свій добробут і в розвитку міст, міської промисловості і культури бачили свого небезпечного конкурента. Їхні думи і сподівання Куліш представляв так: «Чоловікові за свою просту домоткану свиту треба обома руками держатися. Це його воля» [1].

Політична суть ідеалістичної філософії Костомарова і особливо Куліша зводилася до обгрунтування націоналізму як ідеології і політики виникаючої української національної буржуазії і обуржуазнених поміщиків, до притуплення класової самосвідомості широких селянських мас, що боролися проти соціального рабства і національної нерівності, до ослаблення класової боротьби кріпаків проти кріпосників і самодержавства, до протиставлення українського народу іншим слов'янським народам, особливо братньому російському народові, з метою ізолювати і ослабити сили українського народу, посіяти ворожнечу між українським і російським народом.

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, ДВУ, 1929, стор. 243.

Як відомо, борючись з націоналізмом за зміцнення дружби українського народу з російським народом і ще тіснішого єднання двох братніх літератур, а також з метою більш грунтовного ознайомлення російського читача з життям і боротьбою українського народу, з його історією, з тими ідейними, літературними і культурними процесами, які проходили на Україні, Т. Г. Шевченко ряд своїх поетичних творів і всю прозу написав російською мовою.

Ще за життя поета його політичні противники та ідейні вороги, особливо П. Куліш, виражали обурення з цього приводу. Вони вважали, що через російські твори Шевченко занурюється в намул нігілізму, безбожності і політичного розтління, що в прозі викриття українського панства в Шевченка стало тепер нестримним, він вражає і б'є; він весь палає якимось скаженим нищівним вогнем.

У 1858 році в листі до великого поета Куліш писав: «Про московські повісті скажу, що принижуєш ти себе ними перед світом і більш нічого... Якби у мене були гроші, я б у тебе купив би всіх їх разом і спалив» [1].

Куліш і подібні до нього націоналісти всіляко старалися відгородити українську літературу від літератури російської, обмежити її вузькими рамками «козацького» епосу, представленого до того ж у підсолодженому, полакованому і спотвореному вигляді. Уже після смерті великого Кобзаря в рецензії на альманах «Хата» Добролюбов піддав за це Куліша різкій критиці, показавши, що позиція Куліша ворожа інтересам українського народу і заважає його боротьбі за розвиток своєї справді демократичної літератури.

«Чи досить буде чумацького життя і старих гайдамацьких спогадів,— писав Добролюбов,— для подальшого обширного розвитку, якого чекає П. Куліш для своєї літератури...- і чи не доведеться їй знову свідомо зійтись із «сусідньою словесністю», яка, здається, не зовсім йому подобається».

На основі реакційних ідей Костомарова і Куліша українські буржуазні націоналісти створили антинаукові, антинародні теорії про винятковість України, про внутрішню національну цільність української нації, теорію «єдиного потоку» і безкласовості українського суспіль-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, Листування, ДВУ, 1929, стор. 296.

ства, про любе, тихе і щасливе життя України, про братолюбство поміщиків і кріпаків. З цього приводу влучно і гостро писав Т. Шевченко:

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж го́рами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Украйні.
(«І виріс я на чужині»)

На основі пресловутої філософії про гармонію національних інтересів Куліш і його послідовники — українські буржуазні націоналісти—перекручували, фальсифікували і грубо опльовували історичне минуле українського народу, його визвольну боротьбу. Так, наприклад, визвольну війну українського народу проти польської шляхти, яку очолював Богдан Хмельницький, союз і братерство з російським народом, народний рух — гайдамаччину — кінця XVIII століття на чолі з Залізняком і Гонтою вони розглядали як явище, що порушувало внутрішню гармонію розвитку нації, як пляму в історії українського народу.

В одному з листів до Шевченка з приводу його героїчної поеми «Гайдамаки» Куліш цинічно заявляв, що читач не співчуває торжеству переможців (тобто гайдамаків.— *І. Н.*), бо це торжество різників, а драма ця — кривава бійня, від якої мимоволі відвертаєшся [1].

Закликаючи українців цупко обома руками держатися за свою домоткану свитину і бачачи в цьому шлях до волі і свободи, Куліш тим самим намагався обгрунтувати необхідність триматися в рамках старого ладу, опиратися розвитку культури, особливо міської. У своїх «Ли-

[1] Див. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, ДВУ, 1929, стор. 243.

стах з хутора» він писав: «Голосно ми на свою братію хуторян покликуємо: «Ей, хуторяне, панове-браття! люде свіжі, незатуманені й од праведного бога не одведені! не кидайтесь ви на оману городянську, котора вже тисячу років кози в золоті вам показує. Побудьте ще хоч із сотню років таким людом, яким сохранив вас господь до сего дня святого... А сі вже городи нехай собі стоять і, без вашого гріха, своє діло роблять, і до свого кінця доходять. От наша заповідь і вся наша наука» [1].

В той час, коли Т. Г. Шевченко боровся за соціальне, національне і духовне розкріпачення українського народу, за освіту його, за прогрес і культуру України, лжепатріот Куліш, прикриваючись українолюбством, по суті створював і відстоював «теорію» рабства і безкультурності, неволі і темноти, відсталості і застою, панування над українським народом поміщиків та буржуазії. В цьому особливо яскраво виступали не лише корені класових розходжень і суперечностей між Шевченком і Кулішем, а й корені філософських розходжень матеріаліста Шевченка з ідеалістом Кулішем.

Якщо за життя Т. Г. Шевченка Куліш дворушничав і запобігав перед ним, а де тільки була можливість робив підлості і компрометував його, то після смерті поета він розперезався і почав шалене, брудне цькування, небачений глум і третирування поета. Він називав творчість Т. Г. Шевченка «недогарком поезії», а його музу «п'яною і розпатланою».

У статті «Чого стоїть Шевченко, яко поет народний» (1861) він показує Шевченка то простачком і обмеженою людиною, то хутірним мужиком у баранячій шапці і домотканій свиті. У книзі «Хуторна поезія», виданій 1882 року у Львові, він зводить новий, ще брудніший наклеп на великого Кобзаря.

Всю цю гидоту підхопили націоналістичні біографи, вони старанно збирали і розповсюджували кухонні плітки і брехню, яку вигадували поміщики, щоб скомпрометувати, опорочити великого поета. Всілякими хитросплетіннями, а іноді ніби ненароком кинутою фразою про особисте життя поета, вони намагалися очорнити світлий і мужній образ людини, безмежно відданої українському народові, людини великого і різнобічного розуму,

[1] П. А. Куліш. «Листи з хутора», П., 1861, лист II, стор. 23—24.

яка ввібрала в себе кращі передові ідеї людської культури і непохитну волю українського народу до боротьби за своє визволення, людини, яка втілила все це в своїй багатогранній, геніальній творчості, що стала неоціненним скарбом української, а разом з тим і загальнолюдської культури.

Всупереч наклепові Куліша та інших, багатогранна революційна творчість Шевченка показує високу культуру і знання поета, особливо знання життя народу. Із листування, «Щоденника», а також із його творів видно, що він чудово знав видатні твори світової літератури і культури, вивчав праці древньогрецьких і новітніших філософів, прекрасно знав твори Вальтера Скотта, Байрона, Бернса, Данте, Бальзака, Беранже, багатьох слов'янських та інших письменників, майже всі видатні твори образотворчого мистецтва, прекрасно розумів музику, захоплено відгукувався про твори Бетховена, Баха, Шопена, Глінки, був знайомий з досягненнями науки і техніки. І велич геніального Кобзаря полягає саме в тому, що всі здобуті ним знання, свій геній, енергію і пристрасть він поставив на службу справі боротьби проти царизму і кріпосництва, проти соціального і національного рабства за краще майбутнє.

Після смерті Т. Г. Шевченка націоналісти почали особливо активно нападати на його революційний демократизм і матеріалізм.

Яскравим прикладом цього може бути виступ у 60-х роках минулого століття українського філософа-ідеаліста П. Д. Юркевича (1827—1874). Він твердив, що матеріалізм — це філософія некультурності, а ідеалізм — філософія національної культури. Матеріалізм принижує і просто хоче вирвати з душевного життя людини «духовні», тобто національні інстинкти і релігію, а ідеалізм всіляко їх розвиває. Матеріалісти ставлять громадські, соціальні, класові інтереси вище від національних інстинктів, вище від релігії. На протилежність цьому ідеалісти ставлять національні інтереси, як вираження духовного життя нації, вище «грубих» соціальних інтересів. Вони вважають, що духовне — первинне, а матеріальне — вторинне, що духовному належить примат над матеріальним, тому соціальне життя людей підпорядковане національному життю, національному моменту належить примат над соціальним.

Людина, писав Юркевич, творіння бога, а не творіння природи й соціального середовища. Емпіризм, що існує в універсальному досвіді людини, може бути більш визнаний, ніж усе видиме і тілесне. Абсолютне пізнання — це пізнання божества. Шлях до нього — інтуїція серця, а не мислення, релігійне почуття, а не життєвий практичний досвід, містичне переживання, а не тверезе ставлення до дійсності.

Такі основні моменти філософської писанини Юркевича. Вони свідчать про те, що реакційні класи українського суспільства в особі новоявлених «мислителів» намагалися протиставити новим, прогресивним визвольним ідеям ідеалізм і попівщину, а зростаючій класовій боротьбі — горезвісну ідею «національного духу» та інші нісенітниці, розраховані на приспання класової свідомості і волі до боротьби. Проникнення в народні маси ідей визвольної боротьби, що знайшли особливо яскраве і переконливе вираження в поезії Т. Г. Шевченка, викликало у кріпосників та їх філософствуючих холуїв страх і тривогу за своє існування. Взагалі кажучи, панівні експлуататорські класи завжди найбільше боялися поширення серед широких мас пригнобленого народу передових революційних ідей, освіти і науки, всіляко насаджували і культивували темноту, неуцтво і відсталість. Тим-то Юркевич дозволив собі одверто і злобно заявити, що філософія повинна бути справою окремих обранців. Якщо вона є надбанням народних мас, вона стає шкідливою і перестає бути філософією у власному розумінні цього слова.

Але панівні класи та їх ідеологи не могли ніякими силами стримати і заглушити гнів українського народу, зростання його самосвідомості і волі до боротьби проти соціального і національного рабства. Революційно-демократичні визвольні ідеї охоплювали нові верстви трудового народу.

Величезну і неоціненну допомогу у творчості і боротьбі передовим діячам українського народу після смерті Т. Г. Шевченка подають видатні представники братнього російського народу і, насамперед, глава загальноросійського революційно-демократичного руху М. Г. Чернишевський.

Коли Юркевич виступив із своєю філософією, М. Г. Чернишевський обрушився на нього з нищівною

критикою і показав його як реакціонера-ідеаліста та ідеолога кріпосників. Критикуючи Юркевича як ідеаліста, що намагався опорочити досягнення науки і довести їх помилковість, Чернишевський писав:

«...Школа п. Юркевича думає, що природознавці самі не розуміють того, що викладають, і що тільки вона вкладає в запозичені у них факти істинний смисл, прямо протилежний помилковому погляду природознавців. А природознавці вважають, що ця школа спотворює смисл фактів, які запозичені в них» [1].

В боротьбі проти реакційних ліберально-дворянських і націоналістичних загальнополітичних та філософських ідей перемогу на Україні дістали ідеї Т. Г. Шевченка, знайшовши свій дальший розвиток і поширення в творчості та суспільно-політичній діяльності таких видатних діячів українського народу, як Марко Вовчок, І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Марко Черемшина, В. Стефаник та багато інших, що стали грудьми на захист народу, вміло й гостро викриваючи буржуазно-поміщицьких і націоналістичних істориків, філософів, письменників та літературознавців.

---

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 766—767.

Розділ IV

АТЕЇСТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У 40-х роках минулого століття в Росії почав активно розвиватися атеїзм, що спирався на російську матеріалістичну філософію.

Боротьба проти кріпосництва, царизму та їх ідеології неминуче вела до боротьби проти релігії, як одного з найсильніших і найстаріших засобів духовного гноблення широких народних мас. Захист релігією царя, як помазаника божого на землі, одверте виправдання кріпосництва, як вираження волі бога, приводило передових людей науки і культури до висновку про неминучість боротьби проти релігії, її носіїв і проповідників. Цілком зрозуміло, що боротьба революційних демократів проти кріпосників і самодержавства викликала відкриту опозицію до духовенства і активні виступи проти релігії. Т. Г. Шевченко добре розумів, що релігія з її проповіддю смирення і покори, братолюбства і всепрощення є доповненням до поміщицького батога і самодержавної сваволі.

В міру того, як розвивались і кристалізувались суспільно-політичні і філософські погляди Шевченка, складались і розвивались його атеїстичні погляди, що відіграли величезну роль у критиці релігії, як одного з найважливіших засобів у руках кріпосників у справі духовного поневолення народних мас. Особливо активно проти релігії поет виступає в період заслання. У таких творах, як «Княжна», «Царі», «Марія» та інших, поет викриває релігію як знаряддя пригноблення трудящих. Ряд творів, а також висловлювань Т. Г. Шевченка з питань релігії,

свідчить про те, що він був войовничим атеїстом і цілком поділяв у цьому відношенні погляди своїх російських братів революціонерів-демократів, погляди, які найбільш чітко висловив Герцен, кажучи, що християнство сміло наказувало любити не тільки всіх, але переважно своїх ворогів і, як усі релігії, розбещувало волю людей і народів.

Історично завжди виходило так, що передова революційна думка, прогресивні ідеї в будь-якій галузі людських знань неминуче повинні були зіткнутися з релігією, яка була головним носієм пануючих ідеологій у класовому суспільстві, завжди стояла на шляху прогресу, освіти і розвитку науки. Природно, що Шевченко як революціонер-демократ, справжній захисник народних мас, пригноблених не тільки кріпосництвом і самодержавством, але й темнотою, неписьменністю і забобонами, людина з новими, прогресивними матеріалістичними поглядами, не міг не протистояти релігії, не виступати проти неї. Т. Г. Шевченко кликав народні маси до боротьби, а церква присипляла їх проповідями про покірливість і смирення. Шевченко захоплювався відвертою боротьбою кріпаків проти кріпосників та царизму і всіляко прагнув до того, щоб допомогти розширенню цієї боротьби, а церква оголошувала їй анафему. Ось чому помилковим і неправильним є твердження Драгоманова про те, що ніби Шевченко «у біблії шукав дух народолюбства, пророцтва, проповіді суда божого над несправедливістю», цю фальш і наклеп всіляко роздмухували і розносили українські буржуазні націоналісти. Так, націоналістичний писака М. Євшан у журналі «Українська хата» [1] у статті «Релігія Шевченка» також намагався довести, що світогляд Шевченка був релігійний, тому що пригноблені люди без релігії не можуть жити, що вона — їхня краща надія, а оскільки Шевченко — співець цього люду, то, само собою зрозуміло, він і сам був релігійний, високо цінив релігійні почуття народу і оспівував їх.

Націоналісти всіляко намагалися довести, що Шевченко був поборником релігії. Махровий націоналіст і мракобіс Смаль-Стоцький твердив, що саме глибока ре-

[1] «Українська хата» — щомісячний літературно-науковий журнал, К., № 4, квітень 1910 р.

лігійність поета, вимога християнської етики становили основу його релігії.

Насправді ж атеїзм був характерною особливістю світогляду Шевченка, всієї його творчості. Звичайно, атеїзм Т. Шевченка був обмежений, так само, як обмеженим був і його матеріалізм. Він не міг послідовно матеріалістично пояснити джерело віри і релігійності мас, розкрити грунтовно зв'язок релігії з суспільними відносинами. Однак Т. Шевченко бачив і глибоко розумів, що віра в бога, релігія та її інституції стоять на службі у поміщиків і царизму, стоять на захисті їх панування, є знаряддям обману народних мас.

Ряд положень, висловлених Т. Шевченком проти релігії, критика релігії і попівщини, прагнення розкрити зв'язок релігії з політикою царизму і панівних класів показує, яку величезну роль він відіграв в історії атеїзму, яке значне місце він посів у викритті релігійної ідеології, в утвердженні та розвитку матеріалізму. Недарма архієпископ Євлогій, якого В. І. Ленін називав огидним лицеміром і фанатиком[1], у 1914 році, коли відзначалось 100-ліття з дня народження великого поета, нападав на Т. Г. Шевченка, називаючи його «Кобзар» «наругою над євангелієм, нецензурним, протидержавним антирелігійним твором», а самого Тараса Григоровича «богоненависником, безбожником».

У своєму донесенні від 22 грудня 1910 року найсвятішому синоду архієпископ харківський і охтирський Арсеній так характеризує творчість Шевченка: «За тими відомостями, що я маю, у Харківській губернській земській управі, а також і в публічному продажу в місті Харкові зараз є книга під назвою «Кобзар» — збірка творів Шевченка на малоросійській мові, видання товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги бідним студентам вищих учбових закладів С.-Петербурга і видання В. І. Яковенка. Деякі вірші, вміщені в цій книзі, своїм змістом цілком антирелігійні і спрямовані на підрив релігійного почуття серед народу, такі, наприклад: поема «Марія», в якій в описі священних подій, як, наприклад: благовіщення пресвятої богородиці і різдва Христового — допущені автором цинічні вирази, що принижують гідність богоматері та її непорочність

[1] Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 370.

і перекручують істинний смисл християнського розуміння згадуваних подій; у віршах «Царі» і «Саул» (стор. 380 і 587) автор допустився блюзнірського глуму над царственним пророком Давидом і царем Саулом та ін.; інші ж вірші, як, наприклад: «Молитви» (стор. 587), «Сон» (стор. 551), «Юродивий» (стор. 546), пройняті злобно революційним духом як проти християнської віри, так і по відношенню до царської влади.

Вважаючи на викладених підставах зазначену книгу «Кобзар» Шевченка дуже шкідливою для народного вжитку за її антирелігійним і антиморальним напрямом, я вже звернувся з цього приводу до п. харківського губернатора, прохаючи його вжити заходів до вилучення цієї книги із складу Харківської губернської земської управи, з бібліотек, шкіл і читалень, де вона є, і до заборони публічного продажу її в книгарнях по місту Харкову і по Харківській губернії.

Доповідаючи про вищевикладене і беручи до уваги, що зазначена книга Шевченка «Кобзар» призначена для повсюдного вжитку її в межах усієї імперії, вважаю обов'язком уклінно просити найсвятіший синод про те, чи не буде визнано можливим вжити належних заходів до вилучення цієї книги з повсюдного народного вжитку.

До цього додається один наявний у мене примірник книги «Кобзар» — видання товариства допомоги студентам вищих учбових закладів С.-Петербурга» [1].

Харківський губернатор Катеринич у листі від 5 січня 1911 року начальнику Головного управління в справах друку писав про «Кобзаря» Т. Г. Шевченка: «Вірші, вміщені в цій книзі, за своїм змістом є цілком антирелігійними і спрямовані на підрив релігійного почуття народу».

У 1914 році, коли прогресивні сили України готувалися до святкування століття з дня народження великого українського поета-революціонера, ряд учителів звернулися до училищної ради при синоді з проханням дозволити школам взяти участь у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка. У зв'язку з цією просьбою училищна рада синоду розіслала по єпархіях циркуляр такого змісту: «Обмірковавши порушене одним із єпархіальних преосвященних питання про участь церковних шкіл у вшануванні пам'яті

[1] ЦДІА УРСР, справа із фонду «Синоду», 1819, № 6777, стор. 1.

малоросійського поета Шевченка, в зв'язку з тим, що 25-го цього лютого минає століття з дня його народження; і, беручи до уваги, що в літературній діяльності малоросійського поета Шевченка розкривається негативний, протицерковний і протидержавний напрям, в багатьох творах його зустрічаються явно блюзнірські, богохульні вирази, спрямовані проти шанування божої матері, святих угодників божих і святих ікон, а також керуючись постановою найсвятішого синоду за № 644, затвердженою 25-го—29-го січня цього року про недопущення служіння урочистих панахид з нагоди ювілею Шевченка, а також влаштування в духовно-учбових закладах урочистих зборів у пам'ять названого поета, училищна рада при найсвятішому синоді журнальною постановою від 10—14 лютого цього року за № 118, затвердженою п. обер-прокурором найсвятішого синоду, ухвалила: запропонувати єпархіальним училищним радам: подільській, варшавській, волинській, гродненській, донській, катеринославській, кишинівській, київській, литовській, полтавській, ставропольській, харківській, чернігівській, херсонській та холмській зробити розпорядження про недопущення в церковних школах влаштування ювілейних зібрань в пам'ять Шевченка і взагалі будь-яких відступів від звичайного перебігу буденної учбової роботи, а також про недопущення розповсюдження в цих школах тенденційної «української» літератури...» [1]

З цих документів видно, що духовенство і царський уряд у творчості великого поета-революціонера бачили силу, яка підривала коріння християнської релігії і релігії взагалі, і всіляко прагнули опорочити і замовчати його.

На противагу релігії Т. Г. Шевченко пропагував ідею освіти трудящих, був ревним поборником поширення в народі наукових знань. Його антирелігійні погляди справді мали антидержавний характер і підривали підвалини самодержавства.

Т. Г. Шевченко бачив тісний зв'язок церкви з царизмом і кріпосництвом. У «Щоденнику» він писав, що царизм укріплювався на началах Христової заповіді, а православ'я завжди становило головний вузол і міцну зброю царської внутрішньої політики.

[1] Чернігівський облархів, окремий документ.

Повертаючись із заслання і дивлячись на приволзькі міста, зокрема, на Чебоксари, де була половина будинків і половина церков, Тарас Григорович робить такий запис у «Щоденнику»: «Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия. Главный узел московской старой внутренней политики — православие. Неудобозабываемый тормоз (Микола I. — *І. Н.*) по глупости своей хотел затянуть этот ослабевший узел и перетянул. Он теперь на одном волоске держится» [1].

Численні висловлювання і праці Т. Шевченка свідчать про те, що він добре розумів, що боротьба проти існуючого ладу неминуче веде до зіткнення з церквою, яка духовно освячує цей лад та ім'ям бога виправдовує його.

Т. Г. Шевченко виступав проти релігії так гостро тому, що вона стояла на варті «темного царства»—кріпосництва і царського самодержавства, будучи їх опорою, розсадником темноти і мракобісся.

У ряді своїх творів простими, дохідливими і переконливими словами Т. Г. Шевченко показує злочинну діяльність прислужників царя і поміщиків у ризі церковній.

Поет всіляко прагнув допомогти широким народним масам звільнитися від релігійних забобонів, що заважали в їх боротьбі, роз'яснити їм, скільки зла для народу принесла сліпа віра у всемогутнього бога і надія на його допомогу. Шевченко розкривав зв'язок між тяжким становищем народних мас і вірою в бога з релігією, яка освячує і всіляко виправдовує гноблення і підтримує гнобителів:

...Нема тепер нічого,
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять... [2]

Шевченко, звертаючись із злою іронією до бога, підкреслює: подивись, що робиться у твоїм раю земному, як огидно виглядає твоє «дивне» творіння:

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 95. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 364.

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі)
А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром! Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радость та хвала!
Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли! [1]

Пани володіють усіма благами, розкошують, а мільйонні маси народу, «сірі бідняки, господом забуті», каже поет, животіють у злиднях та голоді:

Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 230—231.

Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

(«Не молилася за мене»)

Виступи Т. Г. Шевченка проти релігії і церкви найтісніше пов'язані з становищем трудящих мас народу, з їх боротьбою за звільнення від експлуатації, боротьбою проти злиднів, темноти та безкультур'я. На землі творяться страшні діла, тисячами гинуть голодні люди. Що ж у цей час роблять пани і всевидящий бог? — питає поет і відповідає: пани...

Голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав.

Що ж у цей час робить бог?

А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарать [1].

З особливою пристрасністю і переконливістю поет показує, як, прикриваючись ім'ям бога, вороги народних мас роблять чорні, злочинні діла, жорстоко розправляючись з тими, хто виступає на захист пригнобленого люду, хто бореться за щастя, добробут і свободу народу. Наприклад, цар Микола І, цей «поганий, проклятий, лукавий аспид неситий, собака, людоїд, деспот скажений»,—пише поет,—катував і знищував декабристів, передових борців за інтереси народу, заковував у кайдани і розпинав їх, а сивий «верхотворець» і його святі помічники на землі мовчали і не заступилися за них:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 14.

В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті... [1]

Пануючі класи завжди розпалювали релігійну ворожнечу між народами, так само як і ворожнечу національну, з тим, щоб відвернути трудові маси від корінних соціальних і національно-визвольних питань боротьби і легше їх закабалити. Т. Г. Шевченко показав, яку участь у цій мерзенній справі гнобителів брала християнська релігія та її носії. Він затаврував ганьбою тих, що за віру Христову упивалися і своєю і чужою кров'ю:

Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже й там,
Їй же богу, лучче жити,
Ніж нам на Украйні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив
Людей божих?! — Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру христову,
Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получчали?.. ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани християни!..

Про українських панів, «про їх собачії звичаї» та про їхніх холуїв — лібералів і націоналістів, які, прикриваю-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 281—282.

чись надмірною побожністю і брехливим «братолюбством» і базіканням про те, що всі українці «однієї матері діти», творили чорні діла, поет писав:

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичáї...—
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! — Їй-богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.

І далі:

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже, в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника!..[1]

Талановитий сатирик Т. Г. Шевченко словами гніву та іронії розповідає, як пани, прикриваючись ім'ям бога і євангельським людинолюбством, висмоктують кров із народу, багатіють і жиріють на праці мільйонів кріпаків:

За богами — панства, панства
В серебрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!..[2]

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 93.
[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 247.

Широким трудовим масам народу Шевченко намагався зрозуміло, просто пояснити шкідливість релігії. Він глибоко переживав те, що багато хто, на жаль:

Не ймуть нам віри без христа,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі! [1]

І що це завдає величезної шкоди справі визвольної боротьби. Наче дзвін на сполох, бойовим закликом лунали слова поета:

Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде.
І візантійський саваоф
Одурить! [2]

Поет закликав народні маси визволитись від релігійного дурману, бо він заважає у боротьбі за свободу і незалежність, а розглагольствуваннями про вічність раю у потойбічному світі релігія відвертає увагу і сили від боротьби за зміну реального, земного життя, за знищення тяжкого ярма кріпосників і самодержавної сваволі, що єдине може принести трудящим щастя.

...Немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає! [3]

І в іншому місці:

Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі...
(«Зацвіла в долині»)

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 345.
[2] Там же.
[3] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 240.

Гостро і сміливо Т. Г. Шевченко викриває «пастирів душ людських», як підсобників поміщиків і царів, їдко висміює їх, як ворогів правди і свободи, показує їх лицемірство і брехливість, викриває безсоромну і огидну торгівлю людською кров'ю, експлуатацію в своїх класових цілях і інтересах релігійних почуттів простих людей, що знемагають у тяжкому рабстві і неволі.

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольськім престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає [1].

Поет неодноразово підкреслював, що несправедливість, нелюдська жорстокість кріпосників і самодержавства по відношенню до народу активно підтримується релігією і церквою, а прагненню народу до боротьби за свободу і щастя оголошується анафема також з допомогою релігії і церкви. Але настане час, твердив великий Кобзар, коли народ з допомогою освіти і науки, в процесі визвольної боротьби переконається, що релігія і церква тісно зв'язані з гнобителями, дізнається про всю підлість носіїв релігійного дурману, про шахрайство і лицемірство церкви та її служителів і відкине все це, як непотрібний мотлох, здобуде з волею соціальною і національною волю духовну.

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І розп'ятієм добито?

Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітися!

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 265.

Просвітися!.. Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленими піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати! [1]

В релігії Т. Г. Шевченко бачив одну з серйозних перешкод на шляху розвитку політичної свідомості і визвольної боротьби народних мас, на шляху розвитку освіти, науки і культури. Спираючись на авторитет і силу церкви та релігії, при їх активній допомозі й участі, а часто за їх натхненням, царизм і поміщики всіляко придушували прояви свободолюбства і вільнодумства, виникнення і поширення прогресивних ідей, чинили опір розквіту науки і культури. Вони всіляко гальмували розвиток Росії, особливо її окраїн, культивували темноту, насаджували безкультур'я і неуцтво. «До XIX віку,— як казав Т. Г. Шевченко,— намагалися прирівняти XII вік».

Активно виступаючи за прогрес, за розвиток народної освіти, передової культури, Т. Г. Шевченко вважав, що першим і по-справжньому реальним кроком на цьому шляху, всупереч прагненням релігії і церкви держати народні маси в темряві, має бути поширення грамотності, яка являє собою «первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову» [2] і допоможе успішніше поширювати і проповідувати ідеї визволення від самодержавно-кріпосницького гніту.

Глибоко розуміючи протилежність і непримиренність науки і релігії, бачачи в науці вирішальну силу в боротьбі проти релігії і головне знаряддя у справі освіти народу, Т. Г. Шевченко різко і нещадно критикував тих представників науки, які йшли на компроміс з релігією, примирялися з її догматами, не виступали з критикою релігійної ідеології.

Іще в Кирило-Мефодіївському товаристві Тарас Григорович рішуче виступив проти гнилої, антинародної

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 344.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 128. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

позиції ліберально-поміщицької більшості товариства, яка намагалася примирити і поєднати релігію з наукою, а замість освіти і поширення науки проповідувати серед народу християнське вчення, як головне знаряддя боротьби і порятунку.

Повертаючись із заслання, в Нижньому Новгороді Т. Г. Шевченко зустрівся з відомим письменником, етнографом, фольклористом і мовознавцем, автором «Толкового словаря живого великорусского языка» Володимиром Івановичем Далем (1801—1872). Під час зустрічі Даль з захопленням повідомив Тараса Григоровича, що він переклав на російську мову «Апокаліпсис», який є, на його думку, зразком поезії. Т. Г. Шевченка до глибини душі обурило і дуже вразило те, як міг Даль, така розумна, вчена людина, захопитися поезією і змістом «Апокаліпсиса», зайнятися перекладом та ще і позитивним тлумаченням цієї «боговдохновенной галиматьи» і до того ж вихвалятися цим перекладом.

«...Он (Даль.— *І. Н.*) принялся объяснять смысл и поэзию этой боговдохновенной галиматьи и в заключение предложил мне прочитать собственный перевод откровения с толкованием и по прочтении просил сказать свое мнение. Последнее мне больно не по душе. Без этого условия можно бы, и не прочитав, поблагодарить его за одолжение, а теперь необходимо читать. Посмотрим, что это за зверь в переводе?»[1]

Прочитавши переклад «Апокаліпсиса», зроблений В. І. Далем, Т. Г. Шевченко пише: «С какой же целию такой умный человек, как Владимир Иванович, переводил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю. И с каким намерением он предложил мне прочитать свое бедное творение? Не думает ли он открыть в Нижнем кафедру теологии и сделать меня своим неофитом? Едва ли. Какое же мнение я ему скажу на его безобразное творение?»[2]

Велике місце у творах Т. Г. Шевченка займає критика Ватікану. Як відомо, на протязі багатьох століть Ватікан зумів всілякими засобами поширити і утвердити

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 130. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] Там же, стор. 131. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

в усьому світі необмежену владу католицької церкви і обплутати своєю релігійною владою, як невидимою ниткою, всю Європу. Виступи Т. Г. Шевченка проти Ватікану, викриття його злочинної антинародної діяльності засобами художнього слова, мало величезне значення не тільки для вітчизняної, але й для світової літератури. Власне, на той час у світовій літературі вперше Т. Шевченко так сміливо й рішуче виступив з критикою Ватікану, так переконливо і влучно викрив його антинародну діяльність і реакційну суть.

У своїй прекрасній геніальній поемі «Єретик» Шевченко показав, що Ватікан є знаряддям, яким завжди користувались загарбники, панівні класи для гноблення трудящих, для захоплення чужих земель. Він зокрема викриває Ватікан як найлютішого ворога слов'янських народів, який на протязі ряду століть, прикриваючись святим хрестом, вміло і тонко, жорстоко і безсердечно, користуючись найгрубішими, брудними і злочинними засобами, знищував тих, хто боровся за незалежність і свободу, за процвітання науки і культури народу.

Ватікан і вся його злочинна і розпусна богопомазана челядь — це

Розбійники, кати в тіарах,—

писав Т. Г. Шевченко. На протязі багатьох віків вони були призвідцями воєн і міжусобних чвар між народами, жорстоких переслідувань передових діячів науки і культури. «Слава» Ватікану і його агентів, «слава» християнських догматів, якими хизуються представники Ватікану, вважаючи себе намісниками всевишнього на землі, це ланцюг найтяжчих злочинів, розтлінна мораль і ненаситна жадібність, це джерело всілякого зла.

...Кров, пожари,
Всі зла на світі, войни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд...
І повен Рим байстрят!
От їх догмати і їх слава [1].

Поет також викрив і показав, що Ватікан у своїй зві-

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 267.

рячій жадобі до наживи і влади всіляко оббирає і експлуатує трудящих, аж до встановлення грошового викупу за прощення найтяжчих гріхів і злочинів.

Хто без святої булли вмер —
У пекло просто; хто ж заплатить
За буллу вдвоє, ріж хоч брата,
Окроме папи і ченця,
І в рай іди! Конець концям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві.

З гнівом і ненавистю, пересторогою і погрозою звертається поет до кровопивців з Ватікану:

...Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?

Важко переоцінити значення атеїстичних поглядів Т. Г. Шевченка і тієї боротьби, яку він вів проти релігії і церкви. Зрозумілим і безумовним є те, що висловлювання і боротьба Т. Г. Шевченка проти релігії, і особливо проти такої релігійної організації як Ватікан, мали величезне значення і відіграли визначну роль у розвитку атеїзму, у боротьбі науки та культури проти релігійного дурману, у постановці художнього слова і літератури взагалі на службу справі викриття антинародної суті релігії, шкідливої діяльності церкви. Без перебільшення можна сказати, що на той час, в тяжких умовах першої половини і середини XIX віку, в обстановці нечуваного розгулу самодержавно-кріпосницької і релігійно-церковної реакції в Росії, виступи Т. Г. Шевченка з атеїстичними думками і творами проти релігії і церкви були зразком мужності і сміливості і не мали собі рівних в тодішній не лише вітчизняній, але і в світовій художній літературі.

ВИСНОВКИ

Як уже зазначалося, після возз'єднання України з Росією політичне, економічне і культурне життя українського і російського народів ішло у нерозривному зв'язку. Український народ і насамперед його передові і видатні діячі та борці також відчували і розуміли, що їх сила й розвиток залежать від сили і розвитку братнього російського народу, від зміцнення союзу і дружби з ним. В свою чергу російський народ, його передові і видатні діячі та борці також відчували і розуміли значення дружби з українським народом в боротьбі за спільну справу проти самодержавно-кріпосницького ладу, зміцнювали цю дружбу, всіляко допомагаючи братньому українському народові.

На основі возз'єднання дружба між українським і російським народами стала одним з основних законів розвитку обох народів. Це особливо яскраво підтверджується історією спільної боротьби двох великих братніх народів проти самодержавства і кріпосництва, розвитком передових революційних ідей, науки, літератури і мистецтва.

Ми вже не раз, в іншому зв'язку, вказували на те, що передові діячі українського народу, виражаючи сподівання і корінні інтереси українського народу, завжди прагнули до тісного єднання з передовими діячами російського народу, сприймали і розвивали в умовах України революційні ідеї, які виникали в Росії, і своєю творчістю вносили гідний вклад у скарбницю загальноросійського визвольного руху і політичної боротьби. У свою чергу передові діячі російського народу всіляко

підтримували передових діячів українського народу, зміцнювали з ними зв'язки, чуйно прислухалися до їх голосу, підхоплювали і розвивали прогресивні ідеї, висловлені ними, допомагали їм у боротьбі проти самодержавства і кріпосництва.

На противагу царській реакційній політиці і жорстокому національно-колоніальному гнобленню вони рішуче боролися проти ганебної політики нацьковування народів Росії один на одного, яку провадили російські і українські поміщики і буржуазія та їх посіпаки — великодержавні шовіністи і українські буржуазні націоналісти.

Т. Г. Шевченко був справді національним поетом насамперед тому, що на життя дивився очима пригнобленого трудового народу і в своїй творчості показав дух народу, відобразив інтереси пригноблених і експлуатованих мас України і вважав своїм життєвим обов'язком боротися за визволення їх від кайданів соціального і національного рабства. Ставлячи перед собою головним завданням боротьбу проти загальноросійського ворога— царя і поміщиків, проти кріпосництва і самодержавної системи, яка однаково гнобила і душила як український, так і російський народи, він вважав необхідним всіляко зміцнювати зв'язок українського народу з російським народом і бачив у союзі і дружбі з російським народом єдиний шлях визволення українського народу від соціального і національного гніту, основу надійного і світлого майбутнього.

«У тісному єднанні з російськими революційними демократами вів боротьбу проти царизму і кріпосництва великий син українського народу, поет і революційний демократ Т. Г. Шевченко. Своїми творами, пройнятими глибокою ненавистю до гнобителів, він відіграв величезну роль у розвитку національної і соціальної самосвідомості українського народу. Шлях до визволення українського народу він бачив насамперед у революційному єднанні всіх слов'янських народів з російським народом. Шевченко був непримиренним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму» [1].

Виражаючи насущні потреби суспільного розвитку України того часу, Т. Г. Шевченко мав величезний вплив

[1] Тези про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654—1954), стор. 13.

на розвиток передової суспільно-політичної і філософської думки на Україні того часу.

Його заклик до революційної боротьби проти соціального і національного гніту, вимога зміцнення братерського союзу і дружби українського і російського народів, єднання всіх слов'янських народів, його революційно-демократичні і матеріалістичні ідеї продовжили і розвинули видатні сини і дочки українського народу Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Франко, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Леся Українка та інші передові діячі України другої половини XIX і початку XX століття, які вважали себе учнями і послідовниками великого Кобзаря.

Особливо активно вони відстоювали одну з найважливіших ідей Т. Г. Шевченка, це ідею про братерство українського і російського народів, тому що цю ідею найбільш паплюжили фальсифікатори і перекручували українські буржуазні націоналісти. Так, у статті «Формальний і реальний націоналізм» (1889) Іван Франко, піддаючи нищівній критиці українських буржуазних націоналістів, писав, що «більша половина русинів-українців живе в Росії, безпосередньо приклеєна до народу московського, що той, московський народ, утворив велику державу, до котрої так чи інак звертаються очі всієї Слов'янщини, що та держава обнімає з двох боків і Галицьку Русь, що той народ московський втворив життя духовне, літературне і научне, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну, і на нас (тобто Галичину.— *І. Н.*)» [1].

Шевченківські ідеї дружби з великим братнім російським народом Франко відстоює і розвиває в ряді інших робіт, в численних статтях і виступах. У статті «Українсько-російська література», надрукованій у 1899 році, Франко писав, що український народ і українські прогресивні письменники не думали про відокремлення від Росії, почували себе її частиною, бачили в її силі також свою силу.

У статті «Література, її завдання і найважніші цихи» Франко енергійно виступає на захист прогресивної російської літератури, яку націоналісти всіляко паплю-

[1] Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI, К., 1955, стор. 139.

жили, принижували і спотворювали, намагаючись зобразити її як частину самодержавної політики.

«Розуміється,— писав Франко,— держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Бєлінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло. І що ще дивніше! У ч. автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке понімання: ставаймо не супроти московської держави, чиновників та жандармів, а проти московської бесіди та московських писателів, котрі-ді і по духу, і по думкам нам — чужина. Се так значить, як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто хоть і слабий сам, силується нас боронити. Ось до якої логіки доводить язикова та літературна самостійність» [1].

Відповідаючи на нападки всілякого роду реакціонерів, починаючи від українських буржуазних націоналістів і кінчаючи москвофілами, цими завзятими прибічниками царизму, які під різними соусами і всілякими приводами намагалися порушити союз і дружбу українського і російського народів, посіяти недовір'я між ними, протиставити передових діячів України передовим діячам Росії, Іван Франко з особливою силою підкреслював, що саме єдність і дружба українського і російського народів для нас дорога і свята. «М и в с і р у с о ф і л и, чуєте, повторяю ще раз: м и в с і р у с о ф і л и. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може, й більше від вас... І російських писателів, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... І ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе, і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні життєві здобутки вселюдської цивілізації праці... І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства» [2].

---

[1] І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. XVI, К., 1955, стор. 8.

[2] Т а м ж е, стор. 354.

М. Коцюбинський, пропагуючи ідею дружби українського народу з російським народом, підкреслював історичну і культурну спільність розвитку двох братніх народів. Високо відзиваючись про російський народ та його культуру, Коцюбинський закликав учитися в російського народу, у його кращих синів боротьби за інтереси народу. Говорячи про єднання української літератури з російською, Коцюбинський писав: «За нашим глибоким переконанням, кожний дальший крок до розвитку малоросійської літературної мови буде надбанням і для загальноросійської літератури, спільне існування обох споріднених літератур нам уявляється могутньою умовою культурного зростання двох, взаємно доповнюючих одна одну народностей»[1].

Пристрасним послідовником Т. Г. Шевченка був видатний український письменник Павло Грабовський, на долю якого випало майже все своє свідоме життя провести в царських тюрмах та засланні. У своїх творах, статтях та листах він з винятковою силою відстоював передові, прогресивні ідеї Т. Г. Шевченка, захищаючи їх від нападок та фальсифікації націоналістів. Коли націоналістичні писаки почали обгрунтовувати свою гнилу буржуазну теорію «єдиного потоку», намагаючись прикрити її авторитетом великого Кобзаря, Грабовський, будучи на засланні, на весь голос заявив, що Тарас Григорович, по суті, першим виступив проти цієї теорії, піддавши її нищівній критиці, вказуючи на те, що «свої» пани-«україномобці» і «патріоти» були типовими кріпосниками. Саме Т. Г. Шевченко вперше побачив навколо не ідилії, а пекло підневільної праці, не дворянську хандру, а страждання покріпаченої маси і прийшов він оспівати — і оспівав з силою, до того часу на Україні небаченою: «Вірна заповітам Шевченка, українська література поступово проникласъ народно-реалістичними тенденціями його творчості і стала, особливо в Галичині, активним органом життя, продовжуючи велике діло служіння меншому брату»[2].

У своїх політичних листах до Бориса Грінченка, відомого українського буржуазного письменника, Грабов-

[1] М. М. Коцюбинський. «К полемике о самостоятельности малороссийского языка», стаття у газеті «Волынь» від 22 лютого 1896 р. (Розрядка моя.— *І. Н.*)

[2] П. Грабовський. Вибрані твори, К., 1949, стор. 254.

ський, захищаючи і розвиваючи революційно-демократичні ідеї великого Кобзаря, з властивою йому одвертістю заявляє: «Ви кажете, що у нас є свої окремі, самостійні завдання,—сього я не розумію і не поділяю; на мою думку се загальник без ніякого змісту, націоналізм без конкретної дійсності. Та нехай буде й так. Ви кажете — просвічувати масу, а я питаю, в якому напрямі, як і кому; ви скажете—письменство і просвіта на рідній мові, а я знов: про що ми будемо писать, які ідеали ширити? Ви скажете — підняти економічний добробут люду (хоч націоналісти й не дуже-то кажуть про се, гадаючи більше про духовний хліб), а я запитаю: що се значить?» І далі Грабовський говорить, що націоналісти ніколи не допоможуть українському народу створити свою школу, розвивати науку, запровадити українську мову в громадських справах, бо це суперечить їхнім класовим інтересам. Інша річ марксисти. «Марксисти,— пише Грабовський,— не можуть так дивитися, хоча б уже через те, що стоять на грунті класової боротьби, не признають «неделимых наций», поки серед них існує антагонізм...» [1]

Свято оберігаючи і множачи славні традиції Т. Шевченка, видатна українська поетеса Леся Українка слідом за Шевченком закликала письменників України вчитися революційної боротьби у передових діячів Росії, що, як вона вказувала, не лякаючись кайданів і каторги, боролися проти самодержавства. Вона організовувала переклади і сама перекладала на українську мову кращі твори російських письменників. Одночасно Леся Українка вела непримиренну боротьбу проти впливу на українську літературу буржуазного націоналізму. Коли Іван Нечуй-Левицький видав свій роман «Над Чорним морем», в якому пропагувалися націоналістичні ідеї, Леся Українка зустріла його вороже. У листі до М. Драгоманова від 22 серпня 1891 року вона писала: «... Щодо мене, то мені навіть бридко говорить про такий роман,— цур йому! Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навіки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві зали-

[1] П. Грабовський. Вибрані твори, стор. 264—265.

шити писать романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. Пожалься, боже, того пера й чорнила! Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв, Кониських, Чайченків і т. п. «корифеїв», а то про мене хоч би їхніми творами греблі гачено» [1].

Ця мужня і рішуча боротьба Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Павла Грабовського, Лесі Українки та багатьох інших передових, прогресивних діячів і письменників України за революційно-демократичну спадщину великого поета, за дальший розвиток літературних традицій, створених ним зокрема в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, сприяла розвитку української, справді революційної народної літератури, літератури, яка відіграла величезну роль у зміцненні дружби між російським та українським народами, у розвитку класової і національної самосвідомості українського народу, в розвитку української радянської літератури — одного із славних загонів багатонаціональної радянської літератури.

Ми вже неодноразово вказували, що на протязі багатьох десятків років творчість Т. Г. Шевченка піддавали майстерній, тонкій найрізноманітнішій обробці та фальсифікації ліберально-поміщицькі і буржуазно-націоналістичні біографи, критики, коментатори та літературознавці. Вони намагалися представити Т. Г. Шевченка то «богобоязненим пророком», то «невинним апостолом», то заштатним співцем дум українського народу, душа якого нібито була вільна від ідей революційного демократизму, матеріалізму та атеїзму і сповнена безмежної любові до людства — така, якою вона вийшла з природи, співчутливою і безстрасною до всіх: від багатія до бідняка, від пана до наймита і т. п.

Вони всіляко «доводили», що нібито Шевченко здобув собі славу і любов у народі не за революційний демократизм, а за те, що співав про козацькі могили, про славу козацтва, про красу української природи, за тиху скорботу і байдуже споглядання світу. Смисл його поезії, твердили вони, полягає в ідеї загальної любові, всепрощення і альтруїзму.

---

[1] Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. V, Держлітвидав, К., 1956, стор. 63—64.

В даному разі мета, яку ставили тут перед собою буржуазні націоналісти, полягала в тому, щоб применшити значення Т. Г. Шевченка, підірвати його популярність у народі, його славу як революціонера-демократа, притупити політичну гостроту його творчості, затушувати в ній головну ідею — ідею класової і національно-визвольної боротьби, ідею братерства українського і російського народів, єдності слов'янських народів і представити його як націоналістичного поета, якому нібито були чужі соціально-політичні, класові проблеми.

Українські буржуазні націоналісти прагнули використати творчість Т. Г. Шевченка, його найпопулярніше і найавторитетніше серед українського народу ім'я, як знаряддя націоналізму. З цією метою вони всіляко перебільшували і роздували слабі сторони в його окремих творах і поглядах, які були властиві Шевченкові у ранньому періоді його творчості. В той же час його зрілі революційно-демократичні твори безцеремонно перекручували і зовсім невірно тлумачили.

Подамо для підтвердження цього незаперечні історичні факти.

Перебуваючи на службі в австрійських баронів, українські буржуазні націоналісти в Галичині створили легенду про те, що Шевченко нібито боровся за сепаратизм України і за приєднання її до Австрії. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, після встановлення Радянської влади і успішної побудови соціалізму в нашій країні вся ця націоналістична погань, найнявшись на службу до гітлерівців, з піною на губах «доводила», що український народ завжди тяжів до протекторату німецьких загарбників і що кращі люди українського народу, в тому числі і Шевченко, також прагнули до цього. Майбутнє України, твердили вони, лежить на шляхах до Європи, а не на шляхах до братньої Росії. У цьому зв'язку націоналісти всіляко роздували й пропагували створену М. Грушевським «теорію» про те, що Західна Україна, і зокрема Львів, є «П'ємонтом української культури».

Поширюючи мерзенний наклеп на трудящих західних областей і борючись проти возз'єднання цих областей з Радянською Україною, українські буржуазні націоналісти доводили, що ідеї націоналізму, які на їх погляд є найпрогресивнішими, створені в Галичині, тому не Київ,

і тим більше не Москва, а Львів, де в свій час були окопались націоналісти та їх скороспілі «отамани» від науки, є центром визвольних ідей для українського народу в цілому.

Щождо більшовизму і марксистсько-ленінської науки, поширених на Україні, то вони розглядали це явище як чуже українському народу.

Щодо Шевченка, писав Грушевський, то з розвитком українського життя він все більше і більше стає апостолом націоналістичної ідеології.

І всі ці низькі, мерзенні і підлі наклепи на великого поета викликали гнівні протести серед прогресивних і революційних українських політичних і культурних діячів. Розумно, вірно і переконливо показав галицький письменник Осип Маковей у своєму гостро сатиричному творі «Як Шевченко шукав роботу» (1912), як Грушевський і його поплічники на ділі ставилися до великого поета. Письменник по черзі показує появу Т. Г. Шевченка на квартирах та віллах у таких зубрів українського буржуазного націоналізму, як К. Левицький — голова буржуазно-націоналістичної так званої «української національно-демократичної партії», М. Грушевський— верховода націоналістів та їх головний теоретик, голова Львівського «Наукового товариства». До всіх їх Т. Г. Шевченко звертається з одним проханням: дати йому якусь роботу. І ось усі вони відмовляють йому в цьому. Левицький рішуче відмовляється допустити Шевченка на роботу в редакцію націоналістичної газети «Діло», бо у видавничій спілці є священики, зокрема Йосиф Кобилянський — український націоналіст, агент Ватікану, член митрополичого греко-католицького капітулу, а Шевченко написав антирелігійну поему «Марія», чого йому не можуть простити попи; до того ж у «Ділі» багато поетів, які хоч і не пишуть віршів, але через заздрість не допустять туди Шевченка. «Народовий комітет» рекламує для себе Шевченка, але не прийме його в члени національно-демократичної партії, бо Шевченко виступав за братання з поляками і всіма слов'янськими народами, а «комітет» проти цього.

Тоді Шевченко питає у Левицького, чи може він бути послом, тобто представником Галичини в австрійському парламенті. І тут дістає відмову, на тій підставі, що він не доктор, не австрієць і жоден посол йому своїм місцем

не поступиться. Все, що міг порадити К. Левицький поетові, це намалювати портрет секретаря «Народного комітету».

Те ж саме відбувається на квартирі і в посла та «професора» О. Колесси. До нього Шевченко прийшов після вечора, на якому Колесса виступав з черговим рефератом про творчість Шевченка і назвав його «Прометеєм». Шевченко просить його переуступити йому свій послівський мандат, але Колесса відмовляється, бо Шевченко не скінчив гімназії, університету і взагалі не підготований до державної діяльності і не вміє розмовляти по-німецькому. Більше того, він відмовляється дозволити Шевченкові прочитати курс лекцій з шевченківської поезії на тій підставі, що він не має відповідної кваліфікації і не розуміє своїх віршів, не зможе роз'яснити, звідки і як що написано.

Нарешті, Шевченко з'являється у М. Грушевського і просить узяти його на роботу до «Наукового товариства імені Шевченка», але й тут зустрічає відмову, бо він... не є членом цього товариства. Тоді Шевченко просить, щоб його прийняли у члени цього товариства, але тут нічого не виходить, бо в нього нема опублікованих у «Наукових записках» праць. Обурений Шевченко заявляє: як же так, адже товариство носить моє ім'я? На це Грушевський відповів:

— Товариство імені Шевченка — це я, а ви тільки форма.

Так своєрідно Маковей показав, як націоналісти, зовні ніби шануючи Шевченка, насправді люто ненавиділи його. Їм потрібна була лише його «форма», його заслужена слава в народі, щоб, прикриваючись нею, творити своє підле і чорне діло обману і одурманювання українського народу. Особливо це стало їм необхідним у кінці XIX і на початку XX століття, коли посилилась революційна боротьба народних мас, коли на Україні, як і у всій Росії, пролетаріат виступив як рушійна сила соціального розвитку, коли зародилася і розвинулась революційна соціал-демократія, виник більшовизм, що став на чолі пролетарського руху, на чолі боротьби за перемогу пролетарської революції.

Ленінізм, що виник у Росії як найреволюційніше вчення, як найвище досягнення не тільки російської, але й світової культури, став прапором боротьби, як україн-

ського народу, так і всіх пригноблених народів царської Росії за повалення влади поміщиків і буржуазії, за перемогу пролетарської революції. Перед всеперемагаючою силою ленінських ідей націоналізм як ідеологія зазнав поразки, а як політична течія був зметений з історичного шляху боротьбою народних мас за перемогу пролетарської революції. Робітники і селяни України при допомозі російського пролетаріату разом з усіма народами-братами під керівництвом Комуністичної партії встановили Радянську владу і почали будувати соціалізм.

Отруїти народні маси отрутою націоналізму, роздувати пережитки націоналізму у свідомості деякої частини населення, збити маси з шляху, обраного ними самими в боротьбі за справжню свободу, в боротьбі за створення своєї незалежної Української Радянської держави в складі СРСР, підірвати дружбу народів, відірвати Україну від Радянського Союзу і віддати її на поталу своїм хазяям — імперіалістам-загарбникам — ось завдання, яке завжди ставили перед собою українські буржуазні націоналісти.

Українські буржуазні націоналісти, озлоблені розквітом СРСР, розквітом Радянської України, поставили перед собою мету відірвати Україну від СРСР і перетворити її на колонію імперіалістичних загарбників, стали на шлях особливо злочинних дій і підступних методів боротьби. Одним із таких злочинів є перекручення прогресивних традицій українського народу, творчості його видатних діячів і борців, в тому числі і Т. Шевченка, зображення справи так, ніби головне в цих традиціях є тенденції до сепаратизму і націоналізму, прагнення України відійти від Росії і приєднатися до буржуазної Західної Європи.

В. Б. Антонович відкрито заявляє, що «...оскільки на протязі сотень років усе російське і українське передове суспільство жило ідеєю споріднення і близькості між народами, склалися різноманітні зв'язки, то тепер необхідно ці багатогранні зв'язки порвати і затаврувати як зраду Україні». Але як би не перекручували націоналісти історію, як би не верещали вони про «тенденцію до сепаратизму», «про прагнення України відійти від Росії», факти говорять про інше, справжня історія свідчить зовсім про інше.

Далі. Такі мерзенні вороги українського народу—бур-

жуазні націоналісти, як Грушевський, Донцов, Антонович та інші, «доводили», що Шевченко — ворог України. Чому саме ворог? Якої України? Нація, її єдність, загальнонаціональний дух, що об'єднує всіх українців в єдине ціле, твердили вони,— ось головне. Поділ же українців за класовою ознакою на рабів і панів, як це робив Шевченко, таким чином, шкодить нації. Українців, мовляв, треба ділити не за соціальною, а за психологічною і антропологічною ознакою. Шевченко, який розрізняв серед українців «братів незрящих, гречкосіїв» і панів, який прагнув возвеличити рабів, просвітити і озброїти їх новими революційними ідеями, сприяв нібито тільки розкладу нації. Він боровся проти панів, а без панів, мовляв, нація існувати не може.

З особливим озлобленням вони говорили про те, що ідеї Шевченка «оплебеїли» українську інтелігенцію і тим самим завдали Україні великої шкоди і що від них необхідно рішуче відмовитись як від шкідливих і небезпечних.

У романі «Вальдшнепи» Хвильовий, наприклад, нападав на Шевченка за те, що він, мовляв, кастрував українську інтелігенцію, розбестив «дурноголового раба», навчивши його лаяти пана. Цим він «затримав культурний розвиток України» і не дав їй відірватися від Росії і стати в ряди європейських держав.

Відомо, і в даному разі це дуже важливо, що український народ насамперед в особі своїх кращих і вірних синів завжди відстоював багатогранну і чудову творчість великого Кобзаря від перекручень і фальсифікації. До речі кажучи, і сам Шевченко був непримиренним борцем проти фальсифікаторів і спотворювачів всілякого роду. Так, наприклад, перебуваючи на засланні, він довідався, що його твори піддаються «редагуванню» і «поліпшенню» з боку націоналістів і ліберальних поміщиків, особливо з боку П. Куліша. Він гнівно протестує проти цього і обрушується на фальсифікаторів, кажучи: «...Вороги! О лютi! Лютi! Ви ж украли, в багно погане заховали алмаз мій чистий, дорогий, мою колись святую душу».

Ці рядки особливо стосуються жалюгідних замислів українських буржуазних націоналістів нашого часу, які «майстерно» і тонко намагаються зробити так, щоб творчість Шевченка служила мерзенним антирадянським цілям.

Вся історія українського буржуазного націоналізму — це історія запроданства і зради інтересів українського на-

роду, історія провокацій, угод і змов з імперіалістами проти українського народу.

Коли в Німеччині до влади прийшли фашисти, українські націоналісти одразу ж стали їх активними агентами і помічниками у підготовці війни проти СРСР.

У роки Великої Вітчизняної війни, коли радянський народ, в тому числі й український, героїчно боровся за свою свободу і незалежність, українсько-німецькі націоналісти робили все для того, щоб полегшити німцям закабалення українського народу.

Служіння Гітлеру і активна участь у його страшних злодіяннях особливо красномовно свідчить про антинародний характер українського націоналізму, а його носії постали перед усім світом як бандити і найлютіші вороги українського народу. Шевченко ніби пророче вгадав майбутнє цих зрадників, кажучи у свій час в «Посланії» про «земляків»-націоналістів, що ці злозачаті діти можуть принести українському народу багато зла.

Треба звернути увагу і на грубі помилки М. Драгоманова в оцінці творчості та історичної ролі Шевченка. У кінці XIX століття М. Драгоманов, якого В. І. Ленін називав політичним міщанином, видав книгу під назвою «Шевченко, українофіли і соціалізм». Політична еволюція М. Драгоманова від анархо-соціаліста до радикал-ліберала безумовно відбилася на його творчості. В ряді найважливіших питань класової боротьби на Україні, зокрема в таких, як ставлення до революційно-демократичних традицій, про селянство як союзника пролетаріату, Драгоманов, наприклад, виступав з ліберально-буржуазних позицій, випереджаючи в певному смислі меншовицьку концепцію пролетарської революції. Ігноруючи селянське питання і селянство як резерв революції, ігноруючи також революційно-демократичну ідеологію, яка в певних історичних умовах відіграла величезну роль у розвитку класової самосвідомості селянства, Драгоманов всіляко паплюжив і порочив видатних представників революційної демократії і в першу чергу Т. Г. Шевченка. З панською зневагою і в'їдливою іронією він «охрестив» великого Кобзаря «мужикофілом».

Він намагався довести, що Шевченко ніколи не був революціонером, не був і аж ніяк не є новатором у національному житті України. «Кобзар» Шевченка, заявляв

Драгоманов, ніякої ролі у визвольному русі українського народу не відіграв і як твір нікуди не годиться.

У своєму ставленні до революційної творчості Шевченка Драгоманов дійшов до того, що в 1886 році виступив у львівській буржуазній газеті «Кур'єр Львовський» з протестом проти проведення вечора, присвяченого великому Кобзареві. Це викликало гнівне обурення всіх прогресивних діячів у Галичині. З цього приводу Іван Франко, наприклад, у своєму листі Драгоманову писав: «Признаюсь Вам, що цілі такого протесту з Вашого боку і на такім місці (і не тільки я сам) зовсім не розумію. Що Ви хочете осягнути таким протестом?.. І яке значення взагалі може мати протест чоловіка постороннього проти обходу чисто галицького?.. І що Ви властиво маєте на меті? Чи хочете, щоб ніякого обходу в пам'ять Шевченка не роблено?.. Ваш лист до Kur[jera] Lw[owskiego], по моїй думці,— глузливо продовжує І. Франко,— закороткий і занадто голословний, щоб переконати людей не східних з Вами поглядів, але зате доволі гострий і категоричний, щоб викликати роздразнення у старших і знеохочення у великої часті молодіжі...» [1]

У чому Драгоманов бачив основний «порок» творчості Шевченка? В тому, що великий поет боровся за зближення українського і російського народу, що боротьбу за національне визволення українського народу він підпорядкував боротьбі за соціальне визволення.

Як і українські буржуазні націоналісти, Драгоманов вважав, що Україна повинна йти до прогресу разом з Західною Європою, а не з Росією, повинна приглядатися до Європи, а не до Росії. Шевченко ж, мовляв, тягнув Україну до Москви, прагнув до зміцнення зв'язків українського і російського народів.

Драгоманов «критикував» Шевченка за те, що той бачив шлях до прогресу України, до її кращого майбутнього не у відпадінні від Росії, а в спільній боротьбі трудових мас українського і російського народів проти їх спільного ворога — самодержавства і кріпосництва. Ображаючи почуття українського народу, Драгоманов заявляв, що Шевченко не був ні великим поетом, ні патріотом лише тому, що ногами стояв на Україні, а головою — в Росії. А треба було, щоб він стояв ногами на Україні, а головою — в

[1] Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XX, Держлітвидав, К., 1956, стор. 307—308.

Європі. «Шевченко й своєю наукою, й своєю працею, й своєю любов'ю, і ненавистю усе товкся в Росії та в Україні, такій, яка прилагодилася до ...Росії з XVIII ст.» [1], а тимчасом йому треба було товктися,— продовжує він,— в освіченій Європі. В цьому, мовляв, причина «гріховності» Шевченка і відсутності у нього справжньої поетичної сили і громадської значущості.

Філософія Т. Г. Шевченка, заявляє М. Драгоманов, це мужицька філософія. Оскільки мужик замкнений і культура йому чужа, то він здатен лише бунтувати, діяти сокирою і вірити у відьом та чортів. Що ж може бути революційного в оспівуванні дум, сподівань та прагнень мужика? Нічого. Тому Т. Шевченка як ідеолога «мужика» не можна вважати ні революціонером, ні тим більше мислителем і політичним борцем.

Смисл подібної оцінки великого Кобзаря зводиться до того, щоб затушувати той факт, що автор «Кобзаря» перший на Україні проголосив селянське повстання як головний шлях до знищення кріпосництва і сваволі самодержавства, піднявся до розуміння селянського руху як величезної активної сили, що бореться проти соціального і національного гніту, звести нанівець його роль у суспільно-політичному русі на Україні, затушувати і відкинути значення Шевченка у створенні революційних традицій на Україні.

Як відомо, після поразки революції 1905 року в Росії виникла група «віхівців». Спираючись на реакційні буржуазні філософські теорії XIX століття, зокрема на неокантіанство, «віхівці» як контрреволюційна течія серед лібералізму зліпили ряд своїх «теорій», в основу яких лягли завдання роззброїти революційно настроєні маси і захист імперіалізму, націоналізму та шовінізму і мракобісся. Говорячи про класове коріння і політичні цілі «віхівців», В. І. Ленін писав: «...Корисливі класові інтереси грошового мішка і породили широку й глибоку *контрреволюційну* течію серед лібералізму, течію проти демократії, на захист усякого імперіалізму, націоналізму й шовінізму, і всякого мракобісся» [2]. І далі В. І. Ленін указував, що замість класової боротьби ліберали завжди прагнули «розпалити і

[1] М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли і соціалізм», стор. 116

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 51.

роздути національну боротьбу, щоб *відвернути увагу від серйозних* питань демократії і соціалізму» [1].

От чому «віхівці» насамперед обливали брудом славні традиції боротьби народних мас за демократію і соціалізм, за свободу і незалежність. Демократичні маси, тобто робітників і селян, вони з презирством зображували як стадо, ведене групою інтелігенції і здатне лише на руйнівні дії, а не на будівництво нового суспільного ладу, вищого за капіталізм. Щодо передових революційних традицій народів Росії, то вони всіляко применшували, ігнорували і опльовували їх, знецінюючи їх роль у визвольній боротьбі народних мас.

Українські націоналісти-«віхівці» «вкупе и влюбе» з російськими «віхівцями» виступали проти великих діячів середини XIX віку, проти традицій революційного демократизму, насамперед в особі Бєлінського, Герцена, Чернишевського, за якими в свій час ішла вся передова інтелігенція Росії. Поряд з цим вони підіймали на щит Юркевича, цього махрового представника ідеалістичної і релігійно-містичної філософії. Вони обливали брудом видатних представників українського народу, революціонерів-демократів.

«Віхівці» оголосили публіцистику, починаючи від Бєлінського, суцільним кошмаром, а творчість Шевченка злом для української нації.

В. І. Ленін піддав «віхівців» нищівній критиці. Він викрив їх буржуазне нутро, показав їх лакейську природу і зрадницьку роль. У противагу їх спробам обплювати славні традиції російського народу і його видатних діячів, облити брудом революційний рух, великий Ленін з особливою силою підкреслював значення революційно-демократичних традицій в сучасній боротьбі: «Недавно найманий писака чорносотенного царського уряду Меншиков оголосив у «Новом времени», що реформа 19-го лютого «жалюгідно провалилася», бо «61-й рік не зумів запобігти дев'ятсот п'ятому». Тепер наймані адвокати і парламентарії ліберальної буржуазії оголошують про провал «реформи» 9.XI.1906 р. і 3.VI.1907 р., бо ці «реформи» *ведуть* до другої революції.

Обидві заяви, як і вся історія ліберального і революційного руху в 1861—1905 роках, дають дуже цікавий ма-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 52.

теріал для вияснення надзвичайно важливого питання про відношення реформи до революції, про роль реформістів і революціонерів у суспільній боротьбі.

Противники революції, хто з ненавистю і скреготом зубовним, хто з прикрістю і розпачем, визнають «реформи» 61-го і 1907—1910 років невдалими, тому що вони не запобігають революції. Соціал-демократія, представниця єдиного до кінця революційного класу наших днів, відповідає на це признання: революціонери відігравали величезну історичну роль у суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах *навіть тоді,* коли ці кризи безпосередньо вели тільки до половинчатих реформ. Революціонери — вожді тих суспільних сил, які здійснюють усі перетворення; реформи — побічний продукт революційної боротьби.

Революціонери 61-го року лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки. На ділі саме вони були великими діячами тієї епохи, і, чим далі ми відходимо від неї, тим ясніша нам їх велич, тим очевидніша мізерність, убозтво тодішніх ліберальних реформістів» [1].

Цілком зрозуміло, що полум'яні твори і пристрасні звертання до народу з закликом до загальної збройної боротьби, особиста безмежна відданість справі народу і мужність російських революціонерів-демократів на чолі з М. Г. Чернишевським та їх українських братів на чолі з Т. Г. Шевченком, їх послідовна і безпощадна боротьба проти ліберальних реформістів і націоналістів як українських, так і великодержавних сприяли зростанню класової самосвідомості трудящих, вселяли силу і волю до боротьби і віру в перемогу над самодержавством та кріпосництвом. Своєю боротьбою революціонери-демократи зміцнювали і гартували велику дружбу і солідарність трудящих усіх національностей проти їх спільного ворога — поміщиків і царизму, розчищали і підготовляли грунт для проникнення і великого поширення марксистської ідеології, для об'єднання всіх гноблених і поневолених навколо революційного робітничого класу Росії.

Всесвітньоісторична перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, величезні успіхи радянського на-

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 94—95.

роду в побудові соціалізму, розв'язання національного питання на основі пролетарського інтернаціоналізму викликали шалену лють і ненависть з боку імперіалістів і їх платних агентів — особливо буржуазних націоналістів різних мастей.

Вперше за всю свою історію під зіркою Радянської влади, під керівництвом Комуністичної партії, на основі нерозривної дружби народів нашої країни український народ створив свою дійсно вільну робітничо-селянську радянську соціалістичну державу, здійснив свою віковічну мрію, возз'єднав усі свої землі в єдиній українській державі і разом з усіма народами Радянського Союзу успішно будує комуністичне суспільство. Це викликає звірячу злобу і ненависть з боку лютих ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів та їх жалюгідних недобитків.

Як уже зазначалось, до краю озлоблені своєю приреченістю і безнадійністю відновити на Україні панування капіталістів та поміщиків, українські буржуазні націоналісти у своїх злочинних діях проти українського народу на сучасному етапі використовують найогидніші і найзлочинніші прийоми.

Імперіалісти та їх ідеологи зараз, як і раніше, використовують українських буржуазних націоналістів для боротьби проти радянського народу, зокрема проти українського народу, всіляко допомагають їм в їх злочинній діяльності.

Прикладом цього може бути виступ в останні роки реакційного професора Колумбійського університету Кларенса А. Менінга. У недавно виданій книзі «Україна XX століття» він всіляко вихваляє нових наймитів американського імперіалізму — українських буржуазних націоналістів. Він зводить всілякі наклепи на український народ, порочить Радянську Україну, грубо і безсоромно заперечує те, що завдяки Радянській владі вона стала однією з найбільших індустріальних країн з високо розвинутим сільським господарством і передовою соціалістичною культурою. Ігноруючи історичну правду, Менінг відкидає міцні і кровні зв'язки та дружбу, що склалися на протязі століть між українським і російським народами, між їх культурами, спільну боротьбу двох братніх народів і їх передових, видатних діячів проти соціального і національного

рабства, проти царської політики русифікації і позбавлення прав українського народу.

Справжніми представниками української культури цей, з дозволу сказати, «професор», ідучи вслід за українськими буржуазними націоналістами, вважає не Шевченка, Франка, Коцюбинського, Лесю Українку, а Куліша, Грушевського, Хвильового і т. п. «діячів», які завдали великої шкоди українському народу. Засліплений класовою ненавистю до Радянської України, Менінг із шкури пнеться, щоб всупереч історичним, незаперечним фактам довести, нібито не було плідного впливу передової російської думки в період царизму на розвиток передової думки на Україні. Особливе неуцтво і цілковите незнання історії України виявляє Менінг, коли веде мову про такий великий історичний акт, як возз'єднання України з Росією. Цей лжепрофесор договорився до такого нахабства, що проголошує возз'єднання Західної України з своєю рідною матір'ю—Радянською Україною актом, здійсненим всупереч волі і бажанню народних мас. Цим самим Менінг видає себе з головою, показуючи, що свої мерзенні пасквілі про Україну він пише на замовлення імперіалістичних загарбників, яким вигідно було б мати розчленовану на частини Україну і зовсім не до смаку возз'єднана могутня Радянська Україна, спроможна в братерстві і співдружності з усіма радянськими народами не тільки відстояти себе, але й розгромити будь-якого ворога, будь-якого агресора.

Жалюгідне охвістя наголову розбитих українським народом націоналістичних банд служить тепер, як і раніше, вірою і правдою ворогам СРСР, паліям нової війни. З допомогою своїх імперіалістичних хазяїв ці майстрі чорних діл видають газети, друкують книги, в яких зводять найбезсоромніші наклепи на героїчний і миролюбний радянський народ, і зокрема на український народ.

Вище зазначалося, якої жахливої і різноманітної фальсифікації з боку буржуазних націоналістів зазнавала творчість Т. Г. Шевченка. Ця огидна атака на творчість великого Кобзаря продовжується і зараз. Її щедро оплачують їх хазяї, що запродались імперіалістам. Вона зайвий раз підтверджує велику мудрість слів, сказаних у свій час К. Марксом на адресу фальсифікаторів історії та їх хазяїв: «Найкраще оплачується той твір, в якому

фальсифікація історії найбільш відповідає інтересам буржуазії» [1].

В 1952—1955 рр. зграя націоналістів, що подвизається у Канаді, видала «Кобзар» Т. Г. Шевченка в 4-х томах, вчинивши цим новий жахливий глум над його творчістю. Вказане видання «Кобзаря» є безпрецедентною фальсифікацією і спотворенням літературної спадщини великого поета.

Всі чотири томи «Кобзаря» заповнені великою кількістю вступних і заключних статей, коментарів та різного роду пояснень. В результаті вийшло, що вся ця писанина займає майже дві третини, а власне «Кобзар» лише одну третину цього досить об'ємистого чотиритомника.

Червоною ниткою через всю цю плутанину і складну загороду коментарів, пояснень, вступних і заключних статей проходить намагання авторів навмисне і саме в такий спосіб грубо тенденційно перекрутити справжній зміст творчості і боротьби великого поета, затінити революційний та войовничо-матеріалістичний смисл його поезії, за всяку ціну зробити його ідеалістом, «апостолом» націоналізму і християнського братолюбія. Зухвалі перекручення і брудна фальсифікація настільки очевидні, що, здавалось би, не варто було б вступати в дискусію з її авторами. Досить читачеві лише переглянути ці томи, щоб проникнутись зневагою і презирством до так званих канадських «шевченкознавців» із табору українських буржуазних націоналістів.

Однак, коли мова йде про світогляд поета, про його філософські погляди, то не можна замовчувати цього чергового злочину буржуазних націоналістів, вчиненого над творчістю Т. Шевченка. Зупинимось коротко на деяких питаннях цієї писанини, щоб показати і проілюструвати, в який спосіб буржуазні націоналісти перекручують світогляд, філософські погляди Т. Г. Шевченка, намагаючись пов'язати його світогляд і філософські погляди з найреакційнішими філософськими ідеалістичними твердженнями, що виникли в Західній Європі у другій половині XIX і на початку XX століття і стали ідейною основою фашизму різних мастей, войовничого націоналізму і шовінізму.

---

[1] Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. X, стор. 104.

Відомо, що багатогранна і визначна творчість Т. Шевченка розгорнулась під впливом революційно-демократичної ідеології та філософського матеріалізму, які на той час являли собою важливу віху в духовному і культурному житті Росії, становили ідейну основу революційної боротьби народних мас в обстановці гострих класових суперечностей і піднесення національно-визвольного руху, в умовах активної боротьби народних мас за знищення кріпосництва і повалення самодержавства. Відомо також, що Т. Шевченко був одним з видатних представників революційно-демократичного руху і прибічником матеріалізму, одним з визначних політичних діячів свого часу. Про це яскраво і переконливо свідчить не лише вся його літературна творчість, але водночас і його активна практична діяльність як революціонера-демократа.

Тимчасом, всупереч фактам, всупереч чітко визначеній самим Шевченком своїй ідейній, філософській і суспільно-політичній позиції, підлі наймити імперіалізму, люті вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти, що окопалися в Канаді, в так званій «Українській вільній академії наук» і в видавничій спілці «Тризуб», що є центром чорної і підлої зради, провокацій, наклепу, фальсифікації і брехні,— претендуючи на «оригінальне» і «правдиве» тлумачення літературної спадщини поета, доводять, що творчість його розвивалася під впливом ідеалізму і романтизму, в атмосфері, «наелектризованій ідеалістичним, романтичним духом» [1].

У зв'язку з цим вони прагнуть обгрунтувати головне, а саме те, що Т. Г. Шевченко за світоглядом був не матеріалістом, а ідеалістом, а в літературі не реалістом, а романтиком, і що серед його творів нема жодного твору реалістичного.

«Світогляд поета як романтика один і незмінний від самого початку його творчості до кінця життя, світогляд ідеалістичний і християнський» (т. 4, стор. 483). І далі: «По всій духовній організації своїй був він поет-романтик, філософ-ідеаліст, і то в усіх сферах своєї творчої уяви, думання, переконань, моралі, віри й переживань» (т. I, стор. 366).

В одній із статей четвертого тома вказаного «Кобзаря»,

[1] Тарас Шевченко. Кобзар, т. I, 1952, Вінніпег, стор. 31. (Далі цитується за цим виданням).

з метою затуманити творчість поета і зливою мудрованого «філософського» словосплетіння спантеличити читача, спеціально розбирається питання про те, до якого типу творчості слід віднести творчість Т. Шевченка. В зв'язку з цим у статті попередньо розглядаються типи творчості, які були розкриті, доведені і обгрунтовані в свій час уже після смерті поета європейськими «вченими» і філософами. В числі «найвизначніших» «вчених» і філософів, найбільших авторитетів у цій справі, на які йде посилання, вказуються, такі махрові ідеалісти, як Ніцше, Шпітенер, Кюн, Освальд, Пуанкаре, Юнг та інші, які нібито науково довели, що є взагалі два типи творчості — р о м а н т и з м і р е а л і з м. Автори цієї статті, як і їх духовні отці і натхненники — войовничі ідеалісти в філософії і реакціонери в політиці,— звичайно віддають перевагу романтизмові (до речі, реакційному) саме тому, що він, на відміну від реалізму, вільний від матеріальних нашарувань, відкидає реальну дійсність як джерело творчості, заглиблюючись у власний світ, у своє внутрішнє єство. Виходячи з цього, Т. Шевченка вони оцінюють і характеризують як романтика на тій підставі, що «він прийшов ніби з другого світу і не спостерігав дійсності, а творив те, що випливало з його душі, з його туги, з його сліз, візій, з мистецьких фікцій і фантазій, хоч формував твори свої мовою, що була звернена до України минулої й сучасної, але образами й барвами, що зароджувались у його власнім світі і видобувались із власного внутрішнього єства» (т. 4, стор. 454).

Так, великого знавця реального життя свого народу, його історії, долі і становища покріпачених широких мас трудящих поневоленої України, полум'яного борця за знищення кріпосництва і царизму, непримиренного ворога ідеалізму і релігії, визначного політичного діяча, геніального поета і митця, який черпав натхнення в героїчній визвольній боротьбі українського народу, братнього російського (згадаймо хоч би його захоплення повстанням на чолі з С. Разіним, О. Пугачовим, визвольною війною 1812 року) та інших народів царської Росії,— націоналісти перетворюють на якогось «богобоязливого пророка» і містика, що начебто творив все сам із себе, стоячи осторонь життя, відвертаючись від живої реальної дійсності, заглиблюючись у світ своєї душі, у власне внутрішнє єство.

Намагаючись довести ідеалізм Шевченка в пізнанні природи, навколишнього світу взагалі, ідеалісти із табору буржуазного націоналізму дійшли навіть до того, що приписали йому віру в сни як в джерело поетичної творчості, як в засіб пізнання світу. Самого Тараса Григоровича вони безсоромно охрестили містиком, який начебто не через науку і практичну революційну боротьбу, не через кровний і тісний зв'язок з життям, з боротьбою широких народних мас, а через сни і сновидіння шукав правду, формулював свої ідеї, творив свої величні праці.

«Сон в об'яві поета поглиблював дійсність, відкривав перспективу безмежного. В його снах відкривалась правда, яку поет так настирливо шукав, і та безодня людського єства, що виповнювали новими ідеями його мудру містичну голову» (т. 4, стор. 421).

В розділі «Філософські погляди Т. Шевченка» говорилося вже про те, що в мистецтві, в теорії мистецтва, Шевченко, як і інші видатні діячі-матеріалісти того часу, рішуче виступав проти реакційного романтизму, проти ідеалізму і містики, проти голого єства, проти так званого чистого мистецтва і натуралістичного псевдореалізму. Поруч з цим він обгрунтовував, відстоював і застосовував у всій своїй творчості критичний реалізм, основу якого становили ідейність, зв'язок з життям, прагнення облагородити і піднести трудову людину, збагатити її духовний світ, підняти її на боротьбу за високі ідеали того часу, за знищення кріпосництва і царизму, за ліквідацію національного гноблення. На доказ цього варто ще раз нагадати думки Тараса Григоровича про те, що немає в світі прекраснішого видовища, ніж образ щасливого і благородного трудівника, про те, щоб учені дбали про поліпшення умов праці трудівника і цим зробили неоціненну послугу «обреченному на тяжелый труд человечеству» та ін.

Як відомо, Шевченко творив саме таке реалістичне мистецтво. Досить взяти його твори образотворчого мистецтва, щоб переконатись у тому, як великий зміст живого життя виливався в досконалу художню форму, як гармонійно поєднувалися в його творах ідейність і форма.

Тимчасом, говорячи про ставлення Т. Шевченка до мистецтва, про його погляди на мистецтво як таке, про джерела, основи та істинність мистецтва, вони твердять, що нібито він засвоїв, визнавав, здійснював і розвивав у ми-

стецтві естетичну філософію, створену в свій час в Західній Європі насамперед такими ідеалістами, як Шіллер і Шеллінг, основу якої становить релігійний смисл, визнання божественної таємниці мистецтва, що пливе з джерела божого і в душі творця стає релігійною таємницею.

Злочинно замовчуючи і цілком відкидаючи ту величезну і надзвичайно важливу боротьбу, яку провів Т. Г. Шевченко проти антиреалістичних течій у мистецтві, проти горезвісної теорії «мистецтво для мистецтва», ігноруючи реалістичні високохудожні твори образотворчого мистецтва, створені Шевченком, вони намагаються довести, що він був символістом. Справжнє мистецтво, твердять писаки з табору українських націоналістів, повинно бути символічним, оскільки воно є містком між двома світами і знаменує собою таку дійсність, якої в емпіричному світі ми не знайдемо ніколи. Більш глибока внутрішня дійсність може бути артистично показана тільки в символах, а не в якихось емпіричних конкретних образах. Тому велике мистецтво ніколи не відображає емпіричної дійсності, бо воно проникає в інший світ, що доступний нам тільки в символічному зображенні. «У Шевченка... реальні ті ідеї, що живуть у найглибших надрах душі людини» (т. 1, стор. 72).

У цьому зв'язку фальсифікатори не забули звести наклеп і на Івана Франка, безпідставно твердячи, що ніби він також вважав Шевченка ідеалістом, символістом. Тимчасом відомо, що І. Франко ще в 1881 році в своїй чудовій роботі «Петербурзька доба Шевченка» переконливо показав найтісніший зв'язок Т. Г. Шевченка з передовими діячами прогресивної російської думки, величезний вплив на світогляд і творчість поета ідей російських революціонерів-демократів, які були войовничими матеріалістами свого часу, ворогами і активними борцями проти ідеалізму.

Як вказувалося раніше, будучи в засланні, Т. Шевченко піддав гострій і нищівній критиці ідеаліста Лібельта з позицій матеріалізму. Оскільки Лібельт був гегельянцем, то критика його концепції об'єктивно була критикою гегельянства взагалі. Це свідчить зайвий раз не лише про те, що Шевченко був матеріалістом і непримиренно боровся з ідеалізмом, а й підкреслює ту велику роль, яку відіграв він у боротьбі проти ідеалізму за утвердження матеріалізму взагалі, в літературі і мистецтві зокрема.

Дивно, чому ж автори коментаріїв, пояснень і статей до канадського видання «Кобзаря» жодним словом не обмовились про критику Шевченком Лібельта і взагалі ідеалістів? Зрозуміло чому. Шевченко-матеріаліст, Шевченко-критичний реаліст їм не до вподоби, таким він їм не потрібен, більше того, він їм ворожий. Тому-то вони таку важливу віху в житті і творчості Т. Шевченка, як боротьба проти ідеалізму, зокрема проти ідеалізму Лібельта, старанно замовчують, перекручують і фальсифікують. Разом з тим вони на ділі приписують Шевченкові ідеалістичні погляди Лібельта. Так, в 4 томі, на сторінці 481, ми читаємо: «Краса для поета була тією силою, що пливла безпосередньо від бога».

Одним із положень ідеалістичної естетики Лібельта, яке було піддане гострій критиці з боку Шевченка, є положення про те, що пізнання являє собою «прагнення до бога як його начала», що прекрасне ховається у найвищій, надприродній абсолютній ідеї краси.

Відомо, що прекрасне є естетичною функцією в мистецтві. Розуміючи це, всупереч ідеалістам борючись проти ідеалістичної естетики, Шевченко як матеріаліст і реаліст у мистецтві визнавав єдино реальним красу життя, красу природи і вважав, що насолода в мистецтві «приобретается только глибоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе».

Як відомо, українські буржуазні націоналісти завжди боролися проти дружби українського народу з російським народом. Всю свою підлу і ворожу діяльність у найрізноманітніших формах вони підпорядкували і підпорядковують головному своєму завданню — довести ворожість українського народу до народу російського, порізнити і протиставити один одному ці два братні народи, посіяти ворожнечу між ними. Це завдання проходить як головне в поясненнях і коментарях до виданого «Кобзаря».

Щоб показати «ворожість» Т. Шевченка до росіян, до Росії, довести, що він нібито був «проти» дружби українського і російського народів, філософствуючі націоналісти вигадали химерну ідеалістичну схему історії Росії, яка нібито властива була поетові. У творах Шевченка виступають, пишуть вони, дві частини історії України—реальна й ірреальна. Реальна історія—це та, що відбита в творчості поета і не характеризує його глибоких поривань, поглядів і прагнень, а ірреальна історія — це потойбічна, абсо-

лютна, саме та, що надихала його, до якої він прагнув і яку намагався всіляко збагнути у всій її повноті.

Ірреальна історія, як вища суть, що криється в глибинах надприродного, надісторичного начала божого закону, визначає реальну історію, яка є відбитком «ірреальної» історії. Реальна історія — це лише ступінь до ірреальної історії, перехід від уявного до дійсного, суттєвого.

Отже, за цією схемою виходить, що не в конкретних фактах історії України, не в її реальному стані і розвиткові, не в силі і могутності визвольної боротьби трудових мас українського народу Шевченко шукав ключ до розв'язання всіх назрілих питань суспільного розвитку того часу, а в пізнанні і розкритті якоїсь вищої потойбічної історичної сили України, ірреальної історії розвитку абсолютної ідеї нації.

«Шевченко збагнув,— пишуть ці горе-професори,— найосновнішу суть української національно-історичної дійсності, визначивши глибокий зв'язок людини з історією народу, зв'язок її долі з потойбічністю історичних сил нації».

Виходить, що сили нації — це не трудовий народ України і його боротьба за щастя і свободу, а щось вище за нього, пануюча над ним якась таємнича божественна всемогутня надлюдська ідея нації, що становить джерело ірреальної історії і, таким чином, зумовлює долю України, перед якою, сліпо віруючи, має схилитись український народ.

Тому, далі твердять вони, Шевченко дивився на історію України «як на поступневе розкриття в ній волі божої й а б с о л ю т н о г о д у х а н а ц і ї, що в покликанім народі жиє і здійснює своє призначення не як невмолимий фатум, а як провидіння боже. І в розумінні цієї віри у вище призначення України набирає тоді всіх прикмет р е л і г і й н о г о визвольного руху і її історія, в якій провидіння у певні часи було домінуючим.

І те, що розвивається як духова сила в народі й відбувається в реальній дійсності з погляду романтичної філософії й літератури, наперед визначається в глибинах абсолютного, себто в божім промислі. Це значить, що перед історичними діями на землі або безпосередньо після них відбувається ніби пролог історії на небі, як у «Фаусті» Гете (пролог). І він передрішає долю народу» (том 2, стор. 36).

Таким чином, живу, бойову, революційну боротьбу і творчу діяльність Шевченка націоналістичні фальсифікатори зводять до того, що він «як у сні, мандрував серед могил, льохів, серед цих духових мавзолеїв української нації, творив її містерію, з'єднував світ дійсний з світом потойбічним, надсмисловим, лучив тайну минулого з таємницею позагробового життя, де спочивають провідники його нації, її герої-визвольники, бо в тім акті національної традиції вбачав і велику силу визвольної ідеї, перемогу життя над смертю в ім'я майбутнього великого, свобідного і вічного життя України» (т. 2, стор. 33).

Цю химерну фальшиву і наскрізь ідеалістичну теорію про дві сторони історії України буржуазні націоналісти, спираючись на реакційну буржуазну філософію, спеціально створили для того, щоб зламати цілеспрямованість творчості Шевченка, довести, що його світогляд був ідеалістичним, що справжні джерела і закони історичного розвитку України він шукав і вбачав не в реальній історії України, не в реальному житті і боротьбі українського народу, а в лоні абсолютного, надприродного духа нації.

Прикладаючи цю «теорію» до аналізу й оцінки творчості і діяльності Шевченка, буржуазно-націоналістичні «шевченкознавці» роблять висновки, що Шевченко був націоналістом, ворогом Росії, ворогом незламної дружби українського і російського народів.

Всім відомо, що Шевченко нещадно і рішуче виступав проти російського царизму, і панів, боротьбі з ними він присвятив усе своє свідоме життя. Одночасно, правильно розуміючи прагнення свого народу і добре знаючи історію його визвольної боротьби, в процесі якої складалася і міцніла дружба українського і російського народів, він також все своє життя присвятив всебічному розвитку і гартуванню цієї дружби.

По суті боротьба Т. Г. Шевченка проти царизму і кріпосництва велась на основі і в інтересах зміцнення зв'язків і братерської дружби українського і російського народів, трудових покріпачених народних мас України і Росії. Це, якщо можна так сказати, поетове життєве кредо знайшло своє широке і глибоке відображення у всій його творчості. І цього ніяк не обійдеш і тим більше ніяк не сховаєш. Це—реальна історія. Але це не «влаштовує»

націоналістів, більше того, це б'є прямісінько в корінь їх фальсифікаторської роботи над творчістю Шевченка, в їх намагання за всяку ціну зробити Шевченка «своїм».

Реальну історію України, яка була невпинною боротьбою українського народу, разом з братнім російським народом, у дружбі з ним, за соціальне і національне визволення, проти російського царизму і кріпосництва, тобто ту історію, яку висвітлював Шевченко, вони вважають малозначимою, тому що вона бере «дрібні факти боротьби проти царів московських, проти панів». Виходить, що в реальній історії немає того, що потрібне націоналістам,—ворожості українського народу до російського народу. А ворожість ця, твердять вони, є, вона мусить бути, вона живе в абсолютній ідеї, в потойбічній ірреальній історії, яка творить реальну історію. Її і треба усвідомити, її начебто й шукав Шевченко.

Як відомо, в творах поета немає і не могло бути ворожості до російського народу, навпаки, в них є приязнь, яка насамперед виявляється в ненависті до царизму і до кріпосників. Оскільки Шевченко ніколи не був ворогом Росії, ворогом російського народу, а був запеклим ворогом російського царизму, в такій же мірі, як і видатні діячі Росії, то вони вигадали цю страхітливу по задуму і підступну по цілях схему історії України і приписали її Шевченкові.

Відомо, що Т. Шевченко дійсно одним з перших в українській літературі і в суспільно-політичному русі на Україні поставив на всю широчінь національне питання, питання боротьби проти утисків і національної неволі, питання про усунення національного розбрату і невіри, про дружбу народів. У зв'язку з цим він завжди на перший план висував насамперед питання боротьби проти кріпосництва і царизму, притаманною особливістю яких є національне гноблення і без знищення яких неможливо здобути національну незалежність і встановити братерство народів. Розуміючи саме так національну справу, Тарас Григорович неминуче прийшов до висновку, що головна і першочергова боротьба повинна вестись проти кріпосників і царизму; і лише тоді, коли вона буде завершена перемогою, розв'яжеться і національне питання. Бо не народ російський, а царизм і поміщики душать трудовий народ України так само немилосердно, як і трудовий народ Росії.

Українські буржуазні націоналісти, добре знаючи на історичному досвіді, що́ означає дружба і братерський союз українського народу з російським народом для обох народів і насамперед для українського народу, розуміючи, що ця дружба дала українському народові незалежність, свободу від експлуатації і гноблення, від отрути націоналізму, в лютій злобі прагнуть паплюжити всі здобутки українського народу, зводять на нього і його творчість всілякі наклепи, хочуть поставити на службу цій підлій справі навіть творчість Тараса Григоровича, намагаючись представити її як націоналізм.

У зв'язку з цим вони проголошують, що головне в творчості Шевченка було «підносити українську націю понад усе...», що «питання української нації він ставить вище всіх інших політичних питань» (т. I, стор. 74).

Разом з цим вони доводять, начебто Шевченко вважав, що «визволення з-під московського ярма є єдиний рятунок України» (т. 2, стор. 23), що лише «безоглядна і безкомпромісна боротьба з Москвою може врятувати Україну».

Як не дивно, як не страхітливо, але це вони приписують великому Кобзареві як його ідеї.

Знову звернімось до фактів. Насамперед, Шевченко в такій формі ніде і ніколи цих питань так не ставив. Можливо фальсифікаторам з канадського кубла українських націоналістів хотілося б у Шевченка знайти такі «ідеї», хотілося б, щоб Шевченко був саме таким. Але цього в Шевченка немає і не могло бути насамперед тому, що він був революціонером-демократом, а революційний демократизм виключав націоналізм, бо спрямований був проти царизму і кріпосництва, що були носіями національного розбрату і національної ворожнечі, боровся за свободу і дружбу між народами.

Все своє життя Шевченко нещадно боровся проти ярма російського царизму, ненавидів його всім єством своїм, як і його російські брати й однодумці Герцен, Чернишевський та інші. Хіба Герцен, Чернишевський менше ненавиділи російський царизм, ніж великий Кобзар, хіба вони з меншим запалом, героїзмом і відданістю боролись проти царизму, ніж Шевченко? Хіба Чернишевський, як і Шевченко, а Шевченко, як і Чернишевський, не розуміли того, що знищення царизму, як тюрми народів і кріпосництва, як соціального зла принесе національну волю і соціальну свободу?

Чого ж в даному разі хочуть панове із так званої Української вільної Академії наук» в Канаді і спілки «Тризуб»? А хочуть вони одного: вбити клин в дружбу українського і російського народів, підірвати корінь сили і могутності українського народу, який становить нерушима дружба з братнім російським народом і всіма народами нашої Батьківщини, підпорядкувати чорній, антинародній ідеї перекручену і сфальсифіковану історію України, історію її культури, визвольної боротьби і революційних традицій. Сіяти брехню, чинити фальсифікацію, зводити наклепи на український народ, на його культуру, революційно-визвольні традиції і цим допомагати своїм господарям-імперіалістам, що зазіхають на свободу і незалежність як українського народу, так і всього радянського народу,— така їх мета.

Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори недарма в зв'язку з цим по-своєму витлумачили написання Шевченком на засланні своїх значних прозаїчних творів російською мовою.

В засланні, вказують вони, Шевченко писав головним чином російською мовою, тому що йому начебто було дозволено писати лише російською мовою. Це зухвала брехня. Виходить, що російською мовою Шевченко міг писати антицаристські, антикріпосницькі твори? Цар Микола I заборонив Шевченкові як революціонеру-демократу писати будь-якою мовою і ніякого винятку щодо російської мови не робив.

Те, що Шевченко написав значну частину своїх творів російською мовою, пояснюється зовсім іншим, а саме: ідейними переконаннями поета, його прагненням зміцнювати і кріпити дружбу двох братніх народів, цю вирішальну силу в боротьбі проти самодержавства і кріпосництва, проти національного гноблення.

Адже ж відомо, що задовго до заслання, коли не було ні дозволу, ні заборони, Тарас Григорович написав ряд своїх значних творів, як, наприклад, «Тризна», «Слепая», п'єсу «Никита Гайдай» — російською мовою.

Той факт, що Шевченко всю свою прозу написав російською мовою, має винятково важливе значення і яскраво й переконливо показує, як він практично боровся за зміцнення дружби українського і російського народів, за єдність їх культур.

В коментаріях, поясненнях, у вступних і заключних статтях до канадського «Кобзаря» націоналістичні автори чогось замовчують атеїзм Шевченка. Більше того, вони на всі лади базікають про те, що він був поборником релігії, бачив вершителя долі українського народу в надприродному божественному началі і т. д. і т. п. Відомо, що Шевченко часто в своїх творах то в алегоричній формі, то часом, щоб не відійти від народних прийомів виразу думки, вживає слова «бог», «боже» і т. п. Але це не дає ніяких підстав гадати, а тим більше твердити, що Тарас Шевченко був релігійним, що релігія для нього становила вищий принцип творчості і джерело натхнення.

Ми вище наводили абсолютно переконливі факти і приклади, які свідчать про войовничий атеїзм поета. Варто зайвий раз це підкреслити словами Тараса Григоровича:

...Немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте.
Немає! Немає!

Або:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
І на апостольськім престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає.

Особливий акцент автори всієї цієї брудної стряпні до «Кобзаря» роблять на поемі Шевченка «Катерина».

Дійсно, поема «Катерина»—один з найбільших творів поета, однак не один із кращих, про що писав сам Шевченко. Основна лінія цієї поеми, як відомо,— це протиставлення бідноти панству, чистого, вірного кохання і честі бідної дівчини нарузі і безчестю розпусника панаофіцера. Отже, соціальний і морально-побутовий моменти становлять основний смисл поеми.

Однак буржуазні націоналісти вважають, що поет в цій поемі виводить два протилежні, виключаючі один одного національні типи, національні світо-

г л я д и (?!?!), що в поемі «Катерина» показана неприязнь «всієї московської інтелігенції супроти всього українського народу».

Ну, це вже занадто. Такої наруги, як ця, творчість Шевченка ще не зазнавала.

Всьому світові відома справжня історія єднання і боротьби двох братніх народів. Єднання не поміщиків, буржуїв та інших експлуататорів обох народів, а широких трудових мас України і Росії.

Всьому світові відомо, що український народ своїм вільним волевиявленням на Переяславській Раді возз'єднався з своїм єдинокровним братом російським народом і разом з ним пройшов усі історичні випробування, став під прапор великої ленінської Комуністичної партії і добився цілковитої перемоги над своїми гнобителями і експлуататорами, створив свою державність, побудував соціалізм і успішно здійснює побудову комунізму. Національною гордістю українського народу є вірність нерозривній дружбі з братнім російським народом, за яким він перший під керівництвом Комуністичної партії пішов по шляху Великої Жовтневої соціалістичної революції, вірність дружбі з усіма братніми народами СРСР.

Всьому світові відомо, як доброзичливо, по-братерському завжди ставилась передова, прогресивна російська інтелігенція до долі українського народу, до його визвольної боротьби, до видатних діячів України. Про це сам Тарас Григорович неодноразово зворушливо і тепло, з винятковою подякою, щирістю і відданістю писав і говорив. На підтвердження цього наведемо ще один факт.

З глибокою повагою ставився Шевченко до видатного діяча російського образотворчого мистецтва Карла Брюллова, тепло відзивався про нього, схилявся перед ним за те, що той був вороже настроєний проти царизму, називав поміщиків-кріпосників «феодалами-собачниками» і «варварами». У своїй повісті «Художник» Шевченко називає К. П. Брюллова «Великим Карлом», «истинным художником», «необыкновенным человеком» і, нарешті, «истинным социалистом». Відомо, яку величезну роль відіграв К. Брюллов у становленні Т. Г. Шевченка як художника, скільки сил він доклав до того, щоб вирвати поета з кріпосної неволі.

Незважаючи на це, продажні фальсифікатори дозволяють собі писати про те, що Т. Г. Шевченко негативно ста-

вився до Брюллова, як і до всіх російських прогресивних діячів.

А про що свідчать постійні, дійсно братерські, і при цьому наполегливі і рішучі турботи передової російської інтелігенції про долю самого Шевченка: насамперед викуплення його з кріпацької неволі, клопотання про звільнення його з тяжкої солдатчини? Про глибокі і могутні зв'язки і дружбу українського і російського народів, що так яскраво виступала у єднанні, спільній боротьбі і взаємній допомозі передових, революційних і культурних діячів України і Росії.

Хіба можна замовчувати такі визначні й історично важливі для України факти, як оцінка Герценом, Некрасовим, Добролюбовим, Чернишевським творчості Шевченка, популяризація та захист її від перекручень, спотворень і наруги з боку великодержавних шовіністів і українських націоналістів?

Автори статей і коментарів до вказаного видання «Кобзаря» всіляко намагаються довести, що Шевченко не був представником, ідеологом і сином гноблених мас українського народу, а належав, як вони пишуть, до «керівної еліти української інтелігенції». Хто ж представляв цю «еліту»? Виявляється, її представляли такі українські магнати, як Тарновський, Галаган та інші, яких Т. Г. Шевченко зневажав і з усією властивою йому суворістю і ненавистю картав у своїх творах за те, що вони «гірше ката» розпинали і гнобили «своїх братів»—трудящих України.

У цьому виданні «Кобзаря» націоналісти намагаються представити Шевченка людиною безвільною, самотньою, відірваною від українського народу, глибоко пригніченою арештом і засланням. Вони хочуть довести, що період заслання для Шевченка нібито був пройнятий більше страхом за свою долю, чеканням смерті і т. д. і т. п., ніж запалом боротьби і революційних дерзань. І такі твердження робляться в той час, коли людині, хоч трохи знайомій з творчістю Шевченка, відомо, що саме в цей період твори поета були особливо оптимістичні і сповнені революційного пафосу та заклику до боротьби. «Караюсь, мучусь, але не каюсь», писав поет в засланні.

Далі вони твердять, ніби політичні погляди Т. Г. Шевченка не знаходили співчуття і підтримки в той час на Україні, ніби за свого життя Шевченко був самотнім і не

мав на Україні прихильників і однодумців. Тимчасом багато документів і фактів свідчать про швидке і широке поширення ідей, висунутих Тарасом Григоровичем. Відомо, що в Кирило-Мефодіївському товаристві Т. Г. Шевченко був керівником його революційного напряму, що за Шевченком ішли Гулак, Адрузький, Посяда, Савич та ряд інших членів цього товариства.

Для характеристики цієї сторони життя і діяльності Шевченка має значення лист Сергія Левицького, який служив в Оренбурзькій прикордонній комісії. Будучи в Петербурзі у відпустці, 6 березня 1850 року він писав Т. Г. Шевченкові, який в той час перебував у засланні: «Багато є тут наших... Поки знаю одного, це — Микола Олексійович Головко [1], магістр математичних наук із Харкова, він дуже хороша людина, і як тільки ми зійдемося з ним, то перше слово його про Вас; він співробітник деяких журналів і дуже розумний молодий чоловік, шкода тільки, якщо він своєю правдивістю наробить того, що і його зашлють куди-небудь... Багато тут є таких, що згадують Вас, а Головко каже, що хоч Вас не стало, але на Ваше місце є до 1000 чоловік, готових стояти за все те, що Ви казали і що кажуть люди, для яких правда така важлива...» [2]

Роль Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві упорядники канадського «Кобзаря» представляють у перекрученому вигляді. Відомо, що Т. Г. Шевченко все своє життя, в тому числі і в період діяльності в Кирило-Мефодіївському товаристві, боровся проти гнобителів, відстоюючи інтереси гноблених, простих трудящих людей. Але вони це всіляко приховують від читача, применшують роль Шевченка з тим, щоб представити націоналіста і поміщика П. Куліша головним керівником і організатором товариства, який нібито мав вирішальний вплив на всіх. Вони пишуть, що навіть Костомаров (а що казати вже про Шевченка!) «підпав під великий вплив для всіх тоді авторитетного Куліша».

---

[1] Цей лист потрапив до рук жандармів і послужив причиною арешту Миколи Олексійовича Головка (1825—1850), але під час арешту він виявив збройний опір і потім застрелився, не бажаючи віддатися до рук жандармів.

[2] ЦДІА УРСР, справа з фонду III Відділу, 1850, № 241, стор. 21—22.

Тимчасом факти і незаперечні документи показують, що ідейним організатором і натхненником, найреволюційнішим діячем товариства був Т. Шевченко. Саме навколо нього групувалися найпередовіші, найреволюційніші члени Кирило-Мефодіївського товариства, що становили його ліве крило.

Плутана і шкідлива ідея про месіанську роль України, яка була висунута в товаристві Кулішем і Костомаровим і знайшла своє відображення у деяких документах товариства, як відомо не зустріла підтримки з боку Т. Шевченка і його однодумців. Тимчасом канадські фальсифікатори «Кобзаря» аж із шкури лізуть, щоб довести, начебто Шевченко був ініціатором ідеї месіанства України. Хіба ж не відомо, що в жодному творі Шевченка навіть натяку нема на такі ідеї; навпаки, в усіх його творах червоною ниткою проходить ідея рівності і братерства всіх слов'янських народів, думка про те, що досягти цього можна гільки в рішучій боротьбі проти «своїх» і «чужих» панів-кріпосників.

«Високий стиль», словесні хитросплетіння, філософські викрутаси буржуазних націоналістів, видавців «Кобзаря» в Канаді, побудовані головним чином на переспіві поглядів реакційних філософів-ідеалістів кінця XIX і першої половини XX століття, не допомогли їм принизити Шевченка, зробити його «своїм», поставити його літературну спадщину на службу своїм підлим націоналістичним цілям.

Український народ, увесь радянський народ, все прогресивне людство, що бореться за демократію і соціалізм, відстояли і будуть відстоювати великого Кобзаря, як і інших видатних діячів минулих часів, що допомагали людству в боротьбі за прогрес, щастя і свободу, від наклепів, перекручень і фальсифікації насамперед з боку українських буржуазних націоналістів.

* * *

Велика спадщина Т. Г. Шевченка цілком належить радянському народові. Партія комуністів захистила його творчий доробок від бруду і мерзоти, який намагалися внести в нього українські буржуазні націоналісти. Партія комуністів відстояла творчість великого поета від націоналістичної фальсифікації і перекручення. Партія комуністів високо оцінила ту критику кріпосництва і самодержавства

в творах Шевченка, яка ставила його в один ряд з революціонерами-демократами Росії. Значення цієї критики полягає в тому, що вона сприяла розгортанню справжньої революційної боротьби серед селянства і створювала всі умови для того, щоб трудящі селяни України сміливо, рішуче і безповоротно пішли на союз з робітничим класом і під його проводом, під проводом Комуністичної партії, під прапором марксизму-ленінізму згуртувалися для боротьби за цілковите знищення всіх експлуататорів і всілякої експлуатації людини людиною, для боротьби за побудову комунізму.

Наша партія провела величезну роботу по викриттю і розгрому націоналістичних елементів, що намагалися перекрутити, спотворити поетичну спадщину Т. Г. Шевченка, зробити її знаряддям боротьби проти інтересів українського народу, боротьби за відрив України від СРСР і перетворення її на колонію імперіалістичних загарбників. Комуністична партія показала, що фальсифікація творчості великого поета — ланка в єдиному ланцюгу антирадянської ідеологічної боротьби, яку ведуть проти Радянської України і Радянського Союзу українські буржуазні націоналісти і їхні хазяї — імперіалісти.

Виступаючи на мітингу з нагоди відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові 6 березня 1939 року, М. С. Хрущов говорив: «Шевченко був невтомним революціонером-борцем проти самодержавства, кріпосництва, проти рабовласницького ладу. Все своє життя він боровся, незважаючи на всі злигодні і переслідування, які він особисто на собі відчував.

Шевченко ніколи не схиляв своєї голови перед ворогами, він мав велику мужність говорити катам і гнобителям народу правду в очі, він боровся з ворогами трудового народу до кінця життя свого» [1].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія провела ряд заходів по увічненню пам'яті Т. Г. Шевченка, по виявленню і виданню всіх його творів. 30 липня 1918 року за підписом В. І. Леніна була видана постанова Ради Народних Комісарів РРФСР: «Про спорудження пам'ятників великим діячам соціалізму, революції та іншим». Цим рішенням передба-

[1] Газета «Комуніст» — орган ЦК КП України — від 8 березня 1939 р.

чалося спорудження монументів у Москві та в інших містах РРФСР таким видатним письменникам, як Толстой, Лермонтов, Пушкін, Гоголь, Радіщев, Бєлінський, Чернишевський, Добролюбов, Салтиков-Щедрін, Некрасов, Шевченко та ін.

Комуністична партія України і радянський уряд України, виявляючи велику турботу про увічнення пам'яті великого поета-революціонера, уже в 1923 році на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі встановили тимчасовий пам'ятник, а в серпні 1925 року Рада Народних Комісарів УРСР оголосила територію могили поета державним заповідником. У 1927 році було відкрито меморіальний музей Т. Г. Шевченка на Хрещатицькому провулку у Києві, де в 1847 році жив великий поет. В серпні 1935 року в Харкові було відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченкові, що є одною з найкращих і найвеличніших архітектурних споруд.

У 1939 році разом з українським народом відзначали 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка і всі народи Радянського Союзу. У Москві, Ленінграді, Горькому, Астрахані, в усіх столицях союзних республік, у містах і селах проходили урочисті збори і засідання, присвячені цій знаменній даті, влаштовувалися вистави і концерти з творів поета, на заводах і фабриках, в колгоспах і радгоспах читалися лекції і бесіди про життя і творчість великого революціонера-демократа. Святкування цього ювілею стало ще однією величною демонстрацією беззавітної любові радянських людей до великого поета, який безстрашно боровся у чорні дні царської реакції за щастя всіх гноблених і знедолених.

У пам'ять видатних заслуг Т. Г. Шевченка перед трудящими в багатьох містах Радянського Союзу його ім'ям названо площі і вулиці, заводи, МТС і колгоспи. У дні святкування 125-річчя з дня народження поета Указом Президії Верховної Ради Казахської РСР ім'я великого українського поета Т. Г. Шевченка присвоєно м. Форт-Александровський і острову Кос-Арал в Аральському морі, де поет був на засланні, а також Казахській національній художній галереї.

У винятково урочистій обстановці було відсвятковано цей ювілей у столиці Радянської України — Києві. 6 березня тут, у чудовому парку, було відкрито величний пам'ятник Т. Г. Шевченкові, а його ім'я Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР було присвоєне Київському

державному університету і Київському академічному театру опери та балету.

У дні святкування ювілею на батьківщині поета в селі Шевченкове, Вільшанського району, Черкаської області, було відкрито меморіальний музей Т. Г. Шевченка. У тому ж році було відкрито пам'ятник і меморіальний музей на могилі поета в Каневі. За рішенням уряду Української РСР у 1949 році був відкритий у Києві Державний музей Т. Г. Шевченка, де вперше були зібрані його геніальні твори. Цей музей по праву вважається одним з найбільших культурних закладів Києва.

Твори Т. Г. Шевченка користувалися і користуються великою популярністю серед українського народу і всіх братніх народів Радянського Союзу. Досить сказати, що в царській Росії твори Т. Г. Шевченка були видані на трьох мовах і тиражем лише 847 тисяч примірників. А після Великої Жовтневої соціалістичної революції його твори видавалися 336 разів на 38 мовах загальним тиражем більше 10 мільйонів примірників.

Оберігаючи велику спадщину Т. Г. Шевченка від перекручень і фальсифікації, Комуністична партія піддала гострій критиці тих радянських письменників, критиків, літературознавців, які у своїх працях свідомо чи мимоволі протаскували буржуазно-націоналістичні погляди на історичне минуле українського народу і його традиції, по-об'єктивістському, не патріотично оцінювали видатних діячів минулого.

На протязі багатьох століть український народ героїчно боровся за свою свободу і незалежність, за возз'єднання усіх своїх земель в єдиній державі. За цю велику мету пристрасно і палко боролися кращі представники українського народу і, насамперед, Т. Г. Шевченко.

Тільки завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, завдяки керівництву Комуністичної партії здійснилась заповітна мрія українського народу про свободу, незалежність і свою державність.

Пролетаріат і селянство України всіма силами підтримували російський пролетаріат і селянство, пліч-о-пліч з ними боролися проти поміщиків, буржуазії і самодержавства за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Єдність волі і прагнень російського і українського народів склалися і зросли як природна неминучість і істо-

рична необхідність на основі славних традицій спільної боротьби обох народів проти гноблення і гнобителів. Ці традиції були оспівані в минулому кращими представниками українського народу і, насамперед, Т. Г. Шевченком.

«Росія — перша країна, якій історія дала роль зачинателя соціалістичної революції...» [1] писав В. І. Ленін.

Разом з братнім російським народом, під прапором ленінізму, український народ, як і всі народи нашої країни, здобув перемогу, створив вперше за всю історію свою Українську Радянську Соціалістичну державу, невід'ємну складову частину великого Радянського Союзу.

У складі СРСР, створеного внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, Україна стала справді незалежною, а український народ справді вільним і повноправним господарем своєї країни, вершителем своєї долі.

Завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, завдяки батьківській турботі Комуністичної партії про долю українського народу усі землі України возз'єднані в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі. На протязі багатьох століть український народ був позбавлений вільного національного розвитку, його землі були роз'єднані й ізольовані. Український народ здійснив свої вікові мрії, створивши свою національну Українську Радянську Соціалістичну державу, поклавши цим початок нової, радянської епохи своєї історії.

Досягнення Радянської України — це досягнення всіх народів СРСР. Славні традиції українського народу становлять частину традицій усього радянського народу. Творчість Т. Г. Шевченка, як і інших видатних діячів народів СРСР, є багатством і гордістю всього радянського народу. Разом з усіма народами СРСР Радянська Україна іде до комунізму. Перемога комунізму можлива тільки на основі ліквідації пережитків капіталізму в свідомості людей. Найбільш сильними і живучими з цих пережитків є націоналістичні пережитки. На основі вчення марксизму-ленінізму Комуністична партія бореться за ліквідацію пережитків капіталізму в свідомості людей. У цій боротьбі велике значення мають прогресивні, передові революційні традиції минулого нашого народу.

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 481.

Традиції, створені Т. Г. Шевченком, це традиції боротьби проти гноблення і гнобителів, проти загарбників, традиції матеріалізму і атеїзму, традиції дружби трудящих усіх націй, традиції дружби українського і російського народів, традиції боротьби за національні інтереси і національну свободу, традиції непримиренності і безпощадності до націоналізму, шовінізму і космополітизму.

Саме це так високо піднесло Т. Г. Шевченка. Його велична постать височить у віках, як живий, нетлінний образ, що свідчить про славу і духовне багатство українського народу. Його ім'я золотими літерами записано у великій книзі боротьби трудящих нашої країни за свободу і незалежність.

Шевченко мріяв і боровся за те, щоб була «велика, вільна, нова сім'я народів» і щоб у цій сім'ї була вільна і квітуча, палко любима його Україна.

Ця мрія здійснилась завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, завдяки керівництву славної Комуністичної партії Радянського Союзу, завдяки великій і нерушимій дружбі народів СРСР.

ЗМІСТ

Вступ 3
Розділ І. Епоха Т. Г. Шевченка 23
Розділ ІІ. Суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка . 37
Розділ ІІІ. Філософські погляди Т. Г. Шевченка 150
Розділ IV. Атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка 188
Висновки 204

Редактор *Н. П. Лісовенко*
Художник *В. О. Лисецький* Технічний редактор *О. Г. Олешкевич*
Художній редактор *К. К. Калугін* Коректор *О. І. Василенко*

Иван Дмитриевич Назаренко. Мировоззрение Т. Г. Шевченко
(На украинском языке)

БФ 13225. Здано на виробництво 1/IV 1957 р. Підписано до друку 5/VII 1957 р. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 3,812. Друк. арк. 12,505. Обліково-видавн. арк. 12,684. Ціна 7 крб. 10 коп. Замовлення 304. Тираж 10000

Книжково-журнальна фабрика Головвидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

7 кал. 40 коп.

СВІТОГАЛА
Т. Г. ШЕВЧЕНКА